

С. А. КОВПАК

**СОЛДАТИ
МАЛОЇ
ЗЕМЛІ**

С. А. КОВПАК

*Двічі Герой
Радянського
Союзу*

СОЛДАТИ МАЛОЇ ЗЕМЛІ

*З щоденника
партизанських
походів*

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
КИЇВ—1965

Книга двічі Героя Радянського Союзу Сидора Артемовича Ковпака «Солдати Малої землі» присвячена славним ділам і подвигам Сумського партизанського з'єднання, що вже в перші місяці Великої Вітчизняної війни, відразу ж після свого сформування, обрало тактику рейдової боротьби і завдавало нищівних ударів по тилах ворога.

Автор описує перший рік звитяжної боротьби радянських патріотів, коли в північній частині Сумщини та на півдні Брянських лісів в ході запеклої боротьби з гітлерівськими каральними частинами створився цілий партизанський край, що став плацдармом для рішучого виходу партизанського з'єднання на правий берег Дніпра і далі, в Карпати.

В творі відображено десятки батальних картин та бойових епізодів, в ньому відтворено цілу галерею народних месників, і рядових, і командирів, багатьох радянських підпільників, людей з різними долями й характерами, щиро відданих своїй радянській Батьківщині, ідеям Комуністичної партії, своєму партизанському обов'язку.

*Літературний запис
Володимира Неверовича*

ВІД АВТОРА

За останні роки в капіталістичних країнах, головним чином у Федеративній Республіці Німеччині, в Англії, Франції, США, з'явилися «наукові розвідки» буржуазних істориків і мемуаристи недобитих гітлерівських генералів. Автори цих книг всіляко намагаються применшити головну, видатну роль радянського народу в розгромі фашистської Німеччини, применшити вагу щонайбільших в історії людства битв і здобутих Радянською Армією перемог в роки Великої Вітчизняної війни.

Пишучи про партизанський рух на тимчасово окупованій гітлерівцями радянській території, історики й мемуаристи Заходу силкуються приховати од своїх читачів, що цей рух і розмахом, і своєю сутністю був всенародним і інтернаціональним, що він виник і розвивався скрізь, де ступала нога окупантів, що цією боротьбою керувала партія комуністів, її Центральний Комітет. Вони пишуть про радянських партизанів як про одинаків, більше схожих на бандитів, аніж на самовідданих патріотів.

І ці прийоми не нові. По закінченні громадянської війни, коли наш народ розгромив і вигнав за межі Батьківщини інтервентів чотирнадцяти буржуазних держав, їхні представники на Гаагській конференції теж горлали, що червоні партизани — бандити, що вони воюють не за правилами.

Спитати б вас, хто ж тоді був бандитом? Ми, партизани, представники народу, чи ви — панове імперіалісти? Ми ж вас не чіпали. Ви напали на нашу Батьківщину, напали підступно, без оголошення війни. І не вам нарікати на те, що народ, образно кажучи, взяв кия й одлущував вас так, як ви того й заслужили.

Ну, а для того, щоб було ясніше, давайте взагалі розберемось у розумінні, що таке партизанський рух і якими правилами керуються партизани всіх часів і народів у боротьбі з агресорами.

Партизанський рух не можна кваліфікувати інакше як найактивнішу форму національно-визвольної боротьби, що її провадять широкі народні маси на захопленій іноземними загарбниками території за незалежність рідної країни, як організовану політичну боротьбу народу проти сил іноземної воєнної інтервенції і внутрішньої контрреволюції.

Зародкові форми цієї боротьби виникли разом з появою перших грабіжницьких воєн. Племена, на які нападали, зустрічали ворога не тільки в відкритому бою; вони застосовували такі тактичні прийоми партизанської боротьби, як вимотування його сил дрібними атаками й ударами по тилах, йшли на засідки тощо.

Так борилися галли в час нападу військ Юлія Цезаря на Галлію, так обстоювали свою незалежність грузини й вірмени в боротьбі з полчищами Помпея і Лукулла, таким способом здобули перемогу скіфи над військом єгипетського царя Везоса, над перськими деспотами Кіром, Дарієм I та ін.

В пізніший період, в епоху феодалізму й капіталізму, історія народів зарубіжних країн знає чимало випадків, коли народні маси підіймалися на боротьбу з іноземними завойовниками і провадили проти них партизанську війну.

В XV столітті широко розгорнувся партизанський рух народів Чехії проти німецьких колонізаторів під час Гуситських війн. В XVI столітті в Нідерландах спалахнув народний рух гезів-партизанів проти іспанського панування. Ще ширших форм набув партизанський рух на Балканах у XVIII—XIX століттях, коли балканські народи піднялися на боротьбу проти ту-

рецького гніту. В середині XVIII століття народні маси Чехії та Угорщини провадили запеклу партизанську боротьбу проти прусської агресії. 1808—1813 рр. іспанський народ героїчно бився з військом Наполеона. Тоді іспанські партизани — герільяси — відіграли важливу роль у визволенні Іспанії од французьких загарбників. Широкого розмаху набув партизанський рух у Франції 1870 року в час франко-прусської війни. Французькі партизани — франтірери — завдавали великої шкоди пруським військам, але через зраду своїх правлячих класів неспроможні були досягти серйозних успіхів. Не менш уперту партизанську війну провадив італійський народ під проводом свого народного героя Джузеппе Гарібальді з французькими й австрійськими інтервентами.

Проте особливої гостроти набрала партизанська боротьба народу на території нашої Батьківщини, багатства якої здавна привертала до себе хижі погляди іноземних загарбників — цих бандитів з великої дороги, що люблять пожитися за чужий рахунок.

Численні пам'ятники старовини підтверджують всенародний характер боротьби наших предків за визволення Галича від «угрів», Києва од «ляхів», Новгородської землі од німецьких «псів-рицарів». Билини про рязанського витязя Євпатія Коловрата, що нападав на чолі народної раті на ар'єргарди монголо-татарських орд, свідчать про наявність прообразу партизанського руху в ті далекі часи, коли народи стародавньої Русі своєю героїчною боротьбою спинили просування на Захід монголо-татар і цим урятували народи Європи од поневолення.

На початку XVII століття, під час вторгнення полчищ польських і шведських інтервентів, партизанський рух на Русі охопив усі райони, що були захоплені супротивником, і виріс на таку силу, котра змогла дати значну допомогу ополченню Мініна й Пожарського у визволенні країни од польських інтервентів.

Тоді ж зародився могутній партизанський рух вільнолюбного українського народу. Обороняючись від спустошливих набігів кримських татар і турецьких яничар, українські селяни й посадські робітні люди прагнули скинути з себе й нестерпно тяжкий

гніт польської шляхти. Загони повсталих палили панські маєтки, ішли в степ, де зосереджувались сили оборони від зовнішніх ворогів в особі партизанської вольниці — козацтва, що зробило величезний вплив на розвиток і хід національно-визвольної війни 1648—1654 років, яку провів український народ за зволення України з-під шляхетської неволі і возз'єднання її з Росією під керівництвом Богдана Хмельницького.

Традиції загальнонародної боротьби проти іноземних загарбників з новою силою виявились в період нападу військ шведського короля Карла XII на початку XVIII століття. Інтенсивні бойові дії білоруських і російських партизанів були одною з причин повороту шведів на південь, на Україну, а тут український народ зустрів їх, як слід зустрічати непрошених гостей. Селянсько-козацькі партизанські загони нападали на тили ворожого війська, захоплювали їхні обози з продовольством і боеприпасами. Внаслідок цього шведська армія була відрізана од районів постачання й терпіла від голоду, що, в свою чергу, полегшило остаточний розгром шведів під Полтавою.

Велику роль відіграв партизанський рух в період Вітчизняної війни 1812 року. Навала армій Наполеона на Росію становила величезну небезпеку для країни. На боротьбу з ненависним ворогом повстали широкі народні маси. «Загальна війна народів проти Наполеона була реакцією національного почуття, котре Наполеон топтав ногами у всіх народів» (К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, том XVI, ч. I, стор. 452).

На величезній території Центральної Росії, України, Білорусії, Литви стихійно виникли численні партизанські загони, на чолі їх стояли висунуті з глибин народних мас партизанські ватажки — Василіса Кожина, Герасим Курін, Микола Овчинников, Василь Рогозін та інші. Тоді вже спрямовувались зусилля до централізації цього справді народного руху з боку головнокомандуючого російською армією. Кутузов виділяє спеціальні армійські загони «для дій просто на Смоленськ». Так був виділений армійський партизанський загін під командуванням генерал-ад'ютанта Ожаровського, загін полковника Дениса Давидова та інші.

Загін Дениса Давидова запроваджує щільний зв'язок з народним партизанським загоном, організованим рядовим солдатом Київського драгунського полку Четвертаком, названим населенням району Гжатської пристані своїм «рятівником»; проводить операції з сільським загоном гусара Єлисаветградського полку Ф. Потапова (на прозвання Самусь). Один тільки цей загін Самуся знищив за час боїв близько трьох тисяч ворожих солдатів і офіцерів.

Коли відступало військо Наполеона, партизанський рух переріс в грізну силу, що відіграла велику роль в остаточному розгромі загарбників.

Таких прикладів героїчної боротьби як нашого, так і інших народів з іноземними загарбниками можна навести дуже багато. І завжди, коли агресори зазнавали поразки од армії і партизанів народу, на якого напали, вони завжди зчиняли галас, намагаючись запевнити, що буцімто за поразку винні їхні безталанні військові керівники і бандити-партизани.

Особливо люто нападають апологети імперіалізму на нас — радянських партизанів. Це цілком зрозуміло. Ні од кого імперіалізм не зазнавав таких поразок, як од радянського народу, його звитяжної армії і вірних помічників — радянських партизанів. Ніде в світі ніколи не було такого масового організованого й цілеспрямованого партизанського руху, як на нашій тимчасово захопленій ворогом радянській території.

Згадаймо героїчні роки Великого Жовтня і бої за владу Рад, коли Комуністична партія на чолі з генієм сучасності В. І. Леніним підняла народи колишньої царської Росії на священну боротьбу за свою волю й незалежність. Страшні то були часи: голод, руїна, тиф, а з півночі й півдня, із сходу й заходу насувалися і війська іноземних загарбників. Хто ж спинив їх? Народ.

До створення регулярної Червоної Армії червоногвардійські й партизанські загони були головною й основною формою озброєної боротьби з контрреволюцією. З цих загонів і народилася наша славна й могутня Червона Армія.

Строго централізоване керівництво Комуністичної партії забезпечило нечуваний розмах партизанського

руху, очолюваного й спрямованого безпосередньо В. І. Леніним та його найближчими соратниками: Орджонікідзе, Кіровим, Куйбишевим, Постишевим. Партизани створювали нестерпні умови для ворога, зривали всі заходи його військової влади; дезорганізовували роботу тилу, псували зв'язок, виводили з ладу залізничні станції й колійне господарство, пускали під укіс ешелони, громили гарнізони й загони противника, знищували його живу силу і техніку, склади, з палиним, боєприпасами й продовольством; провадили військову й політичну розвідку...

Особливої ваги було надано активним воєнним діям партизанських частин, бо вони зміцнювали певність населення в остаточній перемозі над ворогом і втягували в боротьбу маси трудового народу.

На Україні у відповідь на контрреволюційну діяльність Центральної ради й захоплення республіки німецьким імперіалізмом розгорнувся масовий партизанський рух; спалахнули революційні повстання в Донбасі, Києві, Таращі, Звенигородці, Чернігові, Херсоні, Катеринославі (Дніпропетровську). Відбувається швидкий процес об'єднання дрібних загонів повстанців і партизанів у великі військові з'єднання. Робітники Донбасу створюють Донецьку Армію; з партизанських загонів Донбасу й Харківської губернії народжується 42 стрілецька дивізія, з загонів Харківської й Воронежської губерній створюється 40 Богучанська дивізія. Партизанські загони Кропив'янського на Чернігівщині об'єднуються в дивізію Щорса; народжуються грізні для ворога партизанські з'єднання, що діяли під проводом ушлявлених народних героїв: Пархоменка — на Лівобережжі України, Котовського — в Причорномор'ї, Боженка — на Київщині тощо.

З наказу Реввійськради Радянської України, створеної великим Леніним, армія донецьких робітників і численні партизанські загони перейшли в наступ. Німецьке військо змушене було панічно тікати на Захід, кидаючи зброю, артилерію й награване майно.

Імперіалісти Антанти вирішили повторити невдачу затію кайзерівської армії розгромити революцію і зимою 1918—1919 рр. захопили південь України, Крим, Кавказ, Середню Азію. У відповідь на нову агресію революційний народ знову піднявся на партизанську

боротьбу, спалахнув новий партизанський рух. І, спираючись на нього, Червона Армія почала свій героїчний наступ. Підтримуючи його з тилу, партизани захопили Херсон, Миколаїв і підійшли до Одеси. Приклад самовідданої боротьби народу за свободу й незалежність викликав повстання французьких військових моряків і революційні виступи солдатів у сухопутних військах окупантів. Внаслідок цього імперіалісти змушені були ганебно втікати з рештками свого війська з території Радянської Росії.

У другій половині 1919 року і на початку 1920 року, коли Радянська Україна знову була захоплена бандами Денікіна, партизанські загони підірвали тил білих і в значній мірі прискорили цілковитий розгром денікінщини частинами Червоної Армії.

На Північному Кавказі партизанський рух розгорнувся на початку 1918 року. Під проводом Комуністичної партії там були сформовані загони червоних партизанів, в яких велику роль відіграли солдати-фронтовики, що організували навколо себе робітників і незаможних селян.

Найширшого розмаху партизанський рух набрав на Ставропольщині, в районах Грозного, Тихорецької, Краснодар, Новоросійська, Владикавказ. Партизанські загони і з'єднання нападали на ворожі гарнізони й одбивали у нього цілі райони та промислові центри, відтягаючи на себе чималі сили англо-французьких і білогвардійських військ. Влітку 1918 року партизанські загони робітників-нафтовиків і сільської бідноти, що зійшла з гір до них на допомогу, протягом ста днів обороняли од інтервентів місто Грозний.

В 1920 році, в період масового відступу й евакуації англійського війська, партизани Кавказу захопили все Чорноморське побережжя од Гагр до Туапсе і перешкодили білобандитам вивезти за кордон награбоване майно, зброю й військові матеріали.

1918 року і в першій половині 1919 року партизанський рух широко розгорнувся на Уралі і в Сибіру. Партизанські загони уральських робітників і сибірських селян, керовані підпільними більшовицькими організаціями, позливалися в цілі партизанські дивізії й армії, як, наприклад, уральська дивізія Чапаєва, що назавжди вкрила себе славою, дивізія томських

партизанів, загін, очолюваний комуністом Шетинкіним. Двадцятитисячна армія уральських робітників, створена В. К. Блюхером з партизанських загонів, пройшла з боями по тилах білих 5000-кілометровий рейд. Тоді ж С. М. Будьонний створив у Сальських степах Перший кінно-партизанський загін, що виріс потім в овіяну славою Першу Кінну Армію.

ЦК партії і великий Ленін надавали величезного значення розвитку партизанського руху в цих просторих районах країни. Спеціальна ухвала, прийнята в липні 1919 року, була однією з головних частин ленінського плану розгрому Колчака. Вказівки ЦК партії дали найвірніший напрямок роботі комуністичних організацій Сибіру, що повели широкі народні маси на боротьбу з білогвардійщиною й інтервентами. В районах Омська, Барнаула, Іркутська, Томська, Красноярська, Кемерова, Черемхова, Канська провадили операції багато десятків великих і малих партизанських загонів, що завдавали ворогові величезних втрат.

На Далекому Сході під час японської інтервенції рештки частин Червоної Армії, що відійшли в тайгу, у вересні 1918 року утворили ядро партизанських загонів, навколо яких збиралися широкі народні маси. В партизанські загони йшли робітники міст і копалень, залізничники, селяни, мисливці.

З самого початку партизанської боротьби увесь провід бойовими діями проти сил інтервентів партія взяла в свої руки й розгорнула посилену підготовку до збройного повстання. Амурська обласна партійна організація в грудні 1918 року провела три селянські з'їзди. В Примор'ї проводиться Перший з'їзд бойових дружин, в Приамур'ї — підпільна конференція більшовиків. Внаслідок цього уже 7 січня 1919 року почалося Мазанівське повстання, за яким спалахнуло повстання Хабаровського гарнізону, повстання селян Сучана й Володимиро-Олександрівської волості Примор'я, повстання Аркінської станиці в Забайкаллі та багато інших.

В перших же боях з японськими окупантами ворог зазнав великих втрат. У Виноградівській бою 4 лютого 1919 року партизани вбили 400 японських солдатів, у Чудинівським — 330, у Юхтинському — 782, в Бочковському — 500 чоловік тощо. Успішні дії далекосхід-

них партизанів привели до початку ліквідації інтервенції. 1920 року японці могли утримувати за собою лише деякі міста й вузьку смугу землі уздовж залізничної колії, а величезні простори всього Далекосхідного краю були в руках партизанів. Бачачи своє безсилля в боротьбі з партизанським рухом, японські самураї організували страхітливу провокацію, нечуванним ошуканством захопили в полон партизанських керівників — народних героїв Сергія Лазо, Луцького, Сибірцева, завдали їм тяжких мук і спалили в паровозній топці.

Після цих звірств народна боротьба розгорілася з новою силою. На Амурі з партизанських загонів сформувалися Перша амурська стрілецька дивізія й кавалерійський полк. Велика кількість партизанів влилася в молоду Далекосхідну народно-революційну армію. Од Чити до Владивостока постійно точилися запеклі бої з японськими загарбниками. Вони геть вимотали сили окупантів і змусили їх 1922 року з ганьбою залишити наш Далекій Схід.

Переможне завершення громадянської війни в Радянській Росії і цілковитий розгром інтервенції показали народам усього світу, як треба і як може боротися свободолюбивий народ за незалежність своєї Батьківщини.

Ще більшого, нечуваного в історії людства, розмаху досяг партизанський рух у період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.

Віроломний напад фашистських полчищ гітлерівської Німеччини на Радянський Союз створив загрозу поневолення ще страшнішого, ніж татарське іго, якого в старі часи зазнали на собі народи стародавньої Русі.

Центральний Комітет нашої партії закликав радянський народ віддати всі свої сили боротьбі за свободу й незалежність Батьківщини.

Виконуючи вказівки ЦК, партійні й радянські органи районів, яким загрожував напад, створювали партизанські загони, організовували диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, для розпалювання партизанської війни скрізь, куди прийдуть окупанти.

Священна любов до матері Вітчизни, безмежна відданість ідеям Комуністичної партії і палюча нена-

висть до її ворогів підняли радянських людей на всенародну боротьбу з окупантами. Партизанський рух з перших днів свого зародження вилився в патріотичну, високоорганізовану збройну боротьбу народу з німецько-фашистськими загарбниками.

Бойовим ядром партизанських загонів були їхні партійні організації, що об'єднували всіх тих, хто готовий був іти на смертний бій за свободу соціалістичної Вітчизни. Комуністи й комсомольці, яких у рядах партизанів нараховувалось до 40%, своїм прикладом надихали партизанів на героїчні бойові подвиги й провадили широку масово-політичну роботу серед населення окупованих ворогом районів, організовували мітинги, читали газети, розповідали радянським людям, які попали у фашистську неволю, про становище на фронтах.

Видатну роль у розвитку партизанського руху серед народів СРСР відіграв великий російський народ. Він ішов попереду й заслужив загальне визнання. Його сини й дочкі були не тільки в тих загонах, що діяли на споконвіку російських землях, тимчасово захоплених фашистами, вони всіляко допомагали партизанам Карелії, Литви, Латвії, Естонії, Білорусії, України. В рядах партизанів цих республік росіян було до 30%. У грізний час смертельної небезпеки дружба радянських народів виявилась у всьому своєму блиску й силі. В партизанських загонах, що воювали на величезній території од Північного Льодовитого океану до передгір'я Кавказу, плече в плече йшли представники всіх 62 націй і національностей, які населяють великий Радянський Союз.

В міру просування ворожих армій у глибину країни ріс і ширився партизанський рух. Фашисти в безсилій злості, неспроможні придушити народний опір, застосовували масовий терор, тортури, збиткування. Кров холодне в жилах, коли пригадуєш картини їхніх страхітливих звірств. Тільки на самій Україні вони розстріляли, спалили живцем, вигнали на каторгу в Німеччину понад шість мільйонів чоловік, спалили й зруйнували 714 міст і 28 тисяч сіл. Зірвали 16 150 підприємств, 900 залізничних станцій, 670 мостів і багато іншого.

Першого року війни партизанські загони гартували-

ся й міцніли в тяжких боях з німецько-фашистськими загарбниками. В Ленінградській, Орловській, Сумській, Чернігівській та інших областях партизани очищали од ворога великі райони, в яких відновлювалась Радянська влада, проводився призов молоді, яка бажала іти в Радянську Армію, відновлювалась робота підприємств. «Партизанський край», створений у Брянських лісах, охоплював сотні населених пунктів. Колгоспники-партизани Ленінградської області перепровадили через фронт в обложене місто 1200 пудів продовольства. В Латвії створилися й активно діяли п'ять центрів партизанського руху.

Керівництво партизанським рухом на Україні з перших днів війни взяв у свої руки ЦК КП(б)У. Секретарі Центрального Комітету безпосередньо самі очолили роботу по створенню спеціальних шкіл і курсів, які готували командирів партизанських загонів по закладанню баз з продовольством і боєприпасами. За дуже короткий строк було організовано й залишено в тилу ворога 883 партизанські загоны і понад 1700 диверсійних і винищувальних груп. В міру того, як формувалися загоны, вони переходили лінію фронту й прилучалися до бойової роботи. Вже в липні—серпні 1941 року в тилу гітлерівських військ сміливо діяли загоны колишніх учасників громадянської війни М. І. Карнаухова, С. П. Осечкіна, М. І. Павловського.

Сформований Центральним Комітетом КП(б)У загін донецьких комуністів і комсомольців у складі 192 чоловік, під командуванням партизана громадянської війни І. Ф. Боровика, вийшов з-під Києва в Житомирську область, звідки в жовтні зробив сміливий 600-кілометровий рейд у Брянські ліси.

Пізніше цей загін виріс в уславлене партизанське з'єднання Ушакова.

З Запоріжжя переходить бойовим рейдом на Полтавщину загін Копенкіна. В Чернігівських лісах б'ється з фашистами загін другого секретаря Чернігівського обкому М. М. Попудренка.

Влітку 1942 року гітлерівське командування змушене було кинути на боротьбу з партизанами два охоронні корпуси, близько 30 польових і поліцейських дивізій, 35 полків, 114 поліцейських батальйонів і багато інших військових частин.

Бурхливий ріст партизанського руху вимагав централізованого керівництва й координації дій партизанських загонів і з'єднань в тилу ворога з діями Радянської Армії на фронті, конче треба було налагодити постачання партизанських підрозділів зброєю й надійним радіозв'язком. Для здійснення цих завдань було створено Центральний штаб партизанського руху при Ставці Верховного Головнокомандуючого і організовані підкорені йому штаби партизанського руху України, Білорусії, Карело-Фінської РСР, Краснодарського краю, Ленінградської, Брянської, Смоленської та Кримської областей.

Після перших же перемог, здобутих нашою героїчною армією на фронтах війни, партизанські загоны й з'єднання, за завданням Ставки Верховного Головнокомандування, форсували Десну, Сож, Дніпро, Прип'ять і рушили в глибокі рейди по тилах ворога, підіймаючи на своєму шляху маси народу на збройну боротьбу.

Восени 1942 року з'єднання сумських партизанських загонів, яким довелося командувати мені, вишло із Старої Гути на північ Сумщини, перепровадилось через Чернігівську область, форсувало Дніпро, взяло Лоев, Лельчиці, Глушкевичі, пройшло з боями по Пінській, Волинській, Ровенській, Житомирській, Київській і Поліській областях, знищило ворожу флотилію на Прип'яті.

Одночасно з'єднання, очолюване О. М. Сабуровим, звершило бойовий рейд з Брянських лісів у Житомирську область. Утворився новий партизанський край на Правобережному Поліссі. Головну роль у його утворенні відіграв розгром лельчицького гарнізону. Цей чималий гарнізон окупаційних військ контролював велику територію майже цілої поліської смуги од Століна й Сарн до Наровлі й Чорнобиля і прикривав підходи з півночі до залізничної магістралі Люблін — Київ, по якій перепроваджувались основні вантажі противника до центрального фронту.

В самий розпал битви на Волзі й наступу Червоної Армії зимою 1942—1943 років удари партизанів по комунікаціях зірвали підвіз живої сили й техніки ворога до фронту. Дії партизанів були настільки ефективні, що німецько-фашистському командуванню довелося

зняти з фронту велику групу військ і кинути її на боротьбу з партизанами. Так, сорок тисяч війська, по-стаченого всіма видами зброї, було кинуто проти партизанів, які дислокувалися в Брянських лісах, шістдесят тисяч проти партизанів Білоруського й Українського Полісся, кілька дивізій і цілу низку окремих полків та батальйонів було направлено на боротьбу з партизанами Київської, Чернігівської, Кіровоградської, Кам'янець-Подільської областей, в Прибалтику і на підступи до Ленінграда.

Весною 1943 року з'єднання чернігівських партизанів під командуванням першого секретаря Чернігівського обкому партії, двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова пройшло рейдом з Чернігівської області в межиріччя Дніпра й Прип'яті. Туди ж перебазувалося з'єднання Мельникова, прийшли розрізнені загони з'єднання М. І. Наумова, що звершили перед цим навальний рейд по семи степових областях України.

Спільними силами цих з'єднань, вкупі з з'єднанням Сумських партизанських загонів, у квітні 1943 року був розгромлений великий гарнізон противника в м. Брагін, що контролював усе межиріччя. По завершенні цієї операції з'єднання чернігівських партизанських загонів перейшло на Волинь і закріпилося там у північній смузі області. Новий партизанський край на Поліссі розширився ще більше й охопив територію од межиріччя до державного кордону з Польщею.

В тилу у ворога створилося багато нових партизанських з'єднань, таких як з'єднання Бегми, Олексенка, Маликова, Одухи та інших.

Влітку 1943 року, допомагаючи своїй армії громити фашистів на Орловсько-Курській дузі, партизани зірвали на Курському напрямку сімнадцять тисяч рейок, на залізничній колії Київ—Москва за одну ніч підірвали 1500 рейок. Партизани Білорусії одним ударом 3 серпня 1943 року зруйнували кілька сот кілометрів залізничної колії, сотні містків і вивели з ладу найважливіші залізничні вузли.

З'єднання партизанських загонів Сумщини прорвалося в Карпати. Там партизани спалили запаси нафти та нафтопромисли, які постачали паливом гітлерівську армію.

Восени 1943 року партизани Російської Федерації,

Білорусії та України зірвали оперативне перегрупування фашистських військ і допомогли частинам Радянської Армії успішно наступати на Західному, Брянському, Центральному і Воронезькому фронтах. Коли Радянська Армія форсувала Дніпро, партизанські з'єднання захопили великий плацдарм на Правобережжі й підготували двадцять п'ять переправ через ріки Дніпро, Десну і Прип'ять.

Найвищої точки свого розвитку досяг партизанський рух 1944 року. Під час проведення частинами нашої армії наступу на Ленінградському, Волховському та Прибалтійському фронтах армійцям допомагали п'ятнадцять бригад партизанів Ленінградської області і три латвійські партизанські бригади — загальною кількістю понад сорок тисяч чоловік.

Славну сторінку в історію Великої Вітчизняної війни вписали партизани Криму. Три з'єднання кримських партизанів загальною кількістю п'ятнадцять тисяч чоловік і вісім партизанських загонів, присланих їм на допомогу Українським штабом партизанського руху, контролювали дороги по всій південній частині півострова і беззастанно тероризували окупантів. Під час визволення Криму од німецько-фашистських загартників вони допомогли частинам Приморської армії й Чорноморського флоту відбити у ворога місто російської слави — Севастополь.

Про розмах партизанського руху переконливо свідчать деякі цифри: в роки Великої Вітчизняної війни тільки на Україні діяли 4.005 партизанських підрозділів. З них 2198 з'єднань, бригад та окремих партизанських загонів, 1807 окремих груп. По містах і селах республіки функціонували 34.406 підпільних партійних, комсомольських і патріотичних організацій. За окремими, далеко не повними даними, на тимчасово захопленій ворогом території Радянської України діяло не менше 1933 тисячі чоловік і партизанів, підпільників та їх активних помічників, хазяїв явочних квартир, зв'язкових і розвідників.

Іншими словами, кожен четвертий дорослий житель, що залишався на окупованій гітлерівцями території, чи то сам особисто брав участь в активній боротьбі з фашистами, чи то подавав посильну допомогу справі перемоги над підступним ворогом.

С. А. Ковпак

*в час роботи військовим комісаром Павлоградського округу
(1926 р.).*

Наслідок цієї героїчної боротьби українського народу був такий: 4.958 пущених під укіс ешелонів з живою силою й технікою противника, 402 знищених військових підприємства, підбито 13.535 автомашин і 1566 танків та бронемашин, 211 літаків, спалено 915 військових складів, захоплено у ворога багато зброї, спорядження й продовольства, котре здебільшого було роздане населенню.

Тільки партизани самого Сумського партизанського з'єднання, перейменованого потім у I Українську партизанську дивізію, за час боїв знищили 16.128 фашистських солдатів та офіцерів, розгромили 86 гарнізонів і комендатур, пустили під укіс 906 ворожих ешелонів, підбили 140 танків та бронемашин, спалили 524 автомашини і понад 50 тисяч тонн бензину, гасу, скипидару й іншого пального та ще багато чого.

Партизани України не обмежилися тільки боротьбою за свою рідну землю. Коли наша героїчна Радянська Армія розгорнула наступ по всьому фронту, загони українських партизан рушили по тилах ворога на захід. Вони йшли далеко попереду частин Радянської Армії і були для народів країн Східної Європи передвісниками швидкого визволення од ненависного фашизму. Виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, багато які українські партизанські загони в першу половину 1944 року вдруге пробралися в Карпати, пройшли в Закарпаття, Чехословаччину, Польщу, Угорщину й, активізуючи там бойову діяльність місцевих партизанських загонів, сприяли розвиткові всенародної боротьби з окупантами.

I Українська партизанська дивізія звершила свій відомий Львівсько-Варшавський рейд. Діючи на території Польщі вкупі з братніми польськими загонами, партизани цієї дивізії завдали великого удару ворожому військові.

Наприкінці 1944 року на території Угорщини й Чехословаччини діяло 6 партизанських бригад і 23 загони, загальною кількістю 18 тисяч чоловік. Ці загони й з'єднання були організовані й створені головним чином за допомогою українських партизанів, котрі перекидалися туди для подання братерської безкорисливої допомоги народам, що попали під фашистський гніт.

Яскравий приклад самовідданої боротьби радянського народу за честь і незалежність своєї Батьківщини і величезний бойовий досвід радянського партизанського руху надихнув на боротьбу з невинними фашистськими агресорами народні маси Польщі, Чехословаччини, Югославії, Угорщини, Греції, Франції, Італії та інших країн Європи й Азії. Незважаючи на зрадницьку політику своїх урядів, патріоти цих країн організували масовий опір окупантам, проводили саботаж, диверсії і серйозні бойові операції, підіймали народні маси на збройні повстання, що в свою чергу допомогло Радянській Армії здобути остаточну перемогу над німецько-фашистськими, італійськими та японськими загарбниками.

Партизанський рух героїчного радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни є класичним прикладом для народів країн Азії, Африки й Латинської Америки, що підіймаються на національно-визвольну боротьбу проти колоніалізму і панування монополій.

Нині вже настав час, коли імперіалісти більше не можуть тримати в покорі народи колоніальних країн, котрі в боротьбі за свою свободу й незалежність сміливо почали застосовувати партизанські методи війни. Намагаючись за всяку ціну задушити партизанський рух у колоніях, діячі з Пентагона пробують створити антипартизанські військові формування. Та з цього теж нічого не виходить. Війна проти партизанів — це війна проти народу, і їх, як і народ, знищити неможливо. Звідси й випливає завдання продавних істориків та мемуаристів Заходу — очорнити партизанський рух, довести, що партизани-одиночки мало що не бандити.

Такі ствердження потрібні правлячим класам імперіалістичних держав ще й для того, щоб змазати, применшити роль радянського народу і його армій у розгромі гітлерівської Німеччини, яка поневолила майже всі країни Європи, й переконати довірливого читача, нібито головне в розгромі гітлеризму — це воєнні операції США, Англії і Франції.

Така фальсифікація історії їм конче потрібна для створення громадської думки, немовбито в новій ядерній війні, до якої так старанно готуються імперіалісти, перемога буде за ними, а не за соціалістичним

табором, що користується підтримкою всіх миролюбних народів.

Од перших і до останніх днів Великої Вітчизняної війни мені довелося бути безпосереднім учасником партизанського руху на Україні. Розповісти правду про радянських партизанів, ще й ще раз викрити безсовісну фальсифікацію західних пропагандистів нової війни — така одна з цілей створення цієї книги.

Друга мета її полягає в тому, щоб без прикрас розповісти радянським юнакам і дівчатам про нечувану стійкість і самовідданість, про моральну чистоту, про зневагу до смерті простих радянських трудівників, що грудьми стали на захист Соціалістичної Вітчизни. Розповіді про зміцнілу в боях братерську дружбу росіян, українців, білорусів, грузин, узбеків, що особливо яскраво проявилася в найтяжчих, часом, здавалось, нестерпних умовах партизанського життя.

Хочеться також показати на прикладах Сумського з'єднання партизанських загонів, що будь-яка військова частина, яка попала в оточення і яку активно підтримує населення, може з успіхом діяти в тилу ворога й завдавати йому відчутних ударів.

Війна застала мене у віці більше ніж зрілому, і я добре розумів, що події, які тоді відбувались, матимуть всесвітньо-історичне значення. Прийде час, думав я, коли спогади рядових учасників цієї титанічної боротьби з чорними силами фашизму дадуть чималу користь не тільки ученим-історикам, але й найширшим колам молодих поколінь радянських людей. Ці міркування й стали поштовхом у моїх намірах день у день документувати боротьбу й життя партизанського загону-з'єднання, очолити який мені доручила партія.

До Великої Вітчизняної війни за плечима був чималий досвід партизанської боротьби в 1918—1920 роках з ворогами молодой Радянської Республіки. Був і багатостраждальний досвід солдата світової війни. Жалкую, що про ті далекі, але незабутні роки в мене не збереглося нотаток і документів великих і малих подій, учасником або свідком яких я був. Проте сучасному молододому читачеві, гадаю, корисно й цікаво буде познайомитися хоча б з основними віхами життєвого шляху радянських людей старшого покоління. Саме ж минуле, раніше пережите, підготувало їх до того, щоб

вистояти й перемогти в жорстокій боротьбі з німецько-фашистськими гнобителями.

Ось чому я визнав за доречне подати хронікально-документальну розповідь про часи, які передували подіям минулої Великої Вітчизняної війни і які охоплюють весь період мого життя, а саме повісткування, для точнішого викладу фактичного матеріалу й опису бойових подій, вести в формі щоденника.

При підготовці книги до опублікування були використані бойові накази й матеріали штабу з'єднання партизанських загонів Сумської області, матеріали штабів і донесення командирів загонів, які входили до складу нашого з'єднання, звіти командирів інших — сусідніх загонів, груп і з'єднань; документи, захоплені у ворога, та власні спогади.

Випускаючи в 1944 році свою першу книгу «Від Путивля до Карпат», я обіцяв пізніше розповісти більше про моїх соратників — героїв-партизанів, чії імена не ввійшли тоді в повісткування.

Працюючи над цією книгою, я всіляко старався виконати свою обіцянку. Однак у подіях, описові яких присвячена ця документальна повість, брали участь тисячі патріотів-партизанів, підпільників і простих радянських громадян, і, при всій повазі до цих чудових людей, неможливо розповісти про кожного з них, про всі їх подвиги й благородні вчинки.

В цій першій книзі розповідається про бойові діла Путивльського загону і Сумського з'єднання од початку війни до жовтня 1942 року. Дві наступні книги охоплюють події аж до переможного завершення Великої Вітчизняної війни.

Щиро дякую своїм товаришам у партизанській боротьбі: Борисову О. Ф., Брайкові П. О., Войцеховичу В. О., Зайцеву П. Г., Ісацкову М. В., Канавцеві Ф. Є., Колесникову Ю. А., Лисиці І. Є., Манжосу І. В., Матющенкові Ф. Д., Паніну Я. Г., Терехову В. В. та іншим за їхні спогади, які допомогли ширше описати фактичні матеріали архівів.

Буду також вдячний читачам за зауваження, відгуки й побажання, які постараюся врахувати в роботі над другою й третьою книгами.

Партизанам і партизанкам, що полягли в боях за Радянську Батьківщину, присвячую цю книгу.

СТОРІНКИ МИНУЛОГО

Давно відгули дні моєї безрадісної юності, та не забуваються пережиті в ті роки гнітючі нестатки й почуття безправності.

Слобода, Котельва, де я народився 1887 року, розташована на території Полтавщини, мальовничого краю, не раз оспіваного поетами. Як і деякі інші села центральної частини Лівобережної України, слобода була заселена далекими нащадками запорозьких козаків. Побут і звичаї людей, навіть прізвища, мали якийсь особливий український колорит, що нагадував потонулі у вічності часи боротьби козацької вольниці з польською шляхтою, турецькими яничарами й хижими степовиками.

У Котельві налічувалось кілька тисяч дворів. Здаля її безпомилково можна було впізнати по банях семи церков, що височили над прибережними вербами, та по селянських хатках, які поринали навкруги в зелених садках. Дивлячись на приємну для очей картину, сторонній людині важко було уявити, в яких неймовірних нестатках у цих біленьких хатах живуть люди від дня народження й до самого сконання.

У нашій сім'ї було дванадцять душ: дід, баба, батько, мати, п'ять братів і три сестри. На всіх дітей була одна пара чобіт, і зимою нам доводилося більше сидіти в хаті. Довгими вечорами і малі й дорослі любили слухати оповідання нашого діда Дмитра. Прожив він

на світі сто п'ять літ і знав багато цікавого. Звідавши змалку лихої долі безземельного кріпака, попав у рекрути, служив у Санкт-Петербурзі; брав участь у баталіях проти горців Шаміля на Кавказі, ходив, «по царевому указу», в ненависний Угорський похід, обороняв Севастополь. Притаївши подих, слухала дівтора спогоди старого воїна, завжди пройняті любов'ю до рідного краю та його простих людей.

Як я підріс, послали мене до церковноприходської школи. Містилася вона в церковній сторожці. На всю довжину кімнати стояли столи. По один бік сиділи учні першого року навчання, по другий бік — третього, а посередині — другого. Учив піп, який, так би мовити, відав усією освітою на селі. Тільки котре було загавиться або почне пустувати — зразу ж страшна для нас руда, поросла шерстю, попівська рука давала дзвінкого ляпаса й хапала свою жертву за вухо.

Учився я добре, і піп радив батькові послати мене в міністерську двокласну школу. Закінчивши її, учень діставав право складати іспити на звання народного вчителя. Батько, звичайно, не міг цього зробити. Сім'ю заїдала нужда, і він змушений був оддати мене, одинадцятилітнього хлопчину, служити за харчі в магазин Фесака — торговця залізоскоб'яними товарами.

Посада «хлопчика на побігеньках» — діло нерадісне, до того ж, хазяїн нікому нічого не довіряв. Він постійно перевіряв і мою чесність, особливо першого року. Розкидає, було, там і там монети по п'ятнадцять та двадцять копійок і стежить, візьму я їх чи ні. Знайдене я до копійки віддавав своєму «годувальникові» або його дружині. І до роботи ставився сумлінно, своєчасно й дбайливо робив усе, що од мене вимагали: мив підлогу в магазині, порався по господарству. Така ретельність подобалась хазяїнові, і після року служби він «роздобрився» — дозволив відвідувати міністерську школу. Вчитися й працювати було дуже важко. Купець душу вимотував із своїх наймитів. Одпускаючи в школу, завжди докоряв: «Я тебе ошчасливив, учу, так ти, «студенте», мусиш тямити й дякувати». Одне слово, працював я по 13—14 годин на добу, на навчання йшло 3—4 години і на сон оставалося не більше 5—6. Та як би там не було, а жадоба знань і міцне од природи здоров'я допомогли перебо-

роти і втому од постійного недосипання і весь тягар життя «хлопчика на побігеньках». Через два роки я успішно закінчив школу.

На той час Фесак підвищив мене в прикажчики. Працювати стало легше, часто доводилося зустрічатися з цікавими людьми. Більшість покупців були робітники, що виконували всякі роботи по підрядах. Вони й наштотували мене на думку про дальшу самоосвіту. Один робітник якось дав мені брошуру «Попи й поліція». Бачу — річ така, що коли Фесак чи якийсь інший хазяїн угледить, то по головці не погладить. Увечері взяв книжку додому. Сів читати. Нараз заходять у двір урядник і два стражники. Що робити? Сховав книжку під відро з водою.

Вдерлися п'яні «гості» в хату, один шкопиртнувся й перекинув відро. Крамольну брошуру знайшли. Перепало мені добре. І хоч батько переконував урядника, що книжку хтось підкинув, однаково я був зачислений до розряду підозрілих.

1909 року мене призвали на військову службу, як тоді казали в народі — «забрили в солдати». Став рядовим — нижнім чином 12 роти 186-го піхотного Асландузького полку, розквартированого в місті Саратові.

Свою назву та Георгіївський прапор полк одержав ще на початку минулого століття за участь у битві під Асландузом, де російське військо разом з азербайджанцями дощенту розбило полчища персидського шаха, що намагався поневолити народи Закавказзя.

Служба в полку була дуже важка, муштра страшна. Правда, харчі й обмундирування були добрі, і зовні ми мали вигляд гвардійців. Наче зараз бачу перед собою ротного командира — капітана Парамонова. Старий холостяк, в розташування роти він приходив ні світ ні зоря і завжди був присутній під час підйому. Як тільки кухар закінчував свої нехитрі приготування, денщик підносив йому два казанки: один з супом чи борщем, другий — з кашею. Капітан виїдав геть усе й приступав до «фізкультури». Візьме, було, гвинтівку за кінчик багнета й підіймає на витягнутій руці вгору. Дужий був ротний, і солдати побоювались його величезних кулаків, хоч пускав він їх у діло і не так часто.

В'твся нам у печінки інший офіцер — командир півроти штабс-капітан Вюрц. Худий, білявий, жовчний, він славився в полку як «просвітитель» і завжди мучив підлеглих «уроками словесності».

На тих уроках Вюрц садовив усю роту кількома рівними рядами. Рівняння кожного ряду змушував перевіряти туго натягнутим шнуром. За найменшу хибу ставив винного «під рушницю». Покараний ставав у кутку кімнати з гвинтівкою «на плече», з повною похідною викладкою і завмирав у позиції «струнко» до кінця уроку.

Штабс-капітан підходив до дошки, накреслював крейдою квадрат, а в ньому щось таке, що скидалося на кому догори хвостиком. Намалює, обернеться й, показуючи на дошку, питає по черзі у кожного:

— Що це?

Ніхто з нас не мав, звичайно, такої фантазії, щоб одгадати значення вюрцівського квадрата, і кожен, як правило, діставав по зубах. Після такого «пояснення» Вюрц командував «Сідай!». Солдати знову завмирили, тримаючи руки на колінах, тетеріли в позі істуканів. А Вюрц звертався до нас з такою промовою:

— Щоб відповісти на це запитання, треба мати на плечах голову, а не колоду. Я намалював собачу будку, а в ній собаку. Онде навіть хвоста видно...

На цьому урок «словесності» закінчувався, починалося стройове навчання. На плацу штабс-капітан був неперевершеним катом. Він так ганяв нас, що гімнастюрки змакали до рубця, наче під зливою.

Перепадало солдатам і від «напучувань» фельдфебеля Шмелюва, тупуватого од природи, з набряклим од перепоею обличчям — типового держиморди. Він терпіти не міг письменних солдатів, які знали більше за нього. День у день дріб'язковим прискіпуванням, що ображало гідність, «пан» фельдфебель доводив людей до нестями. В устах нижчих чинів він визнавав тільки дві фрази: «так точно» і «нікак нет».

Не було спочину солдатам і в святкові дні. Зранку мелебень, потім усілякі перевірки. А як кому пощастить одержати увільнення до міста, то й там набереться бідолаха лиха. Було, йде солдат, особливо з молодих, задивиться і не помітить старшого офіцера, не стане вчасно «у фронт». За це його просто на вулиці

так одклепають по фізіономії, що в голові аж джмелі загудуть.

Не можна було нам навіть міський парк одвідувати. Коло входу висіла табличка: «Солдатам і собакам вхід заборонено».

1912 року мене демобілізували. На той час я повністю опанував солдатську «науку» і добре звідав, що таке «царева служба».

Повертатися в Котельву не хотілося. Вирішив зостатися в Саратові. В місті було повно безробітних. Ходив цілий місяць, обійшов багато великих і малих підприємств, побував на всіх пристанях, Роботи нема.

Одного разу в порту наткнувся на групу вантажників. Розговорилися. Запропонували остатися у них в артілі. Довелося погодитись. Проте незабаром побачив, що довго тут не витримаю. Люди вони були хороші, чесні й роботящі, але зовсім занепалі. Гніт і безправ'я розчавили їх морально. Вони втратили головне — мету в житті. Ні в кого з них не було ні сім'ї, ні домівок — жалюгідне й тяжке існування люмпен-пролетарів, типових представників горьківського «дна». Працювали нелюдськи багато, спали і їли просто на березі. На кожному — порване лахміття, що ледве прикривало тіло.

Хазяїн-шинкар держав робітників у борговій кабалі й охоче відпускав продукти в кредит. Після кожного розвантаження чи навантаження відбувався розрахунок. Шинкар раніше старався споїти робітників і, коли вони хмеліли, підраховував так, що артіль завжди лишалася в боргу.

Попрацював я два місяці в артілі й пішов. Поццатило влаштуватися чорноробом у Саратовському трамвайному депо. Там працювали вночі, а вдень можна було підробляти десь на стороні. Познайомився з одним ковалем-ремісником, він запропонував стати до нього молотобійцем. Погодився.

Кузня знаходилася недалеко від місць недільних прогулянок саратовського панства. В буденні дні ми не завжди мали роботу, а як і траплялася, то однаково заробляли мало. Краще було в неділю. Щосуботи ми — троє молотобійців і коваль — старанно прибирали кузню, всю територію круг неї посипали свіжим піском. Годині об одинадцятій на мальовничому березі

Волги появлялася гарно вбрана публіка. Зніжені пани самі були не від того, щоб подивитися, як працюють ковалі, й показати нас своїм дітям, дружинам, паночкам. Отоді-то наш хазяїн і хвастався своїми «талантами». Як тільки панська парочка, а то й цілий гурт, підходила ближче, коваль вихоплював з горна розпечений, аж білий, шматок металу, і ми, молотобійці, за його командою, яку він подавав маленьким молоточком, починали вистукувати півпудовими молотами певний такт. На замовлення могли вибити бариню, гопака, польку. Цими фокусами за один святковий день заробляли більше, аніж за цілий тиждень тяжкої праці.

В Саратові мене застала імперіалістична війна 1914 року. Першого ж дня мобілізації я був призваний і направлений в той же Асландузький полк. А на чотирнадцятий день ми вже вступили в бій в районі Любліна.

В цьому першому бою супротивник добре нас поколошматив. В строю залишилося 120 солдатів та кілька офіцерів. До речі кажучи, штабс-капітан Вюрц загинув при перших пострілах, діставши кулю в спину. Мабуть, з ним поквитався один з його «хрещеників» за вибиті зуби.

Приблизно таких же втрат зазнали й інші полки 47 дивізії, до складу якої входив Асландузький полк, тому дивізію негайно одвели в район Івангородської фортеці на переформування.

Мене, як письменного, зачислили в команду полкового зв'язку й призначили наглядачем телефонної лінії. Але незабаром знову відбулося переформування, і я потрапив у полкову розвідку. В ній я й пробув усю війну.

Багато разів доводилося ходити по тилах ворога в пошуках «язика», розвідувати дислокацію частин супротивника, брати участь у запеклих боях, мерзнути в зимову холоднечу, знемагати від спраги в літню спеку. День у день перебуваючи в такому коловороті тяжких випробувань, солдати все виразніше починали розуміти справжні причини страждань народу. На війні особливо швидко формується свідомість. Щодня й щогодини наражаючись на небезпеку, люди починають задумуватися над питаннями: «В ім'я чого

гинуть тисячі, мільйони стають каліками, сиротами? Хто винен у цьому кошмарному горі народному?»

Ми, рядові солдати, бачили, що нас посилають убити таких же знедолених трудівників, як і ми самі, а в тилу пани багатіють і наживають нечувані бариші.

В перший період війни ще багато хто помилявся й вірив, що треба воювати «не шкодуючи життя свого, за віру, царя й вітчизну». Я теж так думав і тому служив сумлінно, навіть заробив два георгіївські хрести і дві георгіївські медалі. Хрести й медалі мені вручав сам імператор «всія Русі» Микола II.

Після тривалих і тяжких боїв наш корпус було одведено на відпочинок у місто Бендери. Солдатів, яких представляли до нагород, вишикували на плацу перед фронтом завмерлої сірим чотирикутником дивізії.

Микола II на чолі розкішного почту обходив виштрунчений ряд і кожному вручав нагороди. Вперше я бачив так близько царя. Низький, плюгавенький, рудувата борідка... Рука, що роздавала хрести, тремтіла... Солдати потім жартували: «В царя руки трусяться, як роздає хрести. Мабуть, срібло пропив, а тепер на солдатських хрестах заощадити хоче».

Тоді ж ми на плацу «їли» очима начальство і у відповідь на привітання Миколи II дружно гаркнули:

— Раді старатися, ваша імператорська величність!

Цілковите прозріння в солдатських умах, а також і в моєму, настало після провалу наступу 1916 року на Південно-Західному фронті. Прорвавши оборону ворога довжиною понад чотириста кілометрів, російське військо нестримним потоком ринуло вперед. За два місяці боїв було вбито й поранено понад мільйон солдатів і офіцерів противника, 450 тисяч взято в полон, захоплено 600 гармат, 1800 кулеметів. Здійснивши цей грандіозний прорив, російські війська перешкодили німцям розгромити французів і англійців на Західному фронті і відтягли на себе всі ворожі резерви. Навіть нам, рядовим солдатам, було видно, що ще один-два натиски — і противник капітулює.

А проте вийшло зовсім не так. Царські генерали не зуміли закріпити й розвинути здобуті великою кров'ю успіхи. Не було вчасно підвезено конче потрібних фронтових резервів, боєприпасів, продовольства. Ворог дістав можливість перегрупувати свої сили, і наш

наступ захлинувся. Підійшовши в Карпатах до Келіманського перевалу, ми зупинилися... Без патронів і снарядів, голодні, роззуті й обшарпані, солдати передових частин понад два тижні одбивали шалені атаки ворога і, нарешті, відступили.

Яке ж було обурення солдатів, коли вони побачили на всіх тилових базах великі запаси борошна, масла, консервів та інших продуктів, геть переповнені пакагаузи боеприпасів, артилерійського озброєння, обмундирування.

Нам якнайсуворіше забороняли, відступаючи, знищувати військові склади й виводити з ладу залізничні станції. Офіцери казали, що цим, мовляв, ми розшифруємо супротивникові розташування і шляхи відступу наших частин.

В районі Чернівців наша розвідка прикривала відступ 47-ї дивізії. На станції солдати знайшли в пакагаузах багато цінного майна: обмундирування, взуття, кінської зброї, продовольства. Там же недалеко від залізничного вузла виявили великі склади снарядів різного калібру, ручних гранат, патронів. Навіщо ж лишати таке добро ворогові! Я був старший у групі і на власну відповідальність віддав наказ усе знищити. Та як тільки ми вернулися в полк, почалися допити. Командування розшукувало винуватців «диверсій». Виявилось, що й на інших залізничних станціях солдати ар'єргардних частин чинили так само. Під час загального шикуння офіцери умовляли солдатів видати «злочинців», посилаючись на наказ верховного головнокомандуючого.

— От так дожилися, — міркували бійці, — сам верховний німцям продався!..

Подейкували, що цариця-німка щоразу, як ми німців б'ємо, плаче й молиться богу разом з Распутіним, що в ставці верховного сидять йолопи й зрадники. Нам, ще не досвідченим у політиці людям, ставало все ясніше, що в страшних невдачах армії й стражданнях народу винен увесь прогнилий царський лад. Коли до нас дійшла чутка про Лютневу революцію й повалення царя, в полках почалося заворушення, з'явилося багато агітаторів усяких партій. Були й меншовики, й есери, й анархісти... Хто тільки нас не агітував! На чиєму ж боці правда?

Мужицьким чуттям і розумом солдати збагнули, що правда в більшовиків. З усіх партій тільки вони казали: «Геть війну! Земля — селянам, фабрики — робітникам!» Ці слова якнайкраще виражали найпотамніші думки й заповітні мрії кожного з нас. Дорогі народові слова більшовицької правди усі вислуховували з особливою увагою. Більшовицькі листівки й газети зачитували буквально до дірок.

Добре пам'ятаю: весною, приблизно наприкінці травня, на фронті настало затишшя. Люди в окопах томилися од безділля. Зрідка зчинялася перестрілка з німцями, спровокована офіцерами. Самі солдати з своєї ініціативи не стріляли. Всім до біса набридла війна. Судячи з поведінки німців, у них, певно, теж був такий настрій.

Якось надвечір ротний послав мене в штаб полку з донесенням. Там у дворі я зустрів знайомих солдатів з сусіднього батальйону. Один з них запросив у бліндаж, викопаний на схилі висотки, порослої густими кущами. Зразу, як зайшов, у півморозі ледве розібрав — на нарах і просто долі сидять кілька чоловік. На столику, спорудженому із снарядних ящиків, розгорнута газета. Придивився. Бачу знайомі обличчя. Вусатий унтер, командир гармати приданого нашому полкові артдивізіону, схвильовано каже:

— Увага, товариші! Зараз я прочитаю статтю Володимира Ілліча Леніна «Про завдання пролетаріату в даній революції».

Розмови вшухли. Всі уважно слухають. Виразно, впівголоса читав унтер «Квітневі тези». Поволі до свідомості доходив зміст великих слів про кончу потребу й неминучість соціалістичної революції.

Тихо, дуже тихо сиділи солдати. Ось унтер закінчив читати, склав газету, сховав за пазуху. Вийняв кисет.

— А що то за диктатура пролетаріату? — спитав хтось тихо з далекого кутка.

І бліндаж одразу ожив, як стривожений вулик.

— В газеті написано: «Вся влада Радам». А як ці Ради обиратимуться?

— Розкажи, хто такий Ленін? Із селян він чи з робітників? — нетерпляче подавали один за одним запитання.

Унтер підждав, поки знову запанувала тиша, і повів розмову про захоплення влади в Пітері буржуазією, про Леніна, про партію більшовиків.

Вперше я так багато довідався на цій сходці. Було прикро, що не довелося раніше поговорити з унтером. Він же сам пітерський...

Та ось крізь напіввідчинені двері долинув сигнал дозорного. Молодий тенор дзвінко наспівував під акомпанемент балалайки:

Ай, Дуня, Дуня я,
Дуня, ягодка моя...

Ми хутко розійшлися поодиночі, по двоє.

Незадовго до Жовтневої революції в невеликому селі командування влаштувало молебень. Полковий піп наготувався прочитати чергову проповідь про те, як повинно воювати російське воїнство. Солдати полкової розвідки й кулеметної команди прийшли туди із зброєю й червоними пов'язками на руках. Командир полку, обурений таким зухвальством, підбіг і накинувся на мене, як на старшого:

— Що це таке? Що за маскарад?

— Це не маскарад. Це, громадянине полковнику, — геть війну!

Сказав і сам злякався. От, думаю, бовкнув! Мало того, що «геть війну» так голосно перед усім полком вигукнув, ще й полковника не високоблагородієм, а громадянином назвав... Тепер мое діло «труба» — трибунал...

Виявилось, що ні. Полковник почервонів, якимось чудно заїкнувся і боком, боком позадував од нас. Солдати спершу розсміялися. А потім нараз гримнуло громове, тисячоусте:

— Геть війну!

— Хай живе революція!

Молебень не відбувся. Ряди змішалися, стихійно виник мітинг. Наші офіцери, меншовицькі та есерівські агітатори, ганьбили Леніна, називали його німецьким шпигуном, всіляко умовляли воювати далі, «до переможного кінця». Але солдати зрозуміли, де правда, а де кривда.

«Вони за війну, лають Леніна, — міркували воїни. — А Ленін, навпаки, хоче припинити війну... Отже, наш

він, Ленін, народний, солдатський вождь, і йти треба за ним...»

В нашому полку сміливо й надійно діяла підпільна більшовицька організація. Під її керівництвом солдати створили свій перший комітет. До його складу обрали й мене.

Полкові комітети й солдатські збори дивізії ухвалили не виконувати наказів Керенського, в наступ не йти, а полком відходити з передової в район Окниці. Хоч і як старалася меншовицько-есерівська офіцерна, солдати точно виконували ухвали своїх комітетів.

В Окниці ми захопили багато зброї, боєприпасів, обмундирування й продовольства. На залізничній станції стихійно виник мітинг. Фронтвики вимагали негайної відправки додому. На платформу, що правила за трибуну, виліз якийсь підполковник і почав умовляти підкоритися наказові Керенського — вернутися на передову й проводити війну далі. Солдати розпалилися. Не витримав я, скинув на землю підполковника й сказав першу в своєму житті промову, заклинаючи кінчати з війною.

Не зумівши переконати солдатів вернутися на передову, уряд Керенського, підтриманий російською контрреволюцією, заходився готувати криваву розправу над непокірними полками. З наказу Тимчасового уряду проти нас було кинуте викликані з Румунії й Бессарабії військові частини, жіночі батальйони смерті, що йшли на фронт з боку Києва, гайдамаків і панцирні поїзди.

Після чотириденних нерівних боїв з карателями, солдатські комітети нашої дивізії ухвалили знищити важке озброєння, всі склади з військовим майном та боєприпасами, роздати дивізійні гроші і розійтися додому невеличкими групами. Ця складна операція була виконана успішно. Солдати самі висунули з свого середовища керівників груп, які вельми вміло вивели людей із суцільного кільця оточення. За одну ніч ціла дивізія ніби розтанула. Окниця обезлюділа.

Шлях перед нами стелився далекий і нелегкий. Скрізь гасали гайдамаки, намагаючись піймати організаторів заколоту. Солдати тієї групи, в якій ішов я, зітхнули з полегшенням тільки тоді, коли переправились на лівий берег Дніпра десь у районі Черкас.

По дорозі ми почули про Жовтневу революцію в Пітері, про перші декрети Радянської влади про мир і землю. Довідались, що в Харкові відбувся Перший з'їзд Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів України, котрий ухвалив приєднатися до революційних робітників і селян Росії і йти за ними по шляху, вказаному Леніним, самим захоплювати владу, забирати в буржуазії й поміщиків фабрики, заводи, землю. Докотилася до нас чутка і про збройне повстання в Києві проти Центральної ради.

Ідучи од Черкас до Котельви, натрапили на якийсь партизанський загін. Очоловав його здоровенний одчайдушний матрос. Осталися, гадаючи разом боротися за Радянську владу. А як придивилися, то побачили, що тут зовсім не те: п'ють, бешкетують, б'ються... Стало зрозуміло — анархісти, з ними нам не по дорозі. Пробыли чотири дні і рушили далі, та вже не групою, а по два-три чоловіки.

В Котельву я прийшов уночі, ніким не помічений. Сховався в батьковій хаті. Час був тривожний. Гайдамаки, яких підтримували куркулі, вбивали людей на право й наліво. Тільки щось не так — зразу розстрілюють. Своєю поведінкою вони нагадували осінніх мух, які, чуючи близьку загибель, починають дошкулюно кусатися.

Через кілька днів мої рідні розвідали, що в Котельву повернулося з фронту близько двохсот чоловік і всі вони, як і я, ховаються. Треба було братися до організації партизанського загону з солдатів-фронтовиків і встановлювати Радянську владу. Це диктувало саме життя, і цього дуже хотів народ.

Батько й брат Олекса допомогли мені зв'язатися з односельцями-фронтовиками: Бородаєм, Тягнирядном, Гнилоциром, Шевченком, Радченком, Кошубою, Салашним, Гришком Василем і деякими іншими.

В батьковій клуні ми провели нашу першу нараду. Виробили план дій, розподілили обов'язки. Мене хлопці обрали начальником штабу (так тоді називали командира партизанського загону), Бородая — комісаром. Збір призначили на третій день у лісі, кілометрів за п'ять од слободи. Зійшлося 120 чоловік, з яких 70 мали гвинтівки, револьвери й мисливські рушниці. Багато хто привів із собою коня.

С. В. Руднєв
Комісар з'єднання партизанських загонів Сумщини

Неозброєних бійців-верхівців призначили зв'язковими, частину лишили в резерві, а озброєних розбили на бойові групи. Потайки підійшли до слободи й одночасним ударом захопили пошту, телефонну станцію, волосне правління й поліцію, що перебувала на казарменому становищі.

Ми гадали, що найважчим буде бій з поліцейськими. Це завдання покладалося на групу під моїм командуванням. Однак виконати його вдалося без людських втрат. Ще до загального сигналу ми попластунськи підповзли до вартових, які охороняли казарму, і тихенько зняли їх. Подавши знак групі, швидко оточили. Через розбите вікно я запропонував поліцейським негайно здатися. В казармі зчинився гамір. Видно, не всі погоджувались капітулювати.

Довелося вплинути двома залпами по вікнах. Чуємо крики:

— Не стріляйте, здаємося!

З вікон полетіла зброя — гвинтівки, нагани, шаблі, а самі поліцейські з піднятими вгору руками по одному виходили на ганок казарми. Хлопці їх обшукували, найзапекліших прихильників Центральної ради і куркулів затримували, інших відпускали на слово честі, що проти народу більше не воюватимуть.

Здобувши перемогу, партизани ударили в усі дзвони. На майдані зібралось понад десять тисяч чоловік. Прийшли й старі, й молоді. Всі вже знали, що трапилось, і з великою радістю зустріли повідомлення про те, що відтепер і назавжди вся влада у Котельванській волості належить народові. Постало питання про обрання органів управління. Люди кричали:

— Нехай партизани командують, червоні!

— Ви владу завоювали, то ви й керуйте!

Одноголосно був обраний волосний ревком. Головою став Радченко. Мені доручили командувати партизанським загonom і разом з тим виконувати обов'язки голови земельної комісії.

І відразу з усіх боків посипались запитання:

— Як із землею?

— Чи будемо ділити?

Слово взяв допіру обраний член ревкому директор школи Федченко. Чоловік він був грамотний, простих людей не цурався, завжди допомагав людям, і тому сло-

божани на його думку зважали. Однак Федченко побоювався багатіїв, запобігав перед ними, одне слово, був яскраво виявленим типом меншовика-угодовця. До слова, як пізніше стало відомо, він і справді належав до партії меншовиків.

От цей Федченко почав довго й нудно пояснювати, що забирати землю в поміщиків і куркулів треба, але ділити її ще не можна, що конче потрібно утворити спеціальний комітет, який запросить спеціалістів-землемірів, ті обміряють і вирішать, що робити.

Зчинився страшенний галас. Виходило, що народ, який так нетерпляче ждав землі, обманутий, а ми, червоні партизани, відмовляємося од розподілу землі, від того, заради чого знову взяли за зброю, нехтуємо головний лозунг Радянської влади: фабрики — робітникам, земля — селянам.

Тільки зараз я по-справжньому відчув тягар відповідальності. Погляди всіх були звернені на мене — голову земельної комісії.

Мовчати довше неможливо. Я вийшов наперед, підняв руку. Одразу настала тиша.

— Всі землі поміщиків, куркулів, монастирів віднині і назавжди належать народові. Ділити її почнемо завтра, а сьогодні, після мітингу, нехай усі десятички * прийдуть на засідання земельної комісії, де, до речі, вирішимо питання й про розподіл лісу, що ним володіють куркулі.

У відповідь:

— Ура! Хай живе Радянська влада!

Зібралися в приміщенні колишньої волосної управи в найбільшій кімнаті. Людей набилося багато. Крім членів комісії, ревкомівців і десятичків, прийшло чимало бідняків, були й заможні селяни.

— Ну, люди, як же будемо ділити землю?

Знову знявся галас. Члени комісії поважно мовчали. Найактивнішими були незаможники.

— Забрати землю й розділити всім на душу без розбору, — кричали вони.

Ті, що тягли руку за куркулів, спробували підтримати Федченка, мовляв, без спеціалістів-землемірів не

* Котельва була розбита на 40 діляниць, що називалися десятичками. (Примітка автора).

обійдеться. Але біднота так проти них повстала, що підкукульники замовкли.

Підрахували загальну кількість поміщицької й куркульської землі, кожному десяцькому вказали, яку ділянку йому одвели, умовились, що в першу чергу треба нарізати безземельним. Закінчили розподіл перед ранком, і просто з засідання десяцькі пішли в поле.

Упоравшись з посівною, вирішили зробити ще одне добре діло. Недалеко од слободи був великий піщаний пустир. Там нічого не росло, ані травинки. Весняні вітри підіймали звідти цілі хмари піщаної куряви, за-сипали нею молоді сходи.

Котельванські церковники хитро використовували народне лихо. Щовесни, як тільки починалися вітри, вони вельми вміло розпускали по слободі чутки, що це кара господня за гріхи парафіян. З ранку до вечора били дзвони слобідських церков. Утрені майже без перерви змінювались обіднями, обідні — вечерніми. Коли ж релігійний екстаз досягав найвищої міри, тоді призначався хресний хід. Затуркані й неписьменні селяни несли попам свої останні, скроплені потом, копійки. Так було з давніх-давен. І дідів, і прадідів наших дурили попи, щороку виманюючи в них солідні прибутки.

Порадилися в ревкомі, скликали церковників на розмову по щирості. Збиралися вони неохоче. По тих, хто сам не прийшов, послали партизанів.

За столом, накритим червоною китайкою, — Бородай, я і Радченко. На лавах попід стіною — попи, дяки й церковні старости.

— Ну, святі отці, годі людям, як за царя, голову морочити! — звернувся я до них з короткою промовою. — Замість хресного ходу збирайте свою паству та засадіть сосновими саджанцями піски. А не виконаєте наказу ревкому — судитимемо за саботаж. Та глядіть, щоб і одне деревце не засохло. По саджанці партизани в Лутищанський лісорозсадник їздили. Вони багато праці коштують. З богом, святі отці!...

Закінчив і підвівся. Підвелися й попи. Обличчя від злості перекошені, але мовчать...

На світанку вийшли попи на роботу. За ними потяглися парафіяни.

Ми теж допомагали. Од зорі до зорі працювали люди. Сімдесят п'ять гектарів піску засадили сосною. Од Ворскли до пустиря нескінченним потоком йшли підводи з глиною й бочками з водою.

Догляд за посадками теж «святим отцям» доручили. І впорались вони з завданням ревкому, це треба визнати, добре. Всі саджанці прийнялися. Перестало заносити піском посіви. Відпала й потреба в службах церковних, присвячених цьому лихові. Не потрібними стали й хресні ходи. Всім користь, тільки попам збиток — луснули їхні весняні «заробітки»...

Незабаром прийшов край нашої господарчій діяльності.

Зрадницька поведінка Троцького на мирних переговорах у Бресті потягла за собою нашестя кайзерівських орд. Горе й руйнування принесли німці на Україну. Запалали в огні пожарищ міста й села. Німецький кований чобіт топтав усе живе, революційне. Куркулі, що були притихли, повилазили з своїх нір і за одібрану в них землю люто помщалися партизанським родинам.

Скільки жінок, дітей, старих людей живцем спалили в хатах, скільки перекалічили, перешматували... Лилася кров, лунав стогін по всій Україні. Не минула лиха доля й нашу округу. Осквернені трупи революціонерів висіли на шибеницях і в Опішні, і в Бельську, гинули родини партизанів у Диканьці, Пархомівці. Тільки нам, котельванським партизанам, пощастило врятувати своїх близьких. Відступаючи, ми взяли з собою в заложники кількох найбільших багачів, двох попів, урядника і добре-предобре попередили, що коли зазнає кривди хоч одна партизанська сім'я — заложники будуть повішені.

Кілька місяців пробув наш загін у Котельванському лісі, звідки ми контролювали район чотирикутника: Полтава — Зіньків — Охтирка — Краснокутськ. Робили швидкі нічні наскоки на німецькі гарнізони в околишніх селах, нападали із засад на ворожі колони, грюмили осині гнізда петлюрівських жовтоблакитників, що запродалися окупантам.

Під ударами Червоної Армії, яка недавно сформувалася з червоногвардійських і партизанських загонів, окупанти змушені були відступити на захід.

Народ знову повернувся до плуга й коси, за якими так зндьгувалися руки бійців.

Але недовго тривало затишшя. Незабаром нагрянула нова біда: з півдня йшов Денікін. Знову довелось залишати сім'ї й мирну працю та йти в похід.

Напередодні відступу до нас у Котельву приїхав з Охтирки секретар повітового комітету партії Підвальний. Скликав він нас, слобідських активістів, у ревкомі.

— Ну, як справи? — питає.

— Та щоб були добрі, сказати не можна. Ось у літти збираємось. Противника з тилу битимемо.

— Знаю, все знаю. Я й приїхав у зв'язку з вашим відступом. Загін Котельванський добрий, завтра виступає, попереду бої, а партійної організації у вас ще немає.

Кожен з нас багато чув про партію, мріяв бути в її рядах. Спільну думку висловив Бородай — комісар загону.

— Більшовицька партія правильна. Ми за неї, за Леніна. Тільки, товаришу секретар, сумнів у нас — чи зможемо ми бути справжніми більшовиками.

Підвальний розсміявся.

— Ви, хлопці, не сумнівайтесь. Ви і є справжні-сінькі більшовики. Впроваджуєте, можна сказати, в життя політику партії, політику товариша Леніна.

— Тоді пишіть, товаришу Підвальний, — почувлось одразу кілька голосів.

— Ти, Сидоре, в нас командир. Тобі й честь першому писатися, — промовив Бородай.

За мною записалися й інші — Бородай, Гнилоцир, Тягнирядно, Ландар. Першим секретарем партійного осередку обрали Гнилоцира. Через кілька днів, 29 травня, вже в поході уповноважений повіткому вручив нам партійні квитки.

Відступаючи, ми зустріли в районі Охтирки групу партизанських загонів сумського напрямку, якою керував Пархоменко. З ними пішли далі на північ, весь час одбиваючись од білогвардійських банд, що насадили на нас. Під Тулою наш Котельванський загін червоних партизанів влився в створювані нові частини Червоної Армії.

В цей час я захворів на висипний тиф, попав у санітарний поїзд. І не пам'ятаю, як опинився в саратовському військовому госпіталі.

Вийшов звідти худий, шкіра та кістки. В губкомі товариші порадили побути в тилу, зміцніти. Та я відмовився, попросився на фронт. Послали в Уральськ до Чапаєва. В дивізії призначили помічником начальника команди по збиранню зброї. До її складу входило 120 загартованих у боях червоноармійців і робітників уральських заводів.

В той час молода Радянська республіка не могла цілком постачати численні fronti найнеобхіднішим — гвинтівками, кулеметами, патронами, снарядами. Контрреволюційні елементи — куркулі, купці, духовенство, власники заводів, магазинів, млинів — приховували величезну кількість зброї. Особливо багато її було у заможного уральського козацтва, оплоту царизму. Країни Антанти посилено постачали зброєю не тільки армії Денікіна, Колчака та Врангеля, а й численні банди анархістів та есерів, що діяли в нашому тилу.

Треба було знешкодити залятих ворогів революції, що готували удар у спину. В цьому нашій команді допоміг Василь Іванович Чапаєв. Після одного невдалого пошуку він зібрав усю команду й почав розпитувати, де ми були, що знайшли.

— Не так шукати треба зброю. Питати в куркулів та заможних козаків нема чого, однаково нічого не скажуть.

І розповів кілька випадків із свого багатого досвіду боротьби з білокозаками.

Після цієї наради діло пішло в нас набагато краще. Де тільки не знаходили наші бійці зброю: і по клунях, і по горищах, в світлицях купецьких доньок і в старанно замаскованих бункерах, викопаних у далеких од житла ярах. Знайшли ми її і в олтарі за іконостасом старої станичної церкви. Було її тут чимало — сотня гвинтівок і до півтисячі гранат, десять тисяч патронів та два англійські кулемети.

Коли Червона Армія розгромила Колчака в Сибіру, а Чапаєвська дивізія — каледінців під Гур'євом, нашу команду направили на Південний фронт. В Уральську ми повантажили в ешелони всю зібрану зброю, артилерію, боєприпаси й рушили на південь України.

Командуючий 6-ї армії, в розпорядження якого ми прибули, віддав наказ негайно доставити привезене у військові частини, що посилено готувалися в ті дні до штурму Перекопа. Перевозити зброю й боєприпаси доводилось по бездоріжжю, на відстань двісті й більше кілометрів. Знову пішли бійці по селах та хуторах. Куркулі Таврії, які всіляко шкодили Радянській владі, поховали своїх коней з тачанками у дніпровських плавнях, по ярах і по клунях. З великими труднощами зібрали ми двісті парокінних підвід. Люди працювали до повної знемоги, але завдання виконали вчасно.

Взяла наша армія Перекоп. Розгромлено Врангеля. Країна приступила до мирної праці. Багатьох демобілізували. Мене ж відкомандирували в розпорядження Запорізького губернського військкомату. В липні 1921 року дістав призначення спершу на помічника, а трохи пізніше й на військового комісара Великотоцького повіту.

Трудишів було багато. Республіка тільки-но зводилася з руїн. Скрізь зяяли рани війни. Великі й малі банди з недобитої царської офіцерні та місцевого куркульства тероризували населення. На боротьбу з ними були мобілізовані всі комуністи повіту і в першу чергу працівники військкомату. Організували актив, по селах створили загони самооборони. За півроку напруженої боротьби кількість банд помітно зменшилась.

Незабаром я дістав наказ їхати в місто Генічеськ і там організувати повітовий військовий комісаріат. Виникли нові труднощі. Апарат Генічеського повітового військкомату підбирали наспіх. Багато хто з товаришів ще ні разу не побував у боях, погано знав зброю, а там треба було воювати.

Пригадую такий випадок. Ми одержали відомості, що кілометрів за сорок од Генічеська лютує невелика банда місцевого «пана отамана». Ворог він хитрий і підступний, має зв'язок з Махном, на місці не сидить — переходить од села до села. Бандити вбили голову сільради, двох кооператорів, згвалтували й повісили вчительку.

Викликав мене секретар повітового комітету партії й каже:

— Бери, Ковпак, міліцію і свою військкомівську команду та їдь на розгром банди.

Приїхали в село надвечір, скликали актив. В цей час бандити, не знаючи нічого про нас, з гиканням і безладною стріляниною вдерлися в село. Наша застава мала пропустити їх і вдарити з тилу, але недосвідчені бійці відкрили вогонь передчасно і тим сполохали бандитів. Переслідувані нашим загonom, вони заїхали верхи у трясовину Сиваша, коней покидали, а самі плавом переправились на протилежний берег.

Цей випадок став добрим уроком для необстріляних бійців. Наступні наші операції були вдаліші, так що незабаром ми зуміли знищити не тільки цю, а й інші банди.

Після Генічеська довелося ще деякий час працювати військовим комісаром Криворізького, потім Павлоградського округів. Та чим далі, тим дошкульніше давалися ознаки роки, проведені в окопах, — ревматизм просто замучував. Звернувся з проханням, щоб мене демобілізували. І з липня 1926 року став цілком цивільною людиною.

Правда, ще до цього часу я вже цілий рік працював головою колгоспу імені Леніна в селі Вербки. Історія ця доволі цікава.

Починаючи з кінця 1924 року, мені, як постійному уповноваженому Павлоградського окружкому партії, доводилось часто бувати у Вербках. Провадив там бесіди, збори, допомагав у роботі комнезаму. Головою сільради був Іларіон Васильченко — хлопець хороший, але трохи запальний. В боях з білими втратив ногу і ходив на дерев'янці. Так от вкупі з активістами села він вирішив зняти церковні дзвони і передати їх на переплавку. Промисловість країни росла і дуже потребувала кольорових металів.

Не пояснивши нічого парафіянам, Васильченко з товаришами прийшов до церкви.

Дяк і паламар побігли по селу:

— Люди! Антихристи божу обитель грабують!

Через кілька хвилин активістів оточила юрба жінок, «озброєних» вилами, граблями, сапами. Побачивши, що діло погане, Васильченко і його друзі замкнулися в церкві. Хтось повідомив у повіт. На місце прибуло чоловік тридцять кінної міліції. Атмосфера

нагрілася ще дужче. Під'юджені дяком і куркулями, жінки накинулися на міліціонерів, і їм довелося ретируватися.

За завданням секретаря окружкому Барабанова я негайно виїхав у село. Під'їхав на тачанці до церкви в саму гущу натовпу. Жінки галасували всі разом, нічого не можна було розібрати.

Став я на тачанці на весь зріст, стою й жду. Поступово вгамувалися. Почав пояснювати, що, мовляв, Васильченко зробив помилку, самочинно заходившись знімати дзвони, але ж не можна й чинити самосуду. Згодились. Тоді я сказав, що зв'яжу його й одвезу в повіт, хай там карають. Погодились і на це. Зайшов я в церкву, забрав Васильченка на тачанку й вивіз. Відтоді встановилися у мене з вербівцями добрі стосунки. Через кілька місяців, коли в селі була проведена роз'яснювальна робота, парафіяни самі зняли дзвони.

У вересні 1925 року Павлоградський окружком партії доручив мені організувати у Вербках колгосп. Провели велику підготовчу роботу. На загальні збори прийшли всі жителі. Правда, жінок було мало. З'явилися тільки ті, що сумнівалися: вступати їм до колгоспу чи ні. Після доповіді й відповідей на запитання першим в обговоренні взяв слово підкуркульник.

— Ми обмірковували це питання цілий тиждень, — заявив він провокаційно, — і нам усе ясно. Давайте записуватися. Тільки ви, товаришу військкомє, пишітьсь перший. Будете в нас головою — тоді вступимо й ми.

Підкуркульники, видно, розраховували на те, що я злякаюся, не погоджуся. Тоді їм легко буде зірвати організацію колгоспу. Та провокація не вдалася. Я відповів, що коли мене виберуть, то я працюватиму.

Васильченко вів збори. Він не розгубився й одразу звернувся до людей:

— Хто за те, щоб товариш Ковпак був головою нашого колгоспу? Прошу піднести руку!

Обрали одноголосно.

Так я став головою колгоспу. Попрацював півтора року, підготував на своє місце тямущого хлопця й попросив увільнити мене од посади. Та люди не погоджувалися. Зажадали, щоб я зостався хоча б заступником голови.

В наступні роки працював директором Павлоградського кооперативного господарства, потім — Путивльського підсобного господарства. А 1937 року мене призначили завідуючим районним шляховим відділом.

Колгоспи нашого району з року в рік усе міцніли й розвивалися. Підвищувались урожаї зернових. Набагато збільшились посіви конопель, буряків, тютюну, посадки картоплі. Росла продуктивність тваринництва й птахівництва. А добрих доріг у районі не було. Треба будувати, будувати й будувати. Почали з головного шляху, що сполучав районний центр із залізничною станцією. Грунт на півдні нашого району добрий, чорнозем, подекуди суглинок. У пору осінніх і весінніх дощів було так розгасне, що не проїдеш ні машиною, ні возом.

Спробували домогтися асигнування грошей в порядку державного планування — нічого не вийшло. Райком партії запропонував райшляхвідділу починати будівництво власними силами. Поговорили з бригадирами колгоспних шляхових бригад. З'явилися добровільні грабарі й каменярі. Знайшлися люди, які розробили кар'єри по видобутку каменю й піску. На будівництво прийшли люди не тільки з близьких, а й з далеких колгоспів. Першого року зробили один кілометр полотна, добре вклали подушку й забрукували. Це був наш іспит перед трудящими району, і склали його шляховики з честю.

Другого року вивезли п'ять тисяч кубометрів каменю і стільки ж піску, замостили п'ять кілометрів дороги. Почали будувати міст через Сейм. До роботи прилучилися бригади уже всіх колгоспів району. На третій рік підготували до вимощування чотирнадцять кілометрів. У будівництві дороги брав участь весь актив. Щодня на трасу виїжджали керівники — секретар райкому партії, голова райвиконкому. Будівникам підвозили гарячу їжу. Торгували рундучки і ятки. Так спільними зусиллями до осені 1939 року дорогу й міст через Сейм закінчили. Відкриття її стало великим народним святом.

В час перших виборів у місцеві Ради путивляни обрали мене депутатом районної й міської Ради, а на першій сесії — головою виконкому Путивльської міської Ради депутатів трудящих.

Путивль — невелике місто, але воно має багато й цікавих особливостей. Старовинна його історія. Протягом віків це був форпост Київської Русі, а пізніше — Московської держави, надійна заслона від набігів половців, кримських татар та інших племен. В Путивлі й до цього часу збереглися рештки фортечного городища, на стіни якого виходила Ярославна оплакувати долю князя Ігоря Святославовича. В міському музеї дбайливо зберігаються експонати — свідчення боротьби путивлян з польською шляхтою в часи Лжедмитрія, документи про могутній народний рух Івана Болотникова, що розпочався в Путивлі й до основи захитав царську Росію. Тут є й матеріали про героїчні дії путивльських загонів червоних партизанів часів Жовтневої революції й громадянської війни. Славне минуле міста наклало свій відбиток на характери й погляди його жителів, котрі глибоко, по-синовньому любили і люблять Путивль. А він гарний, мальовничий.

Місто розкинулося на горбкуватих берегах Сейму. В сонячну годину з його круч одкриваються прекрасні краєвиди на південь, схід і захід. Луки й поля, чергуючись з перелісками, творять чарівні картини природи Середньо-Російського нагір'я. Чудовий край з багатими мисливськими й рибними угіддями щороку приваблює сюди на відпочинок москвичів, лєнінградців, горьковчан...

До війни в Путивлі налічувалось понад дванадцять тисяч населення. Промисловість була мало розвинена, всього два заводи — плодоконсервний і маслозавод, млин і кілька дрібних підприємств місцевого значення.

На західній околиці містилася МТС. Багато в Путивлі було навчальних і культурних закладів: три школи середні, одна семирічна й одна зоотехнічна, два училища механізації сільського господарства, педагогічне училище, плодоовочевий технікум, дві бібліотеки, кінотеатр, будинок учителя, краєзнавчий музей...

Житловий фонд у місті був старий, нових всього лише кілька будинків. Комунальне господарство відстале, навіть без водопроводу. Електростанція працювала вкрай погано, а електромережа перебувала в такому стані, що при невеликому вітрові половина міста поринала в темряву.

Новий склад міськвиконкому розпочав свою діяльність з наведення ладу в житловому фонді. Перевірили стан кожного будинку й розробили план ремонту. На засіданні сесії міськради затвердили цей план і заходилися виконувати його.

Асигнованих на ремонт грошей і матеріалів не вистачало, справа посувалася повільно. Та на допомогу знову прийшов актив. Знайшли і ліс, і фарби, і дріт, з якого навчилися робити цвяхи. Робота кипіла цілий рік — і літом, і зимою. І план ремонту житла набагато перевиконали. Організували виробництво цегли й вапна, видобуток каміння й крейди, а потім зобов'язали власників ремонтувати свої будинки й стежити за їхнім санітарним станом, впорядковувати територію, що прилягала до їхніх будинків.

Того ж року відкрили кравецьку й шевську майстерні, фабрику кондитерських виробів, ковбасний цех, організували транспортну артіль...

Ранньою весною заходилися озеленювати місто. На вулиці й майдани вийшло майже все населення. Ентузіастами в цій справі були учні старших класів, студенти, молодь. За одну весну засадили фруктовими й декоративними деревами парк — на колишньому базарному майдані. В центрі на найвиднішому і найкращому місці спорудили пам'ятник В. І. Леніну. На вулицях, обіч тротуарів, насадили кілька десятків тисяч дерев.

А тоді взялися за комунальне господарство. Приємно було пройтися по місту, яке розквітало буквально на очах. А як гарно було весною 1941 року, коли зацвіли сади й наші молоді посадки вкрилися листям! Будиночки причепурилися, все сяяло свіжою фарбою.

Кожного ранку, по дорозі в міськвиконком, я обходив місця, де проводились роботи по впорядкуванню. Ходив не тільки вулицями, а й навпрошки — через прохідні двори, перелази, так що й місто бачив і де що робиться знав.

Знали й мене в місті, та і в багатьох селах було чимало знайомих. Часто доводилося виїжджати в район, проводити збори, виступати з доповідями. Підїжджаєш, було, до села, а дівтора вже зустрічає різноголосим щebetаням. Не встигнеш підійти до сільради чи правління колгоспу, як уже збираються люди. Хто

по пораду, хто з проханням чи скаргою, а хто й просто послухати розмову.

Ну, а на свята — на Перше травня чи на Жовтневі — од запрошень не було одбою. Зайдіть та зайдіть... І заходив. З хорошими людьми, які тобі в роботі допомагають, можна і повеселитися.

Добре починали життя. У всьому реально відчувалася велика перемога радянського народу — перемога соціалізму...

І несподівано все круто змінилося...

ЯК ЦЕ ПОЧИНАЛОСЯ

Хто з людей старшого покоління не пам'ятає дня 22 червня 1941 року, коли серед ясного неба ударив грім війни, коли кожному з нас довелося одразу, буквально за кілька годин, відмовитись од усіх великих і малих планів та намірів, зректись того хорошого й світлого, що дає людині мирне життя і мирна праця?

У вихідний день, у неділю 22 червня 1941 року, радіо принесло тяжку звістку про напад фашистської Німеччини на Радянський Союз.

Через кілька годин зібралось бюро Путивльського райкому партії. Ухвалили: активу перейти на казармене становище, будувати бомбосховища, негайно ремонтувати приміщення, що годяться під госпіталь, створювати винищувальні загони; всіляко допомагати військкомату проводити мобілізацію.

В напруженій роботі непомітно минають дні.

3 липня. Фронт наближається. Реальною небезпекою стає проникнення фашистських армій на Лівобережну Україну, на Сумщину і навіть до нашого Путивля, розташованого мало не за тисячу кілометрів од державного кордону. В цей день ЦК ВКП(б) звернувся до народу по радіо. У зверненні говорилося, що війна буде тяжка, що армія змушена відступити під натиском озброєних до зубів гітлерівських полчищ.

В пам'ять урізалися слова:

«В захоплених ворогом районах треба створювати партизанські загони — кінні й піші... створювати

нестерпні умови для ворога і всіх його підсобників... знищувати їх на кожному кроці».

Мимоволі постало питання:

«Що робити? Віку я не призивного — п'ятдесят п'ять літ. Де ж зумію дати більше користі? Там, на сході, чи тут, у тилу ворога?»

За плечима чималий досвід боїв в імперіалістичну війну, в роки після Жовтня — партизанська й армійська наука у Пархоменка та Чапаєва, потім — підготовка у вищій стрілецькій школі в Москві, багатолітній стаж роботи з людьми, двадцять два роки праці й навчання в партії. Комуністи, робітники, жителі Путивля обрали мене головою міської ради. Як же залишити своїх виборців, коли сюди прийде ворог? Адже голова виконкому — це голова Радянської влади в місті. А влада наша народна. З народом вона поділяє і радість, і горе...

Твердо вирішив: зостануся.

Увечері зібрався партійний актив. Уважно вислухали повідомлення про роботу, яку провадив у республіці ЦК КП(б)У, готуючись до розгортання партизанської боротьби в районах, яким загрожувала ворожа окупація. Промов не виголошували. Все було ясно. Треба діяти.

Ухвалили, дотримуючись найсуворішої секретності, створити з партійного й радянського активу та особового складу винищувального батальйону, сформованого при раді Тсоавіахіму, чотири партизанські загони: перший — в Спащанському лісі, другий — у Новослобідському, або, як його називали в народі, Монастирському, третій — в Казенному, четвертий — у селі Литвиновичі.

Законом у Спащанському лісі доручено було командувати мені, в Новослобідському — Рудневу.

На мене покладено створення трьох баз продовольства та спорядження: одну — в Спащанському, другу — в Монастирському лісі і третю, резервну, — в районі Ілліно-Суворівської сільради в масиві молодого сосняка. Розрахунок простий: на випадок тяжкого становища, яке може склестися в Спащанському та Монастирському лісах, Ілліно-Суворівська база, закладена в степу, далеко від доріг і великого лісового масиву, може стати в пригоді.

20 серпня. Завдання райкому закласти бази — виконано. Вчора закінчили останні роботи. Цією справою займалися я, Коренев — директор інкубаторної станції, завідуючий відділу комунгоспу Попов, голова Кардашівської сільради Рижков, комуністи Козаченок, Мерзляков, Толстой, Войкін та Дем'яненко.

Під виглядом подання допомоги Червоній Армії було виготовлено в майстернях міста і МТС 260 штук казанків, кілька десятків відер, десятків баків, щоб варити їжу. Путивльські шевці й кравці з допомогою жінок пошили 75 пар чобіт, 250 шапок, 100 ватяних піджаків, 500 пар білизни, 100 пар рукавиць. В райспоживспільці і в колгоспах закупили півтори тонни вершкового масла, півтонни варення, тонну ковбаси, крупів, локшини, сала, цукру, всякої сушні тощо. З боєприпасів зуміли роздобути 750 кілограмів амоналу. Все це вдень звозили на склад міськради, а вночі потайки переправляли в ліс.

В місцях розташування баз викопали 132 ями, склали туди все заготоване, закрили дерном і добре замаскували. Одне слово, керувалися принципом: далі сховаеш — ближче візьмеш.

28 серпня. Фронт наблизився до Путивля. Зранку почали евакуацію району. Вирядив і свою Катерину Юхимівну. Поїхала вона підводою ще з однією жінкою, взявши з собою тільки невеличкий вузол з речами.

6 вересня. Уже виразно чути артилерійську канонаду. Провадимо й далі евакуацію городян. Виїджають жінки, старі чоловіки й діти. Руднев із своїм загonom, до якого увійшли активісти районної організації Тсоавіахіму Базима, Панін, Покровський, П'ятишкін, Політуха — всього двадцять шість чоловік, — виїхав до Сум на короткочасні курси диверсантів-підричників, чи точніше — на інструктаж.

8 вересня. Одрядив у ліс увесь склад свого загону — Попова, Войкіна, Мерзлякова, Дем'яненка, Рижкова, Козаченка, Толстого, Бородіна. За старшого над ними призначив Олексю Ілліча Коренева — чоловіка з великим життєвим досвідом, партизана громадянської війни. Зостався в місті сам.

9 вересня. В середині дня до Путивля прибула група білорусів. Білоруські товариші були десь під Хар-

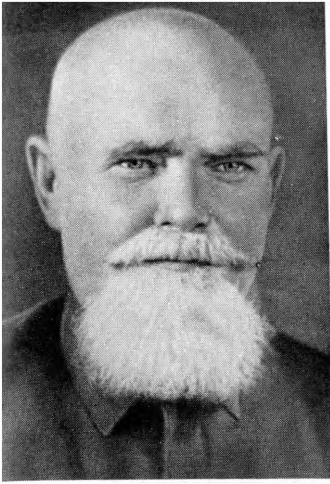
ковом на курсах мінерів. У зв'язку з важкими обставинами, що склалися на фронті, їх перекинули до Путивля. Тут командування запропонувало їм чи то влитися в частини генерала Чеснова, що обороняли місто, чи то йти в партизани. Майже вся група визнала за краще приєднатися до армійської частини, а четверо вирішили зостатися в нас — комуністи Курс, Юхновець, Терехов і Островський.

Троє з них — молодші, років двадцяти восьми. Микола Курс — розсудливий, вдумливий, з фігурою гімнаста і гарним привітним обличчям. Віктор Островський і Василь Терехов — прямо протилежні один одному. Коли перший мовчазний і стриманий в розмові, то другий — жартівник, проворний і рішучий. Юхновець Георгій Андрійович, років під сорок, спокійний, трохи неповороткий, з великими робочими руками й важкою ходою. Люди вони незнайомі, але, спостерігаючи їхню мужню поведінку в час бомбування міста фашистською авіацією, я мимохіть переймався до них почуттям симпатії.

Одна бомба упала поряд із щілиною, в якій сховалися пожежники. Їхнього начальника — командира і політкерівника — було вбито, інших, завалених землею, ледве вдалося врятувати. Поранених і контужених повантажили в пожежну машину й одрядили на схід.

Місто обезлюділо. Населення, що не встигло виїхати, поховалося. По вулицях ходили тільки ми — п'ять озброєних чоловіків. Білоруси в залізничній формі, у кожного по гвинтівці з десятьма патронами боезапасу, у мене — пістолет браунінг і до нього дві неповних обойми. Перевірили установи, склади, магазини. Скрізь пусто, за винятком друкарні районної газети. Машини, шрифти, папір — все цінне майно якісь нехлюї покинули напризволяще. Беріть, мовляв, панове фашисти, користуйтеся! Виявлене добро частково поховали, а дещо знищили. На плодоконсервному заводі знайшли кілька ящиків з варенням у банках. Їх віддали саперам батальйону Горлова, які останні відходили з Путивля. В райспоживспілці знайшли 120 тонн солі. Всю роздали людям.

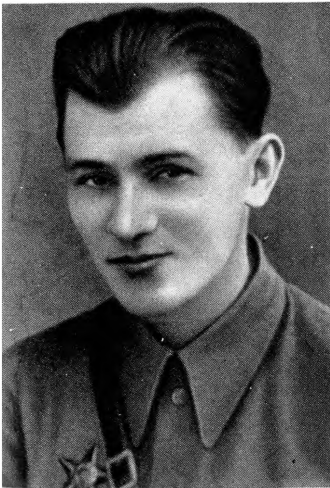
Ідемо далі: з краєзнавчого музею експонати й фонди теж не вивезено. Наглядав за ними науковий спів-

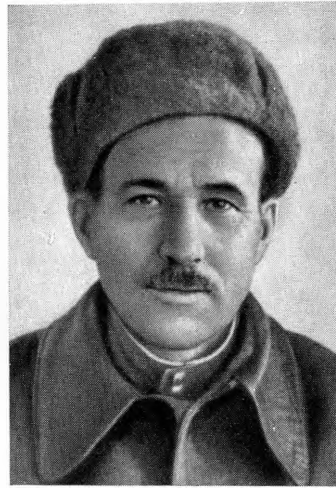
*О. І. Коренев —
партизанський «Дід Мороз»*

*Начальник штабу Путивльського
загону в Спашанському лісі
М. М. Курс*

*Командир Воргольської групи
С. Ф. Кириленко*

*Начальник штабу Сумського
партизанського з'єднання
Г. Я. Базима*

робітник Шелемін. Запропонували йому цінні речі сховати в церкві. Він це й зробив дуже вміло.

10 вересня. Німці на підступах до міста. Рано-вранці залишили ми приміщення міськвиконкому, що слугувало нам за штаб-квартиру. Влаштувалися в міському парку, звідки й далі спостерігали за наближенням супротивника.

Надвечір у місті появилися перші німецькі солдати. Од фашистів одділяв нас один квартал. Нестерпно хотілося вирядити на той світ одного-другого гітлерівського лобуряку, але вступати в бій з розвідкою і цим виявити себе ми не мали права. Треба йти в ліс, поки ще вільна семикілометрова путь заболоченим берегом Сейму.

Пробиралися потайки болотами й очеретами, тобто йшли місцевістю, дуже добре вивченою ще в час занять в Тсоавіахімі. Все ж таки противник помітив нас і відкрив мінометний вогонь. Довелося зайти в болото далі. До лісу дісталися тільки десь опівночі, потомлені й геть промоклі.

Ліс зустрів нас непривітно. Мрячила осіння мжичка, під ногами хлюпотіла вода, темрява неймовірна, хоч око виколи. Геть вибившись із сили, вирішили спочити навстоячки, прихилившись до дерева. Так стоячи й поснули. Прокинувся я від страшеного холоду. Чую — білоруси теж виклацують зубами якийсь попури з українського гопака і своєї лявоники...

11 вересня. На світанку зорієнтувалися, де ми перебуваємо. Місце погане, недалеко від узлісся, в сосняку. Треба йти звідси.

Після години ходу трохи нагрілися. Хотілося їсти. Обнишпорили кишені. У Курса й Островського знайшлося грамів триста розмоклого хліба, змішаного з тютюновими крихтами. Розділили по-братерському і трохи підкріпилися. Спробували розвести вогонь, та не вийшло — відсиріли сірники.

Пішли далі шукати загін. Однак завдання це виявилось не таким легким. Спащанський ліс химерний, в ньому багато місць, схожих одне на одне. До війни було чимало випадків, коли не тільки городяни — пувильські жінки, що збирали гриби, а й мисливці з навколишніх сіл та хуторів блудили тут.

Масив його доволі великий, він охоплює на захід

від Путивля все межиріччя поміж Сеймом і Клевенню. З південного заходу Спащанський ліс оточений болотами, непрохідними після дощів, особливо весною та весни. В деяких місцях трясовини підходять аж до самісінького лісу й утворюють у ньому немов болотяні озера.

Високий, зарослий травою й рідкими кущами дубняк переходить у низині в березовий ліс, котрий далі змінюється сосняком з оголеним ґрунтом або ялинником, що стоїть суцільною темно-зеленою стіною. Світле рідколісся чергується з заростями ліщини.

Коли ми возили продукти до баз, я запам'ятовував окремі дерева, молоді посадки, навіть надломлював невеликі гілки. Зараз мені здавалося, що ми вже прийшли на ці місця, але позначок немає. Шукаємо, шукаємо і даремно. Коренев повинен бути десь тут, коло бази. Але де ж вона?

12 вересня. Наткнулися на широку грейдерну дорогу, що йшла від Путивля до села Спащине. Ми не зважились переходити її вдень, ждали, поки стемніє. І ввечері побачили, що по цій дорозі за цілий день ніякий біс не проїхав. Треба ж було цілісінький день з порожнім шлунком марно мокнути під дощем!

Попрямували в глиб лісу, цілу ніч ішли. Промокли, перемерзли й потюпилися так, що уже не відчували сирості й холоду. Настало якесь оціпеніння, що межувало з цілковитою байдужістю.

13 вересня. На світанку вийшли на узлісся. За сто метрів — околиця знайомого села Стара Шарпівка. Зважились на одчайдушне: що буде, те й буде, підемо погірємося.

До крайньої хати підійшли непомітно, постукали. Хазяйка, ставна й гарна жінка, побачивши нас, залентувала:

— Ой, лишенько, що ж це робиться?! Так, мабуть, і мій, бідний, десь блукає...

Вона хутко розтопила в печі, запропонувала посушитися, сама заходилася куховарити. А дівчинку років десяти на всякий випадок послала спостерігати, щоб ніхто зненацька не ввійшов у хату.

Од тепла, домашнього затишку й свідомості, що незабаром добре попоїси, тіло приємно розімліло, та ба — хвилин через двадцять прибігла дівчинка:

— Мамо, в село німці приїхали!

Хазайка всунула нам у руки сірники, хліб... І от ми знову в лісі під дощем, але тепер справи наші кращі. Можна посушитися коло вогнища.

Їсти хотілося ще дужче. Вирішили накопати картоплі на городах сусіднього села Нова Шарпівка, що прилягали до самого лісу. Підійшли до узлісся. Далі по-пластунськи на городи. Лежимо й видлубуємо голими руками. Нараз шерех, тріск гілок. З густих кущів висунулась закутана в хустку жінка й приглушено шепче:

— Тікайте, німці йдуть!

Знову в ліс. Години півтори вичікували, потім розвели вогнище, напекли картоплі, смачно повечеряли... Переночували в стіжку сіна. На ранок висохли зовсім.

14 вересня. Шукали й далі групу Коренева, але тактику змінили. Раніш ходили всі вкупі, а тепер, намітивши пункт збору, розходились віялом. Так що імовірність зустрічі з товаришами побільшала в п'ять разів.

18 вересня. Чотири дні блукали по лісі і все марно. Надумали зв'язатися з підпіллям. Пішов на місце явки в хутір Кутирі. Там з'ясувалося, що члени районного активу, котрим партія доручила очолити роботу підпілля й партизанську боротьбу в нашому районі, не тодесь застряли, не то ганебно повтікали. Безладдя, яке сталося через їхнє зникнення, привело до того, що на схід пішли й деякі інші товариші, яких райком залишив для боротьби в тилу ворога.

19 вересня. Пробираючись через молодняк, я почув, що за мною хтось іде. Прискорив ходу, але той не відстає. Пішов повільніше, і ось двоє доганяють мене. З вигляду — червоноармійці, що потрапили в оточення. Брудні, зарослі, але зірочки на пілотках і петлиці на гімнастюрках є, зброя наготові. Я мовчу, і вони мовчать. Пройшли метрів сто. Заводять розмову про погоду, мабуть, придивляються. Потім один різко питає:

— Хто ти такий?

І вийняв наган.

Відповів спокійно, з гідністю:

— Господар тутешніх місць.

— Це що ж, німці вас поставили? — І зводить курок нагана.

Я скипів, вилаявся. Рука з браунінгом сама висмикнулась з кишені. Кажу:

— Я командир тутешнього партизанського загону! А ви хто такі? Чого по лісу тиняєтесь?

Стоять, усміхаються.

— Ти, батьку, не кричи. Коли ти командир загону, то й ми підемо до тебе в партизани. А якщо зрадник, однаково розстріляємо. Нас тут багато!..

Зброю сховали, розмова пішла спокійніше. З'ясувалося, що вони вже бачили Коренева і умовилися стрітися з ним завтра вранці в хаті лісника.

Повернувся до білорусів, розповів про зустріч з червоноармійцями, яка мало не коштувала мені життя, і всі повеселішали. Таки знайшли своїх!

20 вересня. Вранці в призначеному місці вперше зібрався весь Путивльський партизанський загін, група Коренева, товариші з Білорусії й червоноармійці, які прилучилися до нас.

День минув, мов у тумані. Стрілися люди, які довго букали поодиноці, зазнали неймовірних труднощів і озлобилися від баченого горя й крові. А зараз кожен відчув лікоть товариша й те, що він знову в радянському колективі, серед друзів.

В мирні часи ми часто бачили хвилюючі зустрічі людей, та ні з чим незрівнянна зустріч, пережита нами цього пам'ятного дня. Тепер кожен знав, що попереду — боротьба! Важка, небезпечна, але боротьба, не томливе блукання й бездіяльне споглядання народного горя.

В будиночку лісника люди спочивали, знайомилися одне з одним. Я пішов трохи походити по лісу. Хотілося багато чого обдумати. Зібралося нас 42 чоловіки, з них 36 озброєні гвинтівками і 6 автоматами. Це вже сила й неабияк! Уже можна й треба діяти.

Загальне завдання загону ясне. Воно чітко визначене у зверненні Центрального Комітету партії до народу; гранично ясно поставлено в повідомленні й завданнях ЦК КП(б)У, про які розповідав нам секретар Сумського обкому партії на інструктажі в райкомі. Турбувало інше. З досвіду імперіалістичної й громадянської воєн я знав, наскільки важливі для згуртування бойо-

вого колективу успіх у першому ж бою, активна діяльність загону в перші ж дні його існування.

Це особливо має вагу зараз, коли бійці пережили гіркоту поразки, на власні очі бачили незабутні картини відступу армії та евакуацію населення.

Пригадалося багато чого: і епізоди з бойового життя розвідки, й події часів революції, і героїчні операції Пархоменка, Чапаєва, і боротьба з бандами. Воскресли в пам'яті розповіді про партизанів минулого століття: молодецькі нальоти гусарина Дениса Давидова на тили Наполеона, мудрість Василиси Кожини, засідки Гарібальді. Поступово склався план дій.

21 вересня. День пішов на вивчення обстановки та знайомство з новими людьми. Товариші, які прийшли в ліс раніше, вже встановили зв'язок з населенням. Розвідали, що німці головним чином базуються в Путивлі, а в села навідуються тільки по продукти. Почувають себе окупанти повновладними хазяями, вилучають комуністів, комсомольців, активістів. Знахобливість їхніх продовольчих команд зростає день у день. Вони грабують народ, забирають хліб, скотину, птицю. Населення поки що не чинить активного опору, але ненависть до фашистів росте швидко, всюди подеюкують про кончу потребу рішуче боротися з ворогом.

Нам не вистачає боєприпасів. На гвинтівку по 20 патронів, на автомат — по одному неповному диску, на весь загін — 8 гранат. Амоналом, який ми свого часу заготували на базі, користуватися не можна, бо нема детонаторів.

Становище не вельми приємне. Єдине, що тішить душу, — це люди. В загоні зібралися представники трьох поколінь більшовиків: старі бійці революції, навчені великим життєвим досвідом; люди середнього віку, загартовані труднощами будов індустріалізації та боротьби з куркульством; і, нарешті, молодь, червоноармійці, що вийшли з оточення й зберегли свою воїнську честь і гідність. Хоч у декого з молодих помітні моменти недисциплінованості й одчайдушного молодечтва, та це все тимчасове, воно породжене нелюдськими умовами, в яких опинилися люди. Підтягнутістю й військовою виправкою серед них визначаються сержанти Карпенко, Васильєв та Цимбал.

Вдень почули сильний вибух в напрямку Нової

Шарпівки. Послали розвідників. Повернулись, доповіли:

— Корова підірвалась на мінному полі, що його залишили частини Червоної Армії.

Доручив Курсу перевірити й з'ясувати, чи не можна зняти з поля міни й використати їх у нашій диверсійній роботі.

Микола Михайлович Курс — вельми щира й розумна людина. Син робітника, він закінчив інститут, служив в армії, демобілізувався у званні лейтенанта, а останні роки працював директором середньої школи в білоруському місті Речиця.

22 вересня. Вранці вишикував увесь особовий склад і оголосив перший наказ по Путивльському партизанському загону. Цим наказом загін розбито на чотири бойові групи. Дві — оперативні, командир першої — Карпенко, командир другої — Васильєв. Група мінерів — командир Юхновець. Група розвідки — командир Попов. Курса призначено начальником штабу, Коренева — помічником командира загону.

Кожній групі й штабові вказано точне місце розташування, поставлено конкретне бойове завдання та визначено час його виконання.

Курс минулої ночі пішов на розвідку мінного поля. Його відділяє од лісу проїжджа дорога, по якій весь час курсують німецькі автомашини й мотоциклісти. Миколі Михайловичу належало перебратися, коли стемніє, через дорогу, залягти на мінному полі, замаскуватися і діддатися ранку, а при денному світлі знайти міну й розрядити її.

Всі ми дуже хвилювалися. Адже Курс не був професіоналом-мінером, і нещастя могло статися в будь-яку мить. Не знаю, хто більше пережив за ті години — він, лежачи на мінному полі, чи ми, ждучи його повернення.

Але ось, нарешті, Микола Михайлович повернувся, сяючи від задоволення. Приніс міну і відразу ж почав пояснювати її будову. Тоді ж вирішили розмінувати все поле. Виконання цього нелегкого завдання поклали на Курса, Юхновця, Терехова й Островського.

В наших руках ці міни стануть дійовою зброєю. Для підсилення вибухів можна буде використати й заготовлений на лісовій базі амонал. А це означає, що

буде можливість завдавати ворогові сильних ударів. Групі розвідки віддав наказ вивчати стан охорони дороги й інтенсивність руху по ній військ і транспорту противника. В цьому розвідникам активно допоможе населення. У всіх околиць селах у нас почали з'являтися свої очі й вуха.

27 вересня. Нашого полку прибуло! В загін влилася група партактиву з Конотопа, що становила ядро Конотопського загону. З приходом гітлерівців вони пішли в ліси, але, не маючи баз, змушені були покинути територію району. Від колгоспників почули про нас і подалися в Спащанський ліс, маючи намір прилучитися до Путивльського загону.

В цій групі — голова Конотопського райвиконкому Канавець, прокурор району Кочемазов, комуністи Забіяко, Бойко, Петрикей і Китович.

Про появу в Спащанському лісі цього загону мене завчасно повідомив лісник Соловйов, в будинку якого конотопці спинилися й прожили кілька днів. Вибравши нагоду, лісник утік від гостей і розповів нам:

— Прийшли якись люди. Називають себе партизанами. Наче й справді наші, але я їх не знаю. Добре озброєні, мають ручний кулемет. Тому й вирішив раніше попередити...

Я звелів йому швидко вернутися назад і сказати їм, щоб через годину вони вийшли до розвилки лісної дороги коло старого дуба.

Як тільки лісник пішов, ми з Поповим попрямували на місце зустрічі. Не доходячи метрів півтораста, залягли в густій ліщині на пригорку. Сектор обзору добрий — лежимо, спостерігаємо. Всяке може бути. А що, як провокація?

Хвилин через двадцять дивимось — виходить на дорогу кремезний парубок у тілогрійці. Придивилися. Та це ж конотопський голова Канавець Федір Єрмолайович! За ним показався худорлявий, високий чоловік середніх літ Василь Порфирович Кочемазов, потім інші. Усіх шістьох ми добре знали, не раз зустрічалися — райони наші ж розташовані поруч.

Радісна була зустріч. Порадилися й вирішили діяти разом.

Ще до приходу конотопців нам ставало все ясніше, що для успіху справи доцільно об'єднатися з іншими

дрібними загонами, які діють по-сусідству. Од колгоспників ми чули, що недалеко базується невелика група партизанів нашого ж Путивльського району. Начальникові штабу Курсу й командирові розвідгрупи Попову було дано завдання зв'язатися з ними.

Сьогодні Курс доповів, що в урочищі Мариця знаходиться група воргольців та литвиновичан. Командує там Кириленко Степан Федорович, голова колгоспу «Вільний край», енергійний і рішучий чоловік. Він дуже зрадів, коли прийшов Курс. Охоче погодився взяти участь у спільних діях. І сьогодні ж увечері група Кириленка перейшла в Спащанський ліс. Люди хороші, віддані. Серед них одна жінка, лікар Воргольської лікарні комсомолка Діна Маєвська.

28 вересня. Наші спостережні пости помітили в лісі якогось чоловіка. Хлопці кілька разів пробували його затримати, але варто було їм наблизитись, як невідомий зараз же зникав. Видно, добре знав місцевість. Все ж таки його спіймали. На допиті з'ясувалося, що перед нами... колишній поміщик. До революції він мав коло Путивля невеликий маєток. Після розгрому білих утік за кордон, а тепер вернувся в німецькому обозі і, як їхній вірний лакуза, пішов на чорну роботу шпигуна.

На цього «колишнього» молоді бійці загону дивилися з неприхованою цікавістю. Адже вони ніколи не бачили поміщика. Дивилися й примовляли:

— Ей, дядьку! Звідки тебе принесло? З небес спустився до нас чи з пекла вискочив?

— Виходить, ще не перевелися й не втихомирилися...

— Живучі, гади!..

Цей випадок з лазутчиком застеріг нас, що супротивник цікавиться Спащанським лісом і що треба вживати відповідних заходів.

29 вересня. О 12 годині дня вантажна машина з двадцятьма гітлерівськими солдатами на дорозі між селом Сафонівкою та хутором Красним попала на нашу засідку. Бійці відкрили стрілянину передчасно, і німцям удалося втекти. На шляху zostалися тільки двоє вбитих і палаюча машина.

Через дві години з Путивля проти цієї засади з шести чоловік було кинуто майже сотню фашист-

ських солдатів. Партизани, не прийнявши бою, відійшли.

Прикривав їхній відступ мовчазний, але вольовий молодий інженер Ільїн, що прийшов до нас разом із своїм дружком Мишком Федоренком із селища Тьоткине. Зайнявши вигідну позицію на невеликій висотці, порослій чагарником, він підпустив карателів на сотню метрів і кількома чергами з ручного кулемета підкосив шістьох солдатів. Решта зараз же відступила назад.

Ільїн скористався замішанням ворога, одповз у кущі й незабаром догнав своїх.

Скромний, інтелігентний своєю зовнішністю Василь Васильович Ільїн по закінченні інституту служив на флоті в підплаві, незадовго перед війною демобілізувався і незабаром став головним інженером Тьоткинських цукрового й спиртового заводів. Обстановка, що створилася на фронті, змусила наші частини несподівано одійти. Робітники не встигли демонтувати устаткування, і воно дісталось ворогові. Комуніст Ільїн зостався на заводі й очолив групу робітників-патріотів. І в перші ж дні окупації вони зробили непридатними частину механізмів. Решту треба було підірвати. Роздобули вибухівку, заклали фугаси. Наступного дня мали закінчити цю операцію, але їх зрадив провокатор.

Глибокої вересневої ночі гестапівці вдерлися в квартиру Ільїна. Сім'я Василя Васильовича евакуювалась кудись до знайомих у Саранськ. В обезлюділу квартиру він пустив полкового писаря — комсомольця Мишу Федоренка, який виходив з оточення, а згодом допомагав йому готувати завод до підриву. Поки гестапівці стукали й ламали двері, обидва встигли одягтися й відчинити вікно, що виходило в садок. У чорному отворі показала голова фашиста, і в ту ж мить двері під ударами прикладів злетіли з завісів. Далі все сталося за одну мить: кількома пострілами з пістолета порішивши двох гітлерівців, що вдерлися до кімнати, і солдата, який стояв під вікном, Ільїн разом з Федоренком вискочили у садок, і обидва зникли у темряві ночі.

30 вересня. Група Кириленка одержала завдання — влаштувати засідку на дорозі Ворголь — Глухів. По-тайки підійшли до шосе і замаскувалися. Після трьох годин чекання показався великий автофургон, а попе-

ред нього — мотоцикліст. Партизани вирішили, що не так собі німці їдуть у критій машині. Видно, везуть щось важливе. Відкрили вогонь. За дві-три хвилини все було покінчено, а з палаючого автомобіля чувся несамовитий виск свиней.

Ось яких чинів ескортував мотоцикліст! Справді, недаром окупанти стали приховувати од сторонніх очей награбоване добро! Побожуються...

1 жовтня. Боець госпчастини, молодий енергійний хлопець Альошин, пішов у Спащине, щоб там організувати випічку хліба для загону.

Уладнавши всі справи, він перед ранком зібрався повертатися в ліс, але заговорився з колгоспниками. Тим часом до хати під'їхала ціла команда німецьких солдатів-заготовлювачів, чоловік п'ятнадцять. Вискочив Альошин з дверей, на ходу кинув у кузов машини гранату. А коли курява й дим од вибуху розвіялись, його й сліду не було.

9 жовтня. Од друзів з околиць сіл надходять сигнали, що німці все настійніше пробують розвідати сили партизанів. Розпитують колгоспників, обіцяють нагородити землею, коровою й кабаном того, хто пробереться в ліс і принесе їм точні відомості. Довелося гарненько взятися за те, щоб організувати надійну оборону. Людей для захисту бази не вистачає, зате є в нас тепер міни. Курс, Юхновець, Терехов і Островський зняли з мінного поля й перетягли в ліс понад дві тисячі штук. Є можливість замінювати дороги, стежки й стежинки, що йдуть у глиб лісу.

Цією роботою останні дні і був заклопотаний увесь загін. Одночасно закладали міни на дільницях ворожих комунікацій, на відстані од бази за 15—20 кілометрів. Наслідки виявились незабаром. 5 жовтня на дорозі Конотоп — Кролевець на мінах, поставлених Кочемазовим і Канавцем, підірвалися дві штабні машини. Убиті два німецькі генерали й чотири офіцери.

10 жовтня. Дозорні затримали в лісі військовослужбовців, які виходили з оточення, — підполковника Любитова й старшого лейтенанта Цирульника. Привели їх до мене.

Любитов розказав:

— В перші місяці війни я працював у Києві в одному з відділів НКВС УРСР. Моїм начальником був

заступник наркома Строкач. За завданням ЦК КП(б)У, ми разом з працівниками Центрального Комітету організували партизанські загони. А ось тепер, після задачі Києва, виходимо з оточення невеликими групами. Товариш Строкач пішов на Гомель, а я пробіраюся на північний схід уздовж залізниці...

І, ніби на підтвердження своїх слів, прикордонник вийняв з-за підкладки кашкета аркушик паперу:

— Ось, товаришу командир, цю листівку ми знайшли недалеко од Бахмача кілька днів тому.

То було зведення Радінформбюро про становище на фронтах, про героїчну оборону Одеси, про запеклі бої під Москвою й на підступах до Ленінграда. Розповідалося там про звірства німців у Кривому Розі, по селах України й Білорусії.

Говорилося про зростання опору народу фашистським загарбникам, про сміливі дії партизанів у районах Тарту, Лугів, Миколаєва.

Наводились вислови з щоденників і листів полонених, які з сумом відзначали, що війна в Росії набагато тяжча, аніж їм обіцяли гітлерівські генерали.

Ці відомості мали для нас величезне значення. Геббельсівська пропаганда хитро плела павутину неблиць, намагаючись заплутати легковірних, придушити в людей волю до опору, примусити їх думати, ніби гітлерівська Німеччина непереможна. Вона вже давно галасувала про взяття Москви, а в нас не було, як висловлюються юристи, речових доказів для спростування.

Нашої гарячої віри в те, що Москву не здадуть, що розгром фашистських загарбників неминучий, часом було замало для викриття провокаційних чуток.

Перервавши на кілька хвилин розмову з Любитовим, я скликав товаришів і запропонував негайно переписати листівку, щоб розвідники прочитали її по всіх селах, в яких вони будуть у найближчі дні.

— А що ви ще бачили й чули по дорогах? — спитав я знову у Любитова.

— Бачили багато всякого страхіття, про яке й згадувати не хочеться. Од Конотопа ми повернули на північ, ішли повз Бочечки, Козацьке, Хижків. Останню зупинку зробили на хуторі Анютин, Конотопського району. У цих селах кажуть, що гітлерівці зго-

нили людей і оголошували, буцімто вони вже взяли Москву... От тільки коло вашого лісу німці менше бувають у селах. Колгоспники кажуть, що партизанів бояться...

Розповідь Любитова доповнила наші відомості про геббельсівську пропаганду. Тиждень тому в Путивлі їхній оркестр цілий день грав туш «на честь взяття Москви».

— Ну, а як ви думаєте, де зараз може бути фронт на нашому напрямку? — спитав я, хоч добре знав, що він проходить десь у районі Харкова.

Відповіді Любитова не викликали сумніву. Схоже на те, що це наша людина. Можна йому вірити. А що, коли послати з ним за лінію фронту до командування свого зв'язкового? Може, пощастить установити зв'язок, без якого ми наче без рук.

— Ну, годі частувати вас розмовами. Ідіть попоїжте та спочиньте, — запропонував я прибулим.

Пішли прикордонники. Розповів я своїм товаришам про допіру почуте. Висловив і сумнів — чи не підіслані це зрадники? Тоді і наш зв'язковий загине, і загонові буде не з медом.

— Козаченок, ти, пригадую, минулого року до Києва їздив і був в НКВС? — спитав Коренев нашого розвідника — рудуватого, проворного й верткого не по літах Тихона Миколайовича Козаченка.

— Був.

— А в кого?

— У заступника наркома Строкача.

— То піди попитай цього прикордонника. Сам знаєш як.

— Знаю. Коли бреше — викрию. Нікуди не дітеться...

За півгодини Козаченок доповів:

— Правду каже підполковник. Все, як є, розказав: і який з себе замнаркома, і який у нього кабінет. Назвав навіть одного співробітника, мого земляка. Одно слово, не сумнівайтесь, товаришу командир. Наші це люди, радянські.

Вирішили скористатися з нагоди і разом з Любитовим послати зв'язкового до командування армії, що обороняла Харків. Сподівались добути там рацію, яка нам була дуже потрібна.

На це складне й небезпечне діло уповноважили Олексія Ілліча Коренева. Чоловік він сміливий, незважаючи на похилий вік, витривалий, добре знає дорогу до фронту й місцеві умови. Пішли товариші в ніч з 10 на 11 жовтня. Тепло проводжали їх усім загonom.

15 жовтня. Ось вони, плоди тяжкої праці й смертельного ризику наших партизанів! На дорозі Путивль — Берюх підірвалася п'ятитонна машина з боєприпасами. Північніше від села В'язенка вибухнули три грузовики, теж з боєприпасами. На дорогах Путивль — Глухів, Путивль — Рильськ підірвалися сім вантажних автомобілів. Між містом Путивлем і хутором Бобин підірвалися танк, вантажна й легкова машини. З однієї з цих підірваних автомашин Вася Терехов і Яша Іванов зняли й перенесли в ліс кілька ящиків з патронами для гвинтівок, автоматів і ракетниць.

Розвідка щодня доповідає, що фашисти стурбовані, а в народі з уст в уста переходять оповідання про діла партизанів із Спащанського лісу.

Щоночі йдуть мінери на місця, вказані розвідкою. І після кожного виходу то з одного, то з другого боку чути далекі вибухи. Заправляє цим ділом Георгій Андрійович Юхновець, в минулому робітник Омезької сірникової фабрики в Білорусії, душевна людина.

ОБ'ЄДНАННЯ ЗАГОНІВ

17 жовтня. Прийшла розвідка з партизанського загону Руднева: начальник штабу Григорій Якович Базима і боєць Бабінець. Розповідали, що вони перебазувалися з Новослобідського лісу до нас, у Спащанський ліс.

Ждучи повернення своєї розвідки, загін спинився коло села Нова Шарпівка. Трошки підкріпившись і перепочивши, Григорій Якович і Бабінець поспішили за своїми бойовими друзями.

Розумно вчинив Семен Васильович, що привів до нас свій загін. Пора об'єднуватися! А з Рудневим у нас справи підуть добре. Знаю ж я Семена Васильовича давно і дуже поважаю його. Народився він у багатодітній сім'ї наймита, в селі Берюх. Нестатки змусили

чотирнадцятилітнього хлопчика залишити батьківську хату і в 1914 році поїхати в Петроград. Вступив учнем на Російсько-Балтійський завод, де працював його старший брат. Там він пройшов добру школу пролетарської боротьби, загартувався і, коли вибухнула Жовтнева революція, без вагань прилучився до червоногвардійської дружини. Вкупі з братом штурмував Зимній, воював з корніловцями. Тоді ж вступив і в більшовицьку партію. А потім один за одним фронти громадянської війни: воював проти Колчака, Денікіна, Юденіча... Настали мирні дні, і Семен Васильович узявся за навчання. Успішно закінчив Військово-Політичну академію і майже десять років служив у прикордонному війську, де й був нагороджений орденом Червоної Зірки.

Не менш шанована людина і Григорій Якович Базима, делегат Першого Всесоюзного з'їзду вчителів, один з кращих і найстаріших педагогів у районі, активний помічник Руднева як у громадських справах в Тсоавіахімі, так і в партизанському загоні.

Одне слово, невеликий загін Руднева. Та, як то кажуть, хоч маленький червонець, та дорогий. З такими людьми сили наші подвоюються!

18 жовтня. О 8 годині ранку загін Руднева у повному складі прибув до нашого штабу. Зворушлива то була зустріч. Всі перейнялися таким настроєм, наче здобули велику перемогу...

Руднев і Базима розповіли про все, що пережили вони за минулих півтора місяця.

Звістка про те, що німці взяли Путивль, застала їх у Сумах, на короткотерміновому семінарі, який провадили працівники ЦК КП(б)У і секретар обкому партії Іванов з партизанами північних районів області. Навчання йшло у трьох напрямках: партійно-політична робота, організація зв'язку з населенням і диверсії в тилу ворога. «Вкупі з нами, — казав Семен Васильович, — були там і товариші з Шалигинського району: Саганюк, Матющенко й ще кілька чоловік». Ухвалою бюро обкому їхній загін направлений у Путивльський район через лінію фронту, що на той час проходив лівим берегом річки Сейм.

12 вересня в районі села Тьоткине перейшли фронт й спинилися в Новослобідському лісі, де була підго-

тована продовольча база. Тут з ними трапилась біда: чоловік, який знав, де знаходиться база, дезертирував. Загін був приречений на голод. Залишася єдина надія: зв'язатися з нами. У розвідку в Спащанський ліс пішов боєць Коханов і не повернувся.

Пізніше з'ясувалося, що він попав у пазури фашистів. Пробуючи вирвати в бійця відомості про загін, гітлерівці його страшенно мордували, але він мовчав. Тоді вони його повісили.

Не дочекавшись Коханова, вирішили розвідку повторити. Викликався іти Клипиков. Його в районі недолюблювали. Якийсь він був слизький. У вічі — солодкий, а поза очі — набреше на тебе. Повернувся він через день і розповів, немовби Ковпака німці піймали й повісили, бази у Спащанському лісі окупанти знаходили. Все, що знайшли там, перевезли в Путивль. В місті сконцентровано до десяти тисяч ворожого війська, безліч танків, бронемашин і артилерії, багато спеціальних частин з собаками, призначених на боротьбу з партизанами.

Відомості ці були ясно провокаційні, але оставатися їй далі в лісі без продовольства, не знаючи справжнього становища в районі, безглуздо. До того ж, кілька бійців захворіли. Руднев і Базима вирішили пройти в село Тьоткине, де тримала оборону військова частина генерал-майора Чеснова.

Зоставивши в Тьоткиному хворих і Клипикова, загін знову повернувся на захоплену ворогом територію, маючи завдання генерала Чеснова систематично інформувати його штаб про дії противника по той бік лінії фронту.

Виконуючи це завдання, Руднев розташувався коло села Юр'єве і встановив спостереження за рухом ворожих військ на північ і на схід від Путивля. 6 жовтня фашисти відтіснили наші частини далі на схід, і зв'язок з Чесновим перервався.

Змушені були перейти в урочище Ровенський ліс, де й зустріли військовослужбовців, що виходили з оточення й побували у нас. Від них рудневці дізналися, що Ковпак живий і неушкоджений, а його загін успішно діє в західній та північно-західній частині району. Того ж дня Руднев повів своїх людей на з'єднання з нами.

Переходячи через тьоткинські торфорозробки, рудневі зустріли партизанський загін Миколи Йосиповича Воронцова, кількістю до тридцяти осіб. Цей загін пересувався з Харкова на Полісся Лівобережної України. Харків'яни були добре озброєні, мали вибухівку й рацію. Руднев допоміг їм роздобути чотири підводи для перевозки вантажу, який вони весь час несли на собі.

Харків'яни вирішили піти з Рудневим. Від Новослобідського лісу до Спащанського навпростець буде кілометрів двадцять п'ять. Але йти поблизу Путивля, де стоїть ворожий гарнізон, ризиковано. Тому обрали інший маршрут — полями в обхід.

Йшли всю ніч, збивалися з дороги. На світанку зупинились у хуторі Козинівка, там і переднювали.

Увечері вирушили далі. Знову брели по розмитих дощами дорогах і на ранок дісталися до Нової Шарпівки.

Далі, по дорозі, Руднев і Воронцов зустріли другий Харківський загін Горбушко—Погорелова. Потрапивши приблизно в таке ж становище, цей загін вирішив йти разом з ними на з'єднання з нашим загonom, тим більше, що Горбушко мав таке ж саме завдання, як і Воронцов: зв'язатися з партизанами, що діяли в поліській частині Лівобережжя, й систематично інформувати по радіо командування армії про розвиток партизанської боротьби в тилу ворога.

Харківські загони ми одразу ж одвели в Солов'ївське лісництво, розташоване недалеко від села Литвинівичі, щоб вони були забезпечені продовольством.

Розповівши про свої пригоди, Руднев і Базима почали розпитувати, що ж ми зробили за цей час. Курс одрапортував з гордістю:

— Підірвали на мінах танк, 17 автомашин і один мотоцикл противника. Виявили там трупи двох генералів, п'яти офіцерів та двадцяти солдатів. Крім цього, зв'язкові й розвідка донесли, що окупанти готували в Путивлі та околиць селах ще 65 домовин. Таким чином, за 24 дні свого існування загін знищив 84 гітлерівці.

Обміркувавши становище, всі висловились за негайне об'єднання. Руднев запропонував призначити командиром мене, комісаром — його, начальником

штабу — Базиму й помічником начальника штабу — Курса. Так і вирішили.

19 жовтня. Прихід Руднева збігся з призначеною раніше нарадою командирів груп і загонів, що діяли в сусідніх районах, з якими наша розвідка встановила зв'язок.

О 12 годині дня нарада розпочалася. На ній були присутні командири семи загонів: Путивльського — Ковпак і Руднев, Харківських — Воронцов і Погорелов, Глухівського — Кульбака, Конотопського — Кочемазов і Канавець, а також представники Шалигинського загону — Матющенко й Фесенко, і командир воргольської партизанської групи Кириленко.

Воронцов і Погорелов повідомили, що вони мають дві рації і підтримують постійний зв'язок з командуванням Армії, знають загальну обстановку. Одразу ж домовилися про спільні дії проти окупантів у наших районах і радирували про це командування. У відповідь на цю радіограму Воронцов дістав вказівку: одну рацію zostавити собі, а другу передати нам для обслуговування потреб Путивльського, Глухівського, Конотопського й Шалигинського загонів.

Настрій після наради у всіх підвищився. Та ще й на столі з'явився холодець і хтосьна-де роздобутий хлопцями хрін.

Та «бенкет» не відбувся. Його на самому початку перервав крик вартового:

— Танки! Німці наступають!

Командири побігли до своїх загонів. Коло штабу зосталося двадцять чоловік путивлян. Усі наші бійці були в цей час на заставах, спостережних пунктах, в дозорах і в розвідці.

Танки з повідкриваними люками підходили по дорозі з боку Путивля. Тільки цю дорогу ми не замінували, бо вона потрібна була нам самим. Підминаючи під себе кущі й дерева, головним ішов важкий, за ним — середній. Не уповільнюючи ходу на поворотах, відкрили вогонь з гармат і кулеметів. Будиночок лісника запалав, як смолоскип.

Ми залагли за деревами обабіч шляху й дали залп по люках. Фашисти змушені були їх зачинити і користуватися тільки оглядовими щілинами, які, звісно, не дають доброго обзору. Гуркочучи гусеницями й

виригуючи полум'я, танки пронеслися навмання, у напрямі землянок. Я віддав наказ Курсу, Терехову та Кокіну замінувати вихід з лісу, а сам з Рудневим, Базимою, Паніним, Політухою, Альошиним і Челядіним кинувся слідом за машинами. Намір виправдався, танки незабаром зупинилися. Поперед них було дрібнолісся, густі кущі, а далі — болото. Там не пройти. Рев моторів затих. Пробираючись поміж кущами, нам удалося підійти до танків майже впритул. Дивимось — стоять обидва, борт до борту, важкий прикриває собою середнього. У середнього відчинено верхній люк, з нього виткнувся спостерігач. Але дивиться він у протилежний бік. Мабуть, втратив орієнтацію. Інші танкісти вовтузяться коло гусениці.

Руднев вистрілив із самозарядної гвинтівки в спостерігача, і той, наче лантух, впав у люк. Партизани пожвавіли, хтось закричав: «Ура!» Всі знову відкрили вогонь. Важкий танк розвернувся і, трощачи дерева, помчав назад по дорозі. Середній зостався нерухомим, не подаючи ознак життя. Підійшли ближче. Кинули гранату. Жодної відповіді.

Руднев вихопився вперед, вискочив на танк іззаду, з боку мотора, заглянув у люк і закричав:

— Ура! Машина наша!

Цілковита перемога! Фашисти втекли на важкому танку. Нам дісталася цілком справна машина, якщо не зважати на те, що з гусениці випав палець. Боекомплект майже не витрачено.

Нараз із того боку, куди помчав важкий танк, почувся сильний вибух. За ним прогріміли кілька слабших і безладних. Побігли туди. Попереду на дорозі бурхає полум'я. Горить розвернуте громаддя танка, а в його утробі вибухають снаряди й патрони. За кількома ступнів від нього валяється зірвана вкупі з гарматою башта, що формою нагадує гігантську ложку. Збоку з-за дерев виглядають Курс, Терехов і Кокін. Це вони закидали підірваний на міні танк пляшками з горючою сумішшю.

Як з'ясувалося, до місця, де треба було ставити міну, перший прибіг Терехов. Танк наближався. Василь, хапаючись, необережно натис на кришку міни і відчув, що чека почала вилазити з бійка підірвника.

— Отоді-то я і взяв, як-то на голові чуб вору- шиться, — розповідав мінер.

Чека наполовину вийшла з ударника підричника й закламилась на перекосі. Ще 6 півміліметра — і від мінера не зосталось би й мокрогосі... П'ять кіло- грамів толу — то не жарт.

В танку виявили дев'ять обгорілих трупів. Вісім з них — ворожі танкісти, а дев'ятий — зрадник Бать- ківщини, агроном райземвідділу Амельчиць.

Ми й раніше знали, що в минулому він був білим офіцером-денікінцем. Але думали, що зрозумів чоло- вік нашу правду, — поводитися тихо, мирно, нікому не заважає, ну й хай собі живе на здоров'я. А от вияви- лось, що всі роки він глибоко в душі таїв звірячу не- нависть до Радянської влади. До нас уже дійшли відомості, що, як тільки в місто зайшли фашисти, Амельчиць зараз же пішов до них на службу. Сам на- просився бути провідником каральної експедиції проти партизанів, проти людей, з якими вкупі жив, працю- вав і які завжди добре до нього ставилися... Тепер він дістав по заслугі.

День сьогодні особливо щасливий. Зв'язкові пові- домили, що коло села Берюх на нашій міні підірвався ще один важкий танк. Легко сказати — за один день підбити три танки! Повеселіли партизани, хоч усім було ясно, що фашисти не простять нам цього і завтра нагрянуть знову. І, треба гадати, завітають не в малій кількості. Тому ми негайно заходилися ретельно готу- ватись до зустрічі непроханих гостей.

20 жовтня. О 9.00 почався наступ карального за- гону окупантів. П'ять танків, одна танкетка й піхота на чотирнадцяти автомашинах підійшли до лісу. Руха- лися вони двома напрямками — з боку хутора Кутирі і від села Кардаші.

Дві наші оперативні групи зайняли оборону на лісових висотках з боку Спашини й Кардашів, реш- та — проти хутора Кутирі.

Підійшовши до узлісся, фашисти обстріляли його з усіх видів зброї. Ми не відповіли. Не припиняючи стрільби, вони спробували заглибитися в пушу, але одразу ж прогрімилі два могутні вибухи. То підірва- лися на мінах головні танки. Мінери тріумфували.

Витягши буксирами підбиті машини, німці одійшли

на пристойну відстань од лісу і відкрили безладний вогонь. Стріляли довго, а партизани, як і раніше, мовчали.

Ми гадали, що після вогневої підготовки фашисти повторять наступ. Виявилось — ні. Нерви в панів арійців здали раніше, аніж можна було сподіватися. О 12.00 вони рушили назад, так і не довідавшись про долю своїх танків, що пропали безвісти напередодні.

22 жовтня. Наші мінери знову підірвали на дорозі Путивль — Берюх вантажну автомашину, з боєприпасами. Убито офіцера й двох солдатів.

23 жовтня. І далі зміцнюємо оборону Спащанського лісу. Для проведення ефективніших бойових дій весь об'єднаний загін розбили на вісім оперативних груп. Старшим першої групи, до складу якої входить десять підривників, призначено по сумісництву з роботою помічника начальника штабу Миколу Курса. Другу оперативну групу із сімнадцяти бійців очолив сержант Петро Васильєв; третю — з шістнадцяти чоловік — старший сержант Федір Карпенко; четверту — з чотирнадцяти чоловік — старий путивльський учитель Павло Степанович П'ятишкін; п'яту — з дев'яти чоловік — голова Конотопського райвиконкому Федір Ермолайович Канавець; шосту — голова колгоспу Степан Федорович Кириленко. В окрему групу виділили розвідку, начальником розвідки призначили Андрія Івановича Бабинця, його заступником — Василя Хомовича Попова. На чолі санчастини затвердили молододворгольську лікарку Діну Маєвську. Начальником господарчої частини призначили Павла Ілліча Дем'яненка.

Тепер наш об'єднаний загін нараховує в своїх рядах 103 чоловіки. Далі, в міру активізації бойових дій, число партизанів повинно збільшуватись. З околиць сіл з'являються перші добровольці. Ідуть люди з своєю зброєю й боєприпасами. Багато хто знаходить у загоні друзів і знайомих. Потрапляючи в оперативну групу, новачок одразу ж прилучається до навчання. А вчать в нас наполегливо, напружено. Кожен спішить оволодіти стрілецькою зброєю, яка тільки є у нас: і вітчизняною, і трофейною.

Командири груп і роїв проходять тактику організації диверсій на комунікаціях противника, тактику

засад і партизанського бою в нічному нальоті на ворожий гарнізон, в розвідці, в обороні.

Тут, в умовах тяжкої партизанської дійсності, нам усім дуже знадобилися знання військової справи, набуті в гуртках Тсоавіахіму, згодився й досвід колишніх активістів тсоавіахімівців Руднева, Базими, Попова, Паніна. Вони ж ото й організували навчання бійців-партизанів.

...Дозорні зустріли на далеких підступах до табору групу військовослужбовців на чолі з полковником Петровим. До штабу вони підійшли чітким строєм. Скомандувавши «струнко», полковник строго за уставом доповів, що під його командою чотирнадцять чоловік з різних військових частин, всяких спеціальностей і знань пробиваються з оточення. Прочувши од населення про діяльність нашого загону, прийшли до нас, поки що для спільних дій, з подальшим наміром за першої можливості перейти лінію фронту.

Зброя, документи, обмундирування — все в порядку, з відзнаками на петлицях. Аж не вірилось, що ці люди пройшли сотні кілометрів по тилах ворога і не раз побували в запеклих сутичках з фашистами.

З них створили окрему оперативну групу під командуванням полковника Петрова.

25 жовтня. Підвели підсумок бойової діяльності нашого, тепер уже об'єданого загону. За один тільки місяць наша маленька група з дев'яти чоловік, виділених Путивльським райкомом партії для партизанської боротьби в тилу ворога, виросла в стрункий, життєздатний підрозділ. Проведеними боями та операціями по заміновуванню доріг партизани з Спащанського лісу вже завоювали добру славу й авторитет серед населення багатьох сіл і селищ Путивльського, Глухівського, Конотопського, Кролевецького й Шалигинського районів. Всі шляхи цієї великої території нами контролюються, і будь-які заходи ворога або переміщення його частин нам відомі, тоді як противник про нас не знає нічого.

У кожному селі й селищі у нас працюють свої люди — зв'язкові. Вони подають загоні неоціненну допомогу: добувають розвідувальні дані, заготовляють продукти харчування й одяг, збирають зброю та боеприпаси на місцях колишніх боїв.

Особливо цінні відомості, ще й до того система-тично, ми дістаємо від спашанської колгоспниці Катерини Опанасівни Соловйової. Це вона повідомляє штаб про діяльність окупантів по селах, розташованих у південному напрямі попід нашим лісом і в самому Путивлі. Туди вона майже щодня ходить ніби на ба-зар. Славна ця сім'я Соловйових — всі троє активно прилучилися до боротьби. Чоловік і син у партизанах, мати — зв'язкова розвідниця, та ще й добра розвід-ниця. Сміливі і віддані люди!

...Сьогодні вперше передали по рації на Велику землю звіт про діяльність загону і список тих, що від-значились. До урядових нагород представлено шість-надцять партизанів.

26 жовтня. Провели першу велику операцію по підриву мостів на річках. Два зірвали на Сеймі, коло села Пруди, що під самим Путивлем, і два — на Кле-вені, біля В'язенки.

Ці мости зв'язували місто з західною та північно-західною частинами району. По них регулярно діяло сполучення між гарнізонами окупантів Путивля, Ко-ноптопа й Кролівця. Темної ночі оперативні групи ви-йшли на прилеглі дороги й стали заслонами у напрям-ках розташування противника. Розвідники тихо позні-мали охорону, і в точно призначений час усі чотири мости загальною довжиною до півкілометра злетіли в повітря. Тепер путивльський гарнізон гітлерівців фактично одрізаний від півдня області й од сильного конотопського гарнізону угорців.

У народі кажуть: «Добре начало половину діла вкачало...» Мудра приказка! Успіх нашої першої вели-кої диверсійної операції дуже підніс дух усіх парти-занів, вселив у них ще більшу віру в свої сили і в остаточну перемогу над ворогом.

27 жовтня. Озлоблені нічною диверсією, фашисти розпочали наступ на Спащанський ліс. В хапанині вони не підготувалися й, головне, не розвідали наших сил. Не відаючи, скільки нас у лісі та як проходить наша оборона, гітлерівці йшли навмання. Тому, як тільки полковник Петров (нещодавно призначений командиром артилерії) випустив кілька снарядів з тро-фейного танка, ряди супротивника змішалися і повер-нули назад.

Армійські товариші групи Петрова багато допомогли партизанам в освоєнні ворожої техніки. Молодший лейтенант Крайній і військовий технік 1-го рангу Жуковець навчили нас правильно поводитись з трофейною зброєю, стріляти з німецької гармати, керувати захопленим танком.

28 жовтня. Створили агітколектив для проведення роботи серед населення. Очолили його досвідчені політпрацівники: батальйонний комісар Шпитальний (з групи Петрова) і колишній завоорг Путивльського райкому партії Панін. Протягом чотирьох останніх днів пропагандисти агітколективу провели збори в Кардашах, Спащині, Новій і Старій Шарпівках, Литвиновичах, Ворголі, Яциному, Черепові, Стрільниках, Антиках. Внаслідок цього з'явилося в нас багато нових помічників. Працювати стало легше.

Для проведення зборів по селах доводиться виділяти тільки тих товаришів, кого люди знають і в кого сім'ї повиїжджали, а не zostалися в районі Путивля.

— Важко говорити з людьми, — розповідав Яків Григорович Панін. — У Новій Шарпівці звернувся до людей, кажу: «Товариші!» А жінки заплакали. Одразу не зрозумів і знову повторив: «Товариші!» Дивлюся — й чоловіки крадькома витирають сльози. Два місяці люди цього рідного нам слова не чули.

В Кардашах прийшли в школу, в якій відбувалися збори, самі чоловіки. Жінки надворі коло ганку тупцюють. Питаю: «Що ж ви, товариші жінки, не заходите?» — «А хіба можна? Жінкам німці не дозволяють бути на сходках, і говорити нам не можна», — відповідають із скорботою й сльозми.

З цього й почали збори: про роль жінки в нашому радянському суспільстві, про її героїзм, про світле слово — мати.

Не встигли закінчити збори, як налетіли в село з Путивля фашисти на трьох вантажних машинах. Привезли з собою Полякову — путивльську комуністку. Взяли її, певно, щоб вона впізнала наших агітаторів, котрих сподівалися спіймати. Та люди їх не видали.

Колгоспники допомогли Паніну і двом бійцям, що були з ним, своєчасно зникнути. Не знайшовши

нікого, фашисти розстріляли Полякову, а труп осквернили.

Товариші встановили надійний зв'язок з активістами в кожному населеному пункті і багато в чому спираються на них. Варто нашому агітаторові підійти вночі до одної з крайніх хат, постукати у вікно й сказати, що наступної ночі партизани проводитимуть інформацію, як на призначене місце збираються жителі села. Нема тільки тих, що якоюсь мірою прислужують ворогові. Люди швидко навчилися розпізнавати зрадників та шкурників і відділяли їх од себе. Причому завжди безпомилково.

На цих незвичних нічних зборах наші агітатори коротко розповідають про становище на фронтах і про боротьбу партизанів. Побіжно пояснюють, що в нас немає відділів постачання і ми живемо тільки завдяки допомозі народу та за рахунок трофеїв.

На зборах ніхто не виступає, мовчки розходяться по домівках. Але трохи згодом міст, який наші агітатори радили розібрати, — розібраний, амбар, у якому зберігалось награбоване фашистами продовольство, горить, а по узлісню вже ходить скотина і лежать мішки із свіжим хлібом.

Допомагають нам люди й так: до одної з застав приходить гінець із села, найчастіше підліток під виглядом пастуха, і розповідає, що такого ось числа по такій дорозі односельчани супроводжуватимуть до райцентру чи на станцію стільки-то підвід з продовольством. В указаний день партизани зустрічають обоз. Колгоспники охоче завертають у ліс, розвантажують підводи і, повернувшись до села, ідуть до старости, лають нас, аж чортам неперелівки. Мовляв, партизани все позабирали!.. А це якось після чергового розвантаження підвід з зерном, що йшли з Литвиновичів на Путивль, іздові на прощання попросили: «Вдарте, хлопці, разок. Тільки так, щоб синяк був або гуля вискочила, бо староста — собака, не повірить. А старший наш ще й набреше!..» Та ми обмежились тим, що головному іздовому, наставленому німцями, всипали добре, щоб тримав язика за зубами.

Застрільниками в організації допомоги партизанам є члени підпільних комсомольських і патріотичних організацій. Особливо активно працює молодь Яцин-

ської сілради. Там у селі Череповому група комсомольців Катрусі Приходько, ядро якої становили сміливі й рішучі хлопці Яша Скрипкін, Шура Дудкін і Володя Комарицький, організували збір зброї та боеприпасів на місці осінніх боїв частин нашої армії.

Катя Приходько — серйозна дівчина, до війни працювала в Києві на заводі «Більшовик». Коли завод виїхав, вона вернулася в рідне село, котре незабаром було зайняте окупантами. Там і організувала підпільну групу.

Зібрану зброю підпільники-комсомольці передали харківським партизанам. Під час зустрічі з Катрусєю Приходько на явці наш командир Кириленко спитав:

— Чого ж ти так хазяйнуєш? Добре діло зробили твої хлопці, стільки зброї зібрали. А ти все харків'янам оддала, землякам не оставила...

— Не турбуйтеся,— відповіла Катя із властивою їй загадковістю й теплою усмішкою.— І вам залишили... Є гвинтівки, є й кулемети... Та найголовніше — є для Путивльського загону нові бійці.

Ми й раніше знали, що в Череповому у колгоспі живуть кілька червоноармійців, які потрапили в оточення.

Череповські комсомольці підібрали поранених в час боїв, які там точилися. Багатьох з них, які потребували хірургічного лікування, влаштували під виглядом місцевих жителів у Путивльській лікарні, а політкерівників Шпорталюка, Мізерного й Мороза вигоїли самі. Пізніше Приходько звела всіх трьох з Кириленком. Армійці з радістю прийняли його пропозицію іти в партизани. На прощання комсомольці дали їм вісім гвинтівок, ручний кулемет і шість ящиків з патронами.

В Ротівці організувалася сильна патріотична група, до якої входили Харченко, колишній десятник Путивльського райшляхвідділу, завгосп Баницького коноплетіпального заводу Тихон Деркач та його брат Микола. Вони спеціалізувалися більше в справах розвідки. Сам Федір Савелійович Харченко за нашим дорученням влаштувався на роботу до німців — возив молоко. Це давало йому можливість щодня бути в Путивлі і без ризику добувати для нас цінні відомості. Постійний зв'язок з ним через Катрусю Приходько підтримує Степан Федорович Кириленко.

У Стрільниках велику допомогу подає загоніві сім'я

Требісових. Чоловік, жінка й дочка-комсомолка згуртували навколо себе актив. Їхній будинок перетворився на штаб-квартиру, з якої у всі кінці села тяглися незримі нитки зв'язку.

30 жовтня. Учора вдень стало відомо, що по дорозі Путивль — Берюх на мінах, що їх поставили Полігуха, Терехов та Іванов, підірвався танк і за двадцять метрів од нього — тягач, у якого на причепі був зовсім новий, допіру випущений з заводу другий танк.

В ніч на 30 жовтня Семен Васильович Руднев з групою бійців подався на місце вибуху. З танка вони зняли 70 снарядів, 15 тисяч патронів, кулемет і... червоного прапора! Фашистські вояки возили з собою цей прапор як трофей. А насправді він, зовсім новісінський, мабуть, просто вкрадений у магазині — на ньому не було ніяких написів.

— Що ж! Можемо подякувати гітлерівцям. До цього часу в загоні не було прапора. Тепер він буде! — збуджено розповідав Руднев.

Одходячи з місця диверсії, Семен Васильович віддав наказ підірвати обидва танки. Мінери — Яша Іванов і Вася Терехов — заклали тол. Бікфордого шнура у них було мало, сантиметрів по десять. Вирішили підривати одночасно, як свисне Іванов. Зразу після свистка Яша запалив шнур і одбіг, а в Терехова сірник зламався. Поки вийняв з коробочки другого й витер, пролунав вибух на танку Іванова. Терехов зробив кілька стрибків убік і впав, збитий з ніг і оглушений другим вибухом. Через якусь мить Василь схопився, але, не розібравши після яскравих спалахів у темряві, куди бігти, кинувся у протилежний од товаришів бік.

Цілу ніч блукав по полю, не розбираючи дороги, і на світанку прибулдився на околицю Путивля. Тихенько постукав у першу хату, що стояла осторонь. Двері одчинила літня жінка, вона впізнала в стомленому й промоклому до нитки бійцеві партизана. Винесла хліба, молока, жменю махорки й показала, як безпечніше пройти до Спащанського лісу. В місті було повно німців.

31 жовтня. В штаб надійшло повідомлення, що гітлерівці закінчують відбудову двох мостів, які ми цими днями зруйнували на Клевені, коло В'язенки. Вирі-

шили зірвати їх удруге. Під прикриттям групи Кирилєнка товариші Курс, Юхновець, Терехов, Островський і Політуха опівночі зірвали чотири мости. Два допіру відбудованих загальною довжиною до двохсот метрів і два невеликі, але важливі для окупантів, теж на Клевені, біля сіл Волокитине й Кагань. Повертаючись із завдання, заклали кілька мін на дорозі Путивль — Берюх. На одній з них незабаром підірвалася вантажна машина з солдатами.

4 листопада. Четвертий день заготовляємо на зиму продукти. Джерелом поповнення служать склади продовольства і теплих речей, що їх награвували гітлерівці в населення для відправки в інтендантство. Собі беремо з кожного розгромленого складу зовсім небагато. Решту роздаємо людям, в першу чергу родинам військовослужбовців, удовам, сиротам, старим.

5 листопада. Санітарна частина поповнилась медичними працівниками. До нас прийшли фельдшер Бунякинського сільського медпункту Бобіна Мотрона Павлівна, поважна, середніх літ жінка, і молода життєрадісна комсомолка Галя Борисенко. Од них ми довідалися про загибель голови Путивльського райвиконкому Івана Івановича Висоцького, залишеного обкомом партії для організації підпілля в районі.

Незабаром після приходу німців Висоцький пішов на зв'язок у Нову Слободу і по дорозі напорівся на міну. Колгоспники знайшли його непритомного. Поранений втратив багато крові, починалася гангрена. Потрібна була негайна операція. Любили люди Висоцького. Нехтуючи небезпекою, слобожани одвезли його під чужим прізвищем до Путивльської лікарні. Там Висоцького оперували, з'явилася надія на порятунок. Але, як мовить українська народна приказка, в сім'ї не без виродка. Знайшовся мерзотник — виказав. Вдерлися фашисти в лікарню і на очах у хворих розстріляли Висоцького.

Мотрона Павлівна й Аня були свідками цієї трагедії. Вони особисто влаштували Івана Івановича в лікарню. Розповідаючи про все, обидві ридали. Найбільше переживала Мотрона Павлівна, ця винятково сердечна жінка, яка не один раз ризикувала життям заради порятунку радянських людей. І нам зараз

тяжко було слухати її. Ми ж усі добре знали Висоцького. Настала тривала мовчанка.

Першим підвівся Руднев, осмикнув гімнастюрку.

— Ну, гаразд... Слізьми горю не допоможеш... Вишивати, дівчата, вмієте?

— Уміємо. Та хіба зараз до цього? — спитала Бобіна, дивуючись.

Тоді Базима¹ показав прапор. Жінки охоче взялися до діла. Вгорі, під гербом Радянського Союзу, вишили півколом: «Путивльський партизанський загін». Окантовку літер зроблено, та заштрихувати їх не встигли. Почалася бойова пора*.

Гітлерівці натрапили в Стрільниках на слід Андрія Касьяновича Требісова. Треба рятувати. Довго ми думали, як його виручити з біди і не підвести під удар все підпілля села. Його ж дружина й дочка після нього зостануться нашими головними зв'язковими. Сім'ю Требісових багато хто знає в районі. До війни він був головою Стрільниківської сільради, що вважалася одною з кращих. Тепер комуніст Требісов вдає, що вислужується перед окупантами. Чесні патріоти, не втаємничені в його підпільні справи, думають — зрадив Батьківщину Требісов, запродався. А гестапо принохується. Од вірної людини надійшов сигнал, що його мають арештувати...

Серед дня група партизанів увірвалась до села. Бійці оточили дім Требісових, розкидали речі, побили вікна. Андрія Касьяновича, зв'язаного, в подертій сорочці, без шапки, з забрудненим обличчям, повели в ліс. Дружина і дочка плачуть, клянуть нас...

У другій половині дня в селі Литвиновичі наші бійці Рудиков, Таїров і Василенко натрапили на ворожу засаду і в перестрілці загинули. Поховали ми їх у Спащанському лісі з військовими почеснями, як героїв, що віддали життя за Вітчизну. Це перші наші втрати. Хто знає, скільки їх ще попереду!

Так, лютують окупанти, але поки що нічого не можуть з нами вдіяти. Ні вистежування, ні агентура, що засилається в ліс, ні засідки, ні каральні експедиції не приносять їм перемоги над нашим ще таким

* Під цим прапором ми пройшли всю війну. Зараз він зберігається в Київському республіканському Історичному музеї.

молодим загonom. А ряди партизанів ростуть. Щодня приходять до нас добровольці із зброєю, яку багато хто з них захопив у ворога. Не втечуть фашистські гади і їх поплічники од справедливої розплати й помсти народу.

6 листопада. Агітколектив уже не в силі впоратися з роботою, масштаби якої швидко зростають. Конче треба так усе організувати, щоб слово більшовицької правди своєчасно доходило як до бійців загону, так і до населення сіл, розташованих у сфері нашої діяльності. Особливо це потрібно сьогодні, напередодні свята Жовтневої революції. З ініціативи Семена Васильовича Руднева призначили політкерівників у всі оперативні групи й підрозділи; висували на цю роботу найграмотніших, тямущих і авторитетних комуністів.

Увечері політкерівники груп і бійці агітколективу в десятках сіл Путивльського, Кролевецького і Шалигинського районів провели збори, присвячені 24 роковинам Великої Жовтневої соціалістичної революції.

7 листопада. Всі вишикувалися коло штабної землянки. Комісар урочисто прочитав наказ по загону. Після короткого мітингу бійці дружно, бадьоро проспівали «Інтернаціонал».

Я вдивлявся в давно знайомі обличчя партизанів, і мені здавалося, що кожен з них думає про те, чи доведеться, — а також де і як, — зустрічати чвертьстолітній ювілей влади Рад. Нікому не дано у всіх подорожнях передбачити майбутнє, але головні його риси наші люди бачать виразно. Вони вірять і знають, що не вічно лютуватиме на рідній землі фашистська чума, що знову настануть часи мирної праці й щасливого життя. І заради наближення того майбутнього радянські трудівники з доброї волі беруться за зброю, йдуть на тяжкі випробування й жертви.

До свята ми приурочили відправку по той бік лінії фронту двох вилікуваних у нас льотчиків — Калініна Миколу Михайловича та Воскресенського Михайла Григоровича.

Цікава з ними трапилася історія. Літак Михайла Воскресенського, підбитий у повітрянім бою, впав на поле між Буринню й Путивлем. Штурман і радист

загинули, пілот дістав тяжке поранення. Приблизно в той же час був збитий за кілька кілометрів від Путивля і Микола Калінін. Обоє льотчиків,— один сплив кров'ю, а другий був контужений,— підібрали колгоспники, переодягли в цивільний одяг і поклали в Путивльську лікарню, як своїх односельчан, що нібито потерпіли, гасячи пожежу на колгоспній фермі. Але маскування не вдалося. Німці довідались, що то за люди, і льотчиків мали забрати з лікарні до табору військовополонених.

Ми вирішили викрасти їх. Доручили цю операцію зв'язковим Докукіну й Полтавцеву. Виконали вони її досить оригінально. Довідавшись, що один із співробітників лікарні зв'язаний з німцями, вночі нагрянули до нього й пред'явили ультиматум: або допоможи викрасти двох хворих, або будеш розстріляний як зрадник Батьківщини. Запроданець перелякався й погодився допомогти організувати втечу льотчиків.

Одночасно Докукін і Полтавцев зустрілися з медсестрою Сонею Куперштейн. Виходячи з оточення, вона застряла в місті й тимчасово влаштувалася на роботу в районній лікарні. Запропонували їй взяти участь в операції і вкупі з льотчиками перейти в ліс. Смілива дівчина охоче погодилася. Наступного дня Докукін, вдаючи з себе колгоспника, посланого односельчанами привезти хворим харчі, заїхав у двір лікарні підводою. Серед слоївків із сметаною, хліба та картоплі були й два вузлики з одягом.

Передавши продукти, старий партизан дочекався умовного Сониного сигналу про готовність льотчиків до втечі і повагом виїхав на вулицю. Слідом за ним, на відстані 150—200 метрів, одне за одним вийшли Соня, Калінін і Воскресенський. Всі вони без пригод добралися до села Пруды й спинилися в хаті Докукіна.

Вранці фашисти кинулися розшукувати втікачів. Довелося негайно перевезти їх у село Софронівку до Полтавцева і вже звідти до нас, у Спащанський ліс. Лікували їх у нашій санчастині. Поранені швидко одужали, і ось тепер, бадьорих і здорових, їх вирядили по той бік лінії фронту.

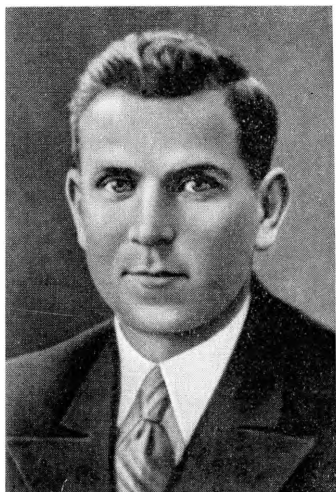
8 листопада. Святковий настрій був захмарений тим, що з Спащанського лісу пішли загони Воронцова й Погорелова. Вночі, нікого не попередивши,

голова парткомісії Сумського з'єднання
Я. Г. Панін

Командир Глухівського загону
П. А. Кульбака

Комісар Глухівського загону
О. П. Білявський

Комісар Шалигинського загону
Ф. Д. Матющенко

харків'яни забрали з собою обидві рації і вивели людей на північ, до Брянських лісів.

Серед дня прийшов до нас з урочища Мариця комісар Шалигинського загону Федір Данилович Матющенко. Він розповів, що напередодні загони Воронцова й Погорелова, ідучи на північ, зупинялися в них у Мариці. Між командуванням Шалигинського й Глухівського загону, котрий теж дислокувався в цьому лісі, та харків'янами виникла палка суперечка про доцільність переходу на північ в Брянські ліси і про дальшу тактику партизанської боротьби. Думки різко розійшлись. Начальник штабу загону Погорелова Ткаченко доводив, що бійців Червоної Армії, які попали в оточення чи повтікали з полону, а також інших неперевіраних людей приймати в загони не можна. Партизанські загони, мовляв, треба зберігати невеликими. Командири харків'ян казали: «Наше завдання — діяти на півночі Сумської та на півдні Брянської областей. Тому ми й переходимо в Шостинський, Ямпільський і Зноб-Новгородський райони, потім пройдемо в Брянські ліси, а далі буде видно. А ви місцеві й повинні обслуговувати свої райони».

Добре знаючи історію обох харківських загонів, комісар глухівчан Білявський і Матющенко пробували розбити їхні думки. На доказ наводили приклади з свого, ще порівняно невеликого досвіду партизанської боротьби, посилалися на дії нашого, Путивльського об'єднаного загону. Вони доводили, що вчинені партизанами диверсії й проведені окремі, поки що невеликі бої змусили окупантів створити гарнізони не тільки в райцентрах, а й по великих селах. Гарнізони ці поповнюються німцями, і кількість їх постійно зростає.

Партизанські ж загони поки що нечисленні й не мають достатньої сили активно боротися з окупантами.

Далі вони доводили, що коли не турбуватися про рист загонів, то гітлерівцям буде легко знищити розрізнені й малочисельні партизанські загони, як недавно вони знищили Рев'янський і Соснівський загони в Шалигинському районі. Що ж стосується бійців і командирів Червоної Армії, які опинилися на окупованій території, то їх просто конче потрібно залу-

чати в загони. Якщо цього не буде зроблено, то всіх їх гітлерівці або знищать, або переловлять і відправлять у концтабори військовополонених. А нестійких завербують для служби в поліції. Тих же з оточенців, які мають бажання йти в партизанські загони, переважна більшість. Люди жадають боротьби і самі шукають партизанів. По селах Шалигинського й Глухівського районів живуть у приймах і ждуть команди піти в загони, в ліси понад сто чоловік. Всі вони зберегли документи, приховали зброю.

Комісар Білявський і шалигинці Матющенко, Фесенко й Жук дорікали харків'янам, що вони, мовляв, мають дві рації, підтримують зв'язок з Великою землею, однак зведень Радінформбюро серед населення не поширюють. А вони й Ковпак задихаються без цього зв'язку.

«Ми,— казали вони,— часом не знаємо, що діється на фронті, не маємо достатньої інформації для провадження конкретної агітаційної роботи, яка б на свіжих, живих матеріалах викривала крикливу геббельсівську пропаганду».

— Докази наші,— жалкував Матющенко,— не вплинули.

Воронцов і Погорелов залишились непохитні, а Кульбака, після довгих роздумів і вагань, став на їхній бік. Лисиця (начальник штабу Глухівського загону) спершу мовчав, потім махнув рукою й сказав: «Гаразд, ідемо на північ». Білявський зостався в меншості й змушений був підкоритися ухвалі, яку прийняли Кульбака й Лисиця.

Таке рішення командирів цих загонів було наслідком їхньої прихильності до неправильної тактики «суворої конспірації і збереження сил» до приходу Червоної Армії. Дотримуючись таких поглядів на завдання й тактику партизанської боротьби, звичайно, небезпечно залишатися в Спащанському лісі.

Ми живемо в дуже напруженій обстановці, з дня на день чекаємо, що противник відповість на наші постійні диверсії великою каральною експедицією. Ця очевидна перспектива й штовхнула Воронцова та Погорелова на те, щоб вивести свої загони. Проте їхній відхід нас не засмутив. Ми зовсім не розраховували на них як на бойову силу. Не можна було тільки про-

стити їм того, що вони забрали обидві рації і залишили нас без зв'язку з Великою землею, котрий тільки-но почав налаштовуватись і конче був потрібен як для провадження бойових дій проти окупантів, так і для політичної роботи серед партизанів і населення.

Та поглядів таких, як Воронцов і Погорелов, дотримуються й деякі інші партизанські командири. Свої загони вони ведуть у лісову глушину і звідти час од часу висилають на диверсії дрібні групи. Причому диверсії чинять якнайдалі од своєї бази, щоб окупанти не догадалися про їхнє місцеперебування. Зустрічаються ще й такі загони, бійці яких живуть по домівках і тільки зрідка збираються вкупі.

Таку тактику можна було б виправдати, коли б ці загони мали спеціальне завдання. В даному ж випадку в людей просто склалося неправильне уявлення про мету, завдання й тактичні прийоми партизанської боротьби і, якщо дотримуватись таких поглядів, то партизанська боротьба з гітлерівцями матиме пасивний характер і буде підкорена випадковості. Відпаде можливість набування достатнього бойового досвіду, зникне ініціатива в проведенні бойових дій, впаде дисципліна, загони кількісно не виростуть; сил у них для серйозних операцій буде мало, а бійці, змушені ховатися од ворога, не почуватимуть себе хазяями на своїй радянській землі і не набудуть конче потрібних на війні бойових якостей.

У нашому ж Путивльському об'єднаному загоні почала вироблюватися зовсім інша тактика — тактика постійних активних дій, нападів на ворожі підрозділи по дорогах, на його гарнізони в околиць селах. Іншими словами, ми стараємося завжди тримати ініціативу в своїх руках і бити окупантів там, де вони нас найменше ждуть.

Це дало добрі наслідки. Помітно зросла дисципліна, загін перетворився на справжню бойову одиницю. Набагато побільшав авторитет партизанів серед населення, та й безпосередній підсумок бойової роботи теж непоганий — ворогові завдано значних матеріальних і моральних втрат.

9 листопада. Зв'язкові з Ворголя повідомили, що до них у село прибула якась невелика група озброєних. Одягнуті вони в червоноармійські шинелі та

гімнастюрки, але без відзнак. Зброя не наша — німецька. До колгоспників ставляться паскудно, вимагають самогону, пристають до жінок. І все розпитують про Спашанський ліс та Ковпака — чи правда, що він циган?

Курсові, Кириленкові та Ільїну було доручено з'ясувати, хто це.

Пробравшись непомітно в село, хлопці через надійних людей довідались, що в тій групі сім чоловік. Один з них місцевий, був у таборі військовополонених, а як утік звідти — невідомо.

Вирішили поговорити одверто. Почекали до вечора, поки ті вояки почали пиячити. Ільїн зостався коло вікна, а Курс і Кириленко зайшли до хати. В обох на шапках були червоні зірки, та й з усього зовнішнього вигляду можна було догадатися, хто вони.

У відповідь на чемні слова привітання ватажок вихопив пістолет. Автоматна черга вклала його на місці. Троє інших піднесли руки.

Обшукавши затриманих і забравши їхню зброю, партизани повели бандитів у наш лісовий табір. Дорогою один спробував утекти, але теж був убитий.

На допиті зрадники призналися, що вони були в Глухівському таборі військовополонених, не витримали голоду, тортур, знущання фашистів і погодилися служити їм. І це їхнє перше завдання — під виглядом партизанів пройти в села, розташовані поблизу Спашанського лісу, розвідати сили загону й систему нашої оборони. Обурювались партизани — і звідки на радянській землі взялися такі виродки, що ціною зради свою боягузливу шкуру рятувати намагаються?

10 листопада. Полковник Петров і його товариші останнього часу все настійніше просили допомогти їм переправитись через лінію фронту. За час перебування в нас вони зміцніли, набралися сили для дальшого переходу і тепер, природно, хочуть скоріше влитися в свої бойові частини.

Армійці добре здружилися з партизанами, і, одверто кажучи, відпускати їх не хотілося. Але аргументи їхні переконливі — військові спеціалісти в армії потрібніші.

Розвідники з'ясували, як і якими дорогами краще пройти на схід до фронту. Вранці весь загін тепло про-

вів товаришів, і вони пішли од нас назустріч новим злигодням війни.

Потім заходилися розбирати операції, виконані загоном за останні п'ять днів. Завели ми такий лад: кожную операцію чи диверсію обговорювати на розборі. Це ніби невеличка нарада. В мирних умовах, наприклад, на заводі чи в установі, такі наради звуть виробничими, в лікарів це п'ятихвилинки. А в нас, як і в армії, називали їх розборами. В них брали участь усі партизани — від командира до рядового бійця підрозділу.

Порядок розбору усталився такий: старший групи доповідає про те, що зроблено, сповіщає про свої дії та дії підлеглих. Присутні дають запитання, обмірковують поведінку кожного учасника операції. Наприкінці виступає командир. Він робить підсумок і дає оцінку усій операції загалом і поведінці кожного її учасника. Такий метод дуже допомагає нам підвищувати бойову підготовку партизанів. Головна його цінність у тому, що тут розбирають конкретні бойові дії, критикують найменші помилки і дають розумні поради та вказівки, як треба діяти в тому чи іншому випадку.

Сьогодні добре перепало старшому групи Челядіну. Йому було доручено знищити помічника путивльського старости — зрадника хитрого й підступного. Од жителів Нової Шарпівки ми довідалися, що цей гітлерівський прихвостень із своїми підручними та охороною позавчора приїхав у село, спинився в будинку колишнього куркуля і заходився допитувати колгоспників, всіляко намагаючись розвідати сили та місце розташування нашого загону.

До Нової Шарпівки були направлені Челядін, Ковтун і Політуха. Будинок куркуля стоїть у центрі села. Ворожого гарнізону там немає, лише декілька місцевих поліцаїв, котрі дуже боялися партизанів і поводитися тихо.

Перед тим як почати виконувати завдання, Челядін повинен був узнати про кількість охорони помічника старости і де вона перебуває. Треба було дочекатися, коли зрадники зберуться вкупі, підійти непомітно й закидати хату гранатами.

Чинити інакше вони не могли. Адже Іван Тимофійович Челядін мав досвід червоного партизана громадянської війни. Дем'янові Дмитровичу Ковтуну не раз доводилося стикатися із зв'язними звичаями куркулів у роки колективізації. Микола Політуха, хоч і молодший за своїх товаришів, але теж досвідчений комуніст, повинен був зміркувати, що без попередньої розвідки не досягнеш успіху.

Вийшло ж інакше. Не розвідавши сили ворога, хлопці сміливо підійшли до куркульської садиби. Зрадники їх помітили і відкрили вогонь. Довелося відступати, не виконавши завдання. Випадок повчальний. Він показав, що сміливість треба сполучати з обережністю, обачністю та вмінням швидко орієнтуватися в обстановці.

11 листопада. Весь час інтенсивно готуємося до зими. Конче потрібно було поповнити наші продовольчі запаси. Загін зріс, продуктів треба багато. Це завдання розв'язали без особливих труднощів. В селах Литвиновичі, Ворголь, Яцине, Стрільники, Кардаші, в обох Шарпівках знаходилися пункти по заготовці в населення зерна, овочів, м'яса, жирів та інших продуктів. В ці села були направлені наші бойові групи. За допомогою зв'язкових партизанів розігнали поліцаїв, які охороняли склади, і всі запаси продовольства перевезли в ліс.

12 листопада. Наприкінці дня повернувся з далекого походу Олексій Іллч Коренев, або, як прозвали його бійці, Дід Мороз. Зовсім білі борода й вуса, червоний рум'янець на щоках і поважна хода роблять Коренева напрочуд схожим на казкового Діда Мороза.

Мандрівка Коренева по той бік лінії фронту була важка і трохи невдала.

— Прийшли ми до Харкова,— розповідає Олексій Іллч,— коли німці захопили Холодну Гору й обстрілювали звідти міські квартали. Весь центр і вулиці, що прилягали до нього, були окутані димом і смородом пожеж. Заводи, фабрики й установи вже виїхали на схід. Проводилась евакуація тилів армії, що обороняла місто. Наші відступали на Куп'янськ. Любитов розшукав заступника начальника Сумського Управління НКВС Шраменка. Йому він і представив мене.

Шраменко дуже цікавився загоном, розпитував про наші бойові діла, про поведінку ворога, одне слово — про все, що відбувається тут у нас. Коли я сказав про мету свого приходу, він викликав людей і звелів за всяку ціну знайти рацію. Півдня шукали її чекісти, але в метушні відступу нічого не змогли знайти. Наступного дня я вирушив назад через лінію фронту.

— Ну, а з партійними органами зв'язався?

— Теж ні. Працівники Харківського обкому й міськкому були по горло зайняті своїми справами, і я до них не підійшов, а ЦК вже виїхав з Харкова до Воронежа. Шраменко запевнив, що про наш загін і наші потреби обов'язково доповість Центральному Комітетові. Там цією справою займаються товариші Зленко, Співак і Дрожин. Обіцяв Шраменко, що рацію вишлють за першої ж можливості, скинуть радістів з усім потрібним на парашутах... З цим я й пішов...

Отже, зв'язку з Великою землею, як і раніше, нема. Зате відомості, які приніс Коренев про становище на фронтах, дуже цінні. Останніми днями окупанти та їх поплічники скрізь галасують, нібито їхні війська загнали Червону Армію за Волгу. Руднев зараз же написав листівку. Її розмножили од руки, і наші агітатори знову пішли в околишні села сказати людям, що Москва стоїть непохитно, що Червона Армія постійними боями вимотує сили ворога і що настане для фашистів час розплати, обов'язково настане.

Для Олексія Ілліча в загоні одразу ж знайшлося діло. В землянках дуже тісно, ні про яке прання сорочок не може бути й мови.

Протягом останніх тижнів люди фактично не мали де помитися. Доручили Олексієві Іллічу перевезти з лісоуправління в розташування наших землянок лазню. Він чоловік майстеровий і будь-яку господарську роботу не тільки сам добре виконує, але може й інших навчити.

15 листопада. Дід Мороз шпарко взявся до справи. Не минуло й трьох днів, а завдання вже виконане. Лазню спорудили хоч куди.

Один з наших особливо шановних партизанів, колишній голова колгоспу з Харевки, Яків Васильович

Хапилін, довідався від когось з своїх приятелів, що комсомольці-підпільники села Зіново переховують ротний міномет і боеприпаси, знайдені в час боїв. Два дні тому попросив дозволу піти в село й забрати цю зброю. Не хотів я відпускати його. Чоловік він літній, в районі його добре знають, в Харевці осталась сім'я, а в Зінові чималенький поліцейський гарнізон, і староста там давній ворог Радянської влади, зрадник хитрий і пронизливий. Але Хапилін умовив. І сьогодні повернувся підводою, яка з горою навантажена зброєю й боеприпасами.

18 листопада. Настав край тимчасовому перепочинкові і господарчим клопотам, якими займався загін протягом останнього тижня. Розвідники виявили рух ворожих підрозділів на підступах до Спащанського лісу. Вранці в Нову Шарпівку прибула рота противника, озброєна автоматами й кулеметами. Не затримуючись у селі, гітлерівці подалися в бік Старої Шарпівки. Одночасно така сама рота з'явилася коло села Яцине. Обидві групи противника, користаючись переярками і всіляко маскуючись, зайняли висотки, які прилягають до лісу. Від однієї з них відокремився взвод німецьких солдатів, розсипався розстрільною і пішов у наступ.

Створювалось враження, що фашисти намірились провести розвідку боєм, щоб вивідати наші сили.

Своєчасно одержавши донесення від дозорних та зв'язкових з Яциного і Старої Шарпівки, ми швидко підготувалися до зустрічі окупантів.

На основній позиції, немов у центрі оборони, поставили танк. Групу з десяти чоловік із станковим кулеметом розмістили в районі землянок. Приблизно стільки ж бійців послали до будиночка лісника напереріз противнику. Решту загону направили в бік Яциного.

Група німців, чоловік тридцять, зайшла з тилу від Старої Шарпівки в район землянок. Їх зустріли там автоматним вогнем два наші бійці і старий розвідник громадянської війни Василь Хомович Попов. Під натиском ворога вони змушені були відійти й заховатися в землянці. Скориставшись тим, що дві тильні стіни не мали вікон, фашисти підійшли зовсім близько і, оточивши землянку, закричали:

— Партизан, здавайс!

У відповідь почувалася досить колоритна лайка. Тоді, видершись нагору, один з солдатів кинув у димар гранату. Вона вибухнула в печі, зробленій з металічної бочки, і не завдала ніякої шкоди. Офіцер, видно, вирішив, що з партизанами покінчено. Він підійшов до вікна, стволом автомата вибив шибку. Але дати чергу не встиг. Сам упав, прошитий чергою Попова.

Слідом за пострілами з вікна вилетіла граната. Солдати попадали на землю. В цей час по них ударили інші товариші, що обороняли район землянок. Забравши вбитого офіцера, гітлерівці швиденько відступили в напрямі до Клевені.

Наші бійці з криками «ура!» кинулись бігти за втікачами. Німці покинули тіло офіцера і дали драла не оглядаючись.

19 листопада. Бій ми виграли, та ця невдача, звичайно, не спинить командування окупантів в його прагненні розправитися з нами. Скоріше навпаки, фашисти, зваживши на даний їм урок, спробують оточити нас, придумати кількісною перевагою. Виходячи з цього, ми вирішили сконцентрувати всі свої сили в районі землянок і танка і спорудити там кругову оборону. Наближення морозів квапить з будівництвом оборонних рубежів. Весь особовий склад узявся за копання окопів, за будівництво додаткових споруджень і землянок.

26 листопада. Роботи по готуванню до зими й створення кругової оборони майже закінчені. Нові окопи й бліндажі викопані й устатковані в тих місцях, звідки підступи до табору можуть прострілюватися. Всі можливі підходи заміновані. Танк установлено на висотці в центрі оборони. З цієї позиції, на випадок бою, своїм вогнем він зможе прикрити будь-який сектор кругової оборони.

Розвідники довідались, що під час відступу частини нашої армії залишили в лісі Мариця кілька легкових і вантажних автомашин. Вирішили перевірити і, якщо серед них виявляться придатні для експлуатації в наших партизанських умовах, дві з них перегнати на базу.

Операцію доручили колишнім військовим шоферам, а тепер партизанам Василю Комову і Петрові

Скрильникову. Ці хлопці в час тяжких ар'єргардних боїв відстали од своїх частин, вперто намагалися пробитися до фронту. Пробираючись через Путивльський район, довідалися про нас і прийшли в загін із зброєю, в повній червоноармійській формі, зберегли навіть документи.

Діставши завдання, Петро й Василь пішли до лісу Мариця, знайшли там покинуті машини, вибрали з них одну легкову й одну вантажну. Автомобілі навантажили бензином та маслом і, промчавшись на найбільшій швидкості через зайняті противником села Ворголь, Антонівку, Яцине, Шарпівку, щасливо приїхали в Спащанський ліс.

Сміливість, спритність і майстерність водіїв забезпечили успіх справи.

28 листопада. Старший агітатор загону Яків Григорович Панін, помічник начальника штабу Микола Михайлович Курс та Цимбал знову провели збори колгоспників в Антиках, Спашиному, Литвиновичах, Старій і Новій Шарпівках. Вони розповіли людям про становище на фронтах, про героїчну оборону Москви, про нечуваний подвиг панфіловців, про мужність народних месників, закликали колгоспників до активної боротьби з ворогом.

Головний і основний удар робиться на викриванні брехливої пропаганди окупантів. Їхнє радіо й газетки постійно брешуть про уявні перемоги, знову й знову повідмляють, буцімто Москву взято і Гітлер в'їхав у столицю на білому коні.

Семен Васильович Руднев придумав цікавий метод викриття всіх тих нерозумних і нахабних вигадок ворожої пропаганди. Річ у тому, що окупанти в кожному районі видають свої газетки для місцевого населення. В кожній з них друкуються повідомлення з фронтів. І цілком зрозуміло, якщо ті повідомлення брехливі, то й суперечать одне одному.

Комісар з пропагандистами складають ці газети з Глухова, Шостки, Путивля, Конотопа. Підібравши їх за одне й те ж число, співставляють, і вся брехня випливає. Це дуже хороший спосіб. Варто нашому агітаторові прочитати десь у селі на зборах кілька таких різних повідомлень за один день, як настрій у людей одразу кращає. Хто ж раніше думав, що, можливо,

й правду німці пишуть, той і сам сміється з своєї легковірності.

Семен Васильович Руднев зустрівся з учителями села Яцине. Там сміливо діяла комсомольська група на чолі з своїм директором Олександром Григоровичем Ніколаєвим. Німці заборонили вести уроки історії, заборонили говорити з дітьми про все, що було зв'язане з радянською дійсністю. От він і обміркував з учителями, як краще й безпечніше в умовах найжорстокішого окупаційного режиму правильно, по-радянськи виховувати учнів.

30 листопада. В ліс на зв'язок зі штабом прийшла вчителька-комсомолка Віра Силіна, одна з найактивніших членів групи Ніколаєва.

Тільки-но привітавшись, одразу ж перейшла до справи:

— Олександр Григорович доручив мені передати вам, що наша група вчора й сьогодні спостерігала за дорогами коло Путивля. По них увесь час рухається військо. В місто прийшло багато піхоти. На машинах німці провезли двадцять три гармати. Олександр Григорович сам ходив у Путивль. Каже, все місто переповнене гітлерівцями. Мабуть, вони знову готуються до наступу.

Звертаючись до Семена Васильовича, Віра казала далі:

— Ваше завдання, товаришу комісар, ми теж виконали. Вчора на уроці німецької мови я підбрала учням для граматичного розбору речення, в яке входили закреслені в усіх підручниках слова: «Союз Радянських Соціалістичних Республік». Бачили б ви, якою радістю засвітилися оченята в дітей! Посипались запитання: «Чому тепер усе закреслено?» А один хлопчина, моторний такий, встав і каже: «Бояться воми, щоб ми правду знали. От і викидають у книгах». Довелося гамувати їхній запал. Адже все може бути. Як довідаються в поліції, лиха наберемось.

Повідомлення яцинської вчительської групи про готування противника до нової операції підтверджували й інші зв'язкові й розвідники. За неперевіреними даними в Путивль прибули свіжі частини, що їхали на фронт, загальною кількістю понад дві тисячі солдатів і офіцерів. До міста стягаються гарнізони окупантів

з Путивльського, Конотопського, Кролевецького, Корюківського, Шалигинського та інших районів.

Становище складне, та ще й погода несприятлива. Настала зима. Морози міцнішають. Болото Жилень, що раніше надійно прикривало наш лісовий табір з заходу, почало замерзати, і по ньому через кілька днів можна буде легко пройти до центру партизанської оборони. Ліс поскидав своє пишне зелене вбрання. Там, де раніше за два ступні не можна було побачити землянки, тепер усе видно на відстані ста й більше метрів. Випав сніг. Він хоч і прикрив усі наші оборонні спорудження, але водночас зв'язав нам руки й ноги. На чистому білому снігу видно кожен крок. Мабуть, завтра буде бій. Якщо противник збере свої війська в один кулак і спрямує удар на ліс, нам доведеться дуже важко. Вкупі з Рудневим зібрали загін і, нічого не приховуючи, пояснили бійцям обстановку.

1 грудня. Об одинадцятій годині ранку окупанти пішли в наступ. Загальна кількість каральників досягає трьох тисяч чоловік. Разом із стрілецьким німецьким батальйоном наступає угорська польова жандармерія, а також поліція, зібрана з Путивльського, Буринського, Конотопського, Кролевецького, Корюківського, Шалигинського та інших районів. Вони обложили нас, як ведмедів у лігвищі, з усіх боків. Головного удару завдає стрілецька частина з боку Нової Шарпівки. Фашисти озброєні гарматами, мінометами, великокаліберними, станковими й ручними кулеметами.

На самому узліссі одну з трьох німецьких колон зустрів Василь Васильович Ільїн, що знаходився там із станковим кулеметом. Несподівано ми почули його короткі черги. Строчив він хвилин тридцять. За цей час загін встиг приготуватися до бою.

Кулемети наших дозорів по узліссях, в напрямі Спашиного, теж примусили колони противника розгорнутися в бойові порядки. Відступаючи, кулеметники одстрілювались. Фашисти посувалися повільно. Сильна хурделиця, яка саме розходилася, заважала гітлерівцям бачити, що робиться в них попереду.

В тій обстановці за всяку ціну треба було заманити німців у пущу і відтягти час їхнього підходу до

лінії нашої кругової оборони. В лісі з окупантів вояки погані, а зимову ніч під партизанськими кулями вони аж ніяк не витримують. Я це добре знав з досвіду громадянської війни. Було, розгромимо їхню комендатуру, а наступного дня прибуває каральна експедиція. Підійдуть німці до лісу, потопчуться скраю, постріляють, а надвечір вертають назад.

Тепер вони зібрали проти нас велику силу. Перевага — сорок на одного. Але в лісі картина міняється. Окупантові за кожним пеньком увижається партизан. В чужому краю, та ще в зимовому засніженому лісі, окупант як той злодюга у коморі. В хаті на дверях клямка цокнула, хлопчик десятилітній двором по своїй нужді біжить, а в нього, у злодія, мороз поза плечі пішов. Так і в окупанта у чужому лісі бойовий арійський дух никне.

Заглибившись у ліс на кілометр-півтора, авангарди каральників попали під вогонь другої лінії наших застав. Зав'язався тяжкий і нерівний бій. Застави зуміли затримати тих, що наступали, до підходу їхніх головних сил.

Першою була відтиснена наша застава, що знаходилася в районі спаленого будиночка лісника, приблизно за кілометр на захід від Нової Шарпівки. За нею, через короткий час, інтенсивно відстрілюючись, відійшли до центру нашої оборони й інші заслони.

Каральники наступали, поволі звужуючи кільце оточення, пильно прострілюючи й прочісуючи ліс. Перші їхні розстрільні підійшли до нашого табору біля 14 години.

Щоб не розпорошувати свої нечисленні сили, загін зайняв кругову оборону навколо землянок на порівняно невеликій площі, по колу — не більше як два кілометри.

В місцях, важко приступних противникові, бійці були за сто й більше метрів. Там же, де можна сподіватися удару, розмістилися бойові групи. На лівому фланзі боєм керував Руднев. З протилежного боку були Базима, Дід Мороз і Курс. На узліссі густого сосняка займав оборону Карпенко з своїми орлами. Центр захищала група П'ятишкіна. Тут же встановили батальйонний міномет і танк. Партизани засіли в щілинах і траншеях. Нас не видно, а ті, що наступають, —

як на долоні. Хоч солдати й ховаються за деревами, але на фоні білого снігу їх добре видно.

Першу розстрілюю противника ми підпустили метрів на п'ятдесят і шквалом вогню всю її скосили. Очумавшись од несподіваного вогневого удару, фашисти почали підтягати свої резерви для штурму партизанської оборони. Перегрупувавшись, вони пішли в наступ одночасно в двох напрямках — проти групи П'ятишкіна і з боку Спащиного. В тилу у бійців П'ятишкіна — танк, що стояв на висотці. Позиція його вигідна. Звідси можна вести вогонь у будь-якому напрямку, і в разі потреби — підтримати кожну з наших бойових груп. Я був коло танка, коректував вогонь і управляв боєм.

Німці підійшли так близько, що було видно обличчя солдатів. Танк ударив прямою наводкою. Розриви осколкових снарядів порозкидали фашистів. Ті, що вціліли, подалися назад.

Найдошкульнішим місцем нашої оборони виявилась дільниця з боку Жилень. По замерзлому болоту німці пустили близько півтори тисячі піхоти, а скраю по дорозі — кінноту. Фашистів прикривають великокаліберні кулемети. Лід, який замерз за останню добу, був ще не такий міцний, щоб витримати вагу людини. Гітлерівці провалювалися в болото. Отоді-то й накрили їх наш міномет і танкова гармата.

Страшне це діло — мінометний вогонь у лісі. Міна, попадаючи на гілля дерев, рветься, не долітаючи до землі. Тисячі осколків накривають ціль. Зойки поранених зливаються в суцільне ревище. По кінноті вдарила кількома снарядами танкова гармата і різонули наші кулемети.

Незважаючи на втрати, фашисти пруться вперед. У критичний момент на допомогу Базимі підоспів Руднев, який допіру одбив атаку на своїй дільниці. Побачивши комісара, що біг просто на німців, першими схопилися й побігли за ним з криками «ура!» бійці групи Карпенка. Командир рою Васильєв вихопився вперед і закрив собою Руднева.

Гітлерівці не пішли в контратаку й повернули назад. Сотня озброєних і вимуштруваних солдатів не вистояла проти жменьки героїв.

Ворогів наздоганяли кулі наших бійців і черги кулеметників.

Бій виграно. Більше каральники в наступ не підуть, вже почало темніти. Якби їм лишалася хоча б година світлого дня, рушили б ще раз в атаку, і тоді кінець. Одбиватися нічим. Боеприпаси витрачено.

Приблизно о 18-й годині фашистські частини одступили з Спащанського лісу, покинувши на полі бою сто п'ятдесят солдатів і офіцерів. Серед залишеної ворогом зброї, військового спорядження осталася в лісі й машина з 75-міліметровою гарматою.

В цьому бою загін зазнав тяжких втрат: загинули смертю героїв Василь Васильович Ільїн, Іван Тимофійович Челядін і Микола Андрійович Воробйов.

Розвідники принесли тіло Ільїна. Підібрали на узліссі, де його обслуга вранці перша почала бій. На невеликій відстані од вогневої позиції нарахували сорок вісім трупів ворожих солдатів.

Напроти штабної землянки невелика улоговинка. За нею — пагорбок, порослий кущами. Тут, де ні німці, ні поліцаї не знайдуть дорогих останків, викопали яму. Поклали поруч комсомольця Воробйова і комуністів Ільїна та Челядіна.

Зібралися всі, за винятком дозорних. Комісар виголосив промову:

— Прощайте, друзі! Ви полягли в нерівнім бою. За кров народу, за сльози наших матерів і дружин, за майбутнє наших дітей, за свободу Батьківщини віддали все, що могли. На таких, як ви, героях стояла у віках і вічно стоятиме наша Вітчизна. Багато хто зазіхав на багатства Русі і хотів поневолити її народи. Були тут і татарсько-монгольські орди Батия, і німецькі пси-рицарі, і польська шляхта, і полчища Вільгельма. Але завжди наш героїчний народ грудьми ставав на оборону своєї Вітчизни і бив непроханих гостей смертним боєм. Під Полтавою ми громили шведів, на Кавказі — персів, під Бородіном — французів, у Муромі — американців, на Хасані — японців, за Ладогою — фіннів. Всі були биті, хто приходив до нас з мечем. Так буде й тепер. Гітлерівські виродки ніколи не побачать Москви, а росіяни в Берліні бували і зараз будуть. Ми виряджаємо вас в останню путь, і, може, й нам доведеться лягти поруч з вами, та одна-

ково у цій Великій Вітчизняній війні Червона Армія Берлін візьме. І не Гітлер, а ми переможемо. Над вашими тілами, понівеченими в чеснім і нерівнім бою, ми, ваші бойові товариші, присягаємося не випускати з рук зброї, поки останній ворожий солдат не залишить простір нашої Батьківщини. За горе й кров, за тисячі смертей, за зганьблену землю, за руїни міст і сіл присягаємося, не шкодуючи свого життя, винищувати фашистів та їх поплічників, як скажених собак!

— Присягаємося! — відповіли люди, подавшись уперед до комісара.

Люта ненависть до ворога й залізна воля до перемоги звучали в цій партизанській присязі. Обережно опустили бійці в могилу тіла загиблих.

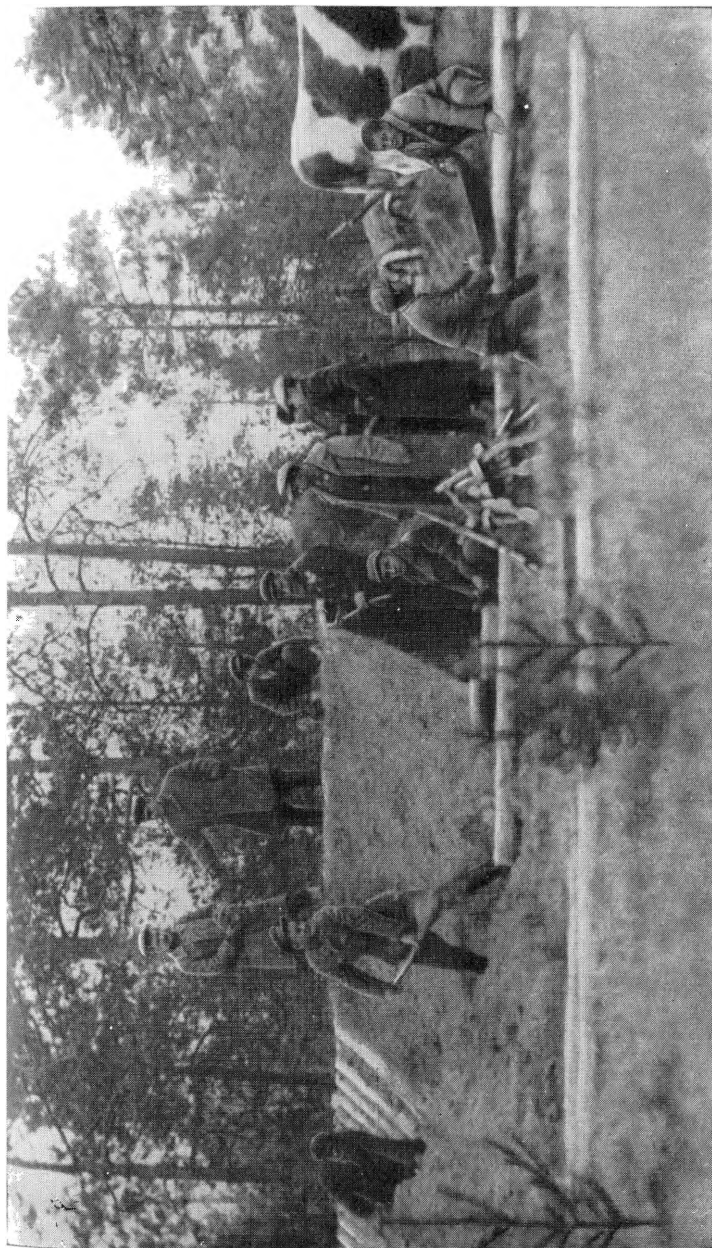
ПЕРШИЙ РЕЙД

Каральники відступили на свої вихідні рубежі — в села, що оточували Спащанський ліс. Їхні частини, як доповіла розвідка, готуються до нового штурму нашої оборони. Дорогами з Путивля, Глухова, Кролівця, Конотопа безперервним потоком ідуть свіжі підкріплення противника. Мабуть, уранці буде новий наступ. Де взяти боєприпасів? За день ми витратили все. Перед початком бою в танку було двадцять тисяч набоїв і сотня снарядів, а тепер не зосталося нічого. У бійців на руках по кілька патронів.

Я зібрав командирів і віддав наказ готуватися до виходу із Спащанського лісу. Все, що не можна забрати з собою, позакопували в землю. З танка зняли кулемет, машину замінували. Невелику кількість сухарів і варення, які були в запасі, видали бійцям.

В бойовому наказі сказано: «Щоб зберегти людський склад загону для дальшої боротьби з гітлерівськими загарбниками, вважати за доцільне 1/XII 1941 року о 24.00 залишити Спащанський ліс і вийти в рейд у напрямі Брянських лісів».

Розраховуючи скувати нашу маневреність і не дати нам можливості вирватися з залізного кільця оточен-

Партизани будують зсмянку

ня, противник надійно перекрив заслонами й заставами усі дороги. Залишався один шлях — болото Жилень і річка Клевень. Вчора вдень під час бою там ще важко було пройти. Вночі ж ударив тридцятиградусний мороз. Загін рушив по хисткому крижаному настилу, який ще вгинався під ногами. Дійшовши по Клевені майже до села Щербинівка, пішли далі по сніговій цілині. Колона часто спинялася, люди вибилися з сили. Було дуже важко бійцям, знесиленим надлюдським напруженням денного бою й нічним маршем. І все ж таки доводилося квапити. Семен Васильович Руднєв, підбадьорюючи партизанів, нагадував слова Леніна: «Загаєння — смерті подібне». Швидше, друзі, бо як не встигнемо одірватися від противника — нас разчавлять.

Нічна темрява допомогла загонові проповзти вужем поміж ворожими заслонами і пройти непоміченим буквально за кілька десятків метрів од хуторів та сіл, в яких були німці.

Спрямовуючим ішов Коренєв. Він провів тут більшу частину свого життя і добре знав місцевість.

2 грудня. До півдня ми відійшли од Спащанського лісу на добрих двадцять кілометрів і спинилися переднювати на хуторі Окіп. Розвідники, догнавши загін, розповіли, що на світанку німці обрушили на покинутий табір всю вогневу силу і слідом за шквалом вогню з криками «Хайль Гітлер!» пішли в атаку на... спустілі землянки.

Наша дорога на північ була вільна. Щоб підтягти до Спащанського лісу майже три тисячі каральників, фашистському командуванню довелося трохи зменшити гарнізони в райцентрах. Невеликі групки поліції перебували всього в кількох найважливіших населених пунктах.

5 грудня. Третій день просуваємося в напрямі Хімельських лісів. Як підходили до села Ястребщина, Есманського району, місцеві поліцаї спробували чинити опір, але наша розвідка їх швидко знешкодила.

В селі Коренюк комісар з агітколективом провів збори колгоспників. У школі зібралось понад двісті чоловік. Семен Васильович розповів про те, як народ підіймається на боротьбу з окупантами і як самим коренюкчанам треба саботувати й зривати фашистські

накази. Після зборів партизани зрубали поставлену окупантами в центрі села шибеницю...

Такі збори й мітинги наші агітатори проводили за всякої можливої нагоди по всіх населених пунктах, через які нам доводилось проходити.

6 грудня. Спинилися в селі Хвощевка. Воно знаходиться край Хінельських лісів на південь од Хутора Михайлівського. Хінельські ліси становлять собою немов південний край Брянських лісів. Тягнуться вони широкою смугою од Новгород-Сіверського до Севська, великими перелісками переходять на північ, північний захід і північний схід. Це місце для нашого табору особливо вигідне. По-перше, ми не дуже одриваємося од своїх районів, можемо завжди підтримувати з ними зв'язок і повернутися туди коли завгодно, і по-друге — нам забезпечений надійний тил, Хінельські і Брянські ліси. Доброю базою для загону тут може бути лісокомбінат і його селище, розташовані в тридцять п'ятому квадраті лісового масиву.

7 грудня. З метою вивчити місцевість у тридцять п'ятий квадрат пішла невелика група розвідників на чолі з Дідом Морозом. Повернувшись, Олексій Ілліч розповів, що в селищі лісокомбінату живуть якісь дивні люди. Більшість із них шевці, але, мабуть, удавані. До незнайомих ставляться з великою підозрою. Нам не повірили, що ми партизани.

Край селища Олексій Ілліч виявив нещодавно збудовані пусті землянки. «Шевці» казали, що там раніше були партизани, але вони кудись пішли. В одному з будинків нашим розвідникам видалися підозрілими дві комірчини. Зажадали відчинити їх. Хазяйка довго сперечалася, доводила, що в неї нікого нема.

Олексій Ілліч розчинив двері й опинився лице в лице з невідомим чоловіком. В руці незнайомого блиснула воронована сталь пістолета. Владний вигук: «Своїх не стріляй!» — попередив нещастя. Почалися переговори. Зовнішність затриманого нічим не примітна. Густа щетина, що вкривала худі, запалі щоки і випнуте вперед підборіддя, потерта шапка, стара засмальцьована тілогрійка і брудні, такі дуженько приношені кирзові чоботи свідчили, що їхній власник давно не знає домашнього спокою. Багато людей з такою зовнішністю блукає тепер по селах та по лісових нетрях.

Майже щодня зустрічаються бійці й командири Червоної Армії, які вирвалися з оточення або втекли з полону, робітники й колгоспники, що їх переслідувала поліція... Бувають і переодягнуті шпигуни. Всі вони шукають зустрічі з партизанами, з тією тільки різницею, що коли перші хочуть влитися в ряди народних месників, то другі — продати їх.

Не можна вірити звичайному паролеві «свій». Пильне око досвідченого партизана здебільшого швидко й правильно визначає тих, які «підпадають перевірці» по зовнішніх ознаках: по одягу, по звичках, по поведінці із зброєю, по їх відповідях на запитання. Та як би там не було, а тяжко, дуже тяжко з першої розмови узнати душу людини, а помилка таїть у собі небезпечні наслідки, часом найтрагічніші.

Добре знав це Коренев. І незнайомий виявився таким, що вмів вовка піймати за вуха. Довго вони промацували один одного. Кінець кінцем знайшли спільну мову. Незнайомий відрекомендувався, що він командир Севського партизанського загону Хохлов. Загін його розпущений, люди розійшлися по домівках. В тутешніх краях, як мовив жартом Олексій Ілліч, взяла гору «тактика збереження сил».

8 грудня. Вранці Путивльський об'єднаний загін вишикувався в похідну колону і, дотримуючись усіх заходів перестороги, виступив до лісокомбінату. Зайнявши селище, ми зібрали «шевців». Всі вони, як виявилось, були бійці й командири Червоної Армії. Але настрої у них пригнічений... Кожен пробирався з оточення до фронту. Сильні морози примусили спинитися й шукати притулку. Один по одному зібралися в одне порівняно безпечне місце, яким був лісокомбінат, розташований у дрімучому лісі.

— Що ж ви, дорогі товариші, всю війну збираєтесь займатися шевством? — спитали ми у них.

Вони одверто відповіли:

— А що робити, коли нема навіть патронів? Куди йти — не знаємо. Де зараз фронт — невідомо. От сидимо й ждемо. Може, у вас є радіо? Можливо, знаєте, що відбувається на фронті?

Із сльозами радості на очах слухали вони наші розповіді про героїчний опір Червоної Армії, про бої під Москвою.

9 грудня. В захоплених у селищі та в його околицях німецьких продовольчих складах ми знайшли 25 тонн зерна, 40 коней, сани, зброю. Двадцять тонн зерна роздали населенню, решту забрали для потреб загону.

З нашим приходом настрої у жителів селища і в «шевців» помітно покращав. До штабу почали приходити місцеві комуністи. Уже знайомому нам командирові Севського загону Хохлову і двом його товаришам Проніну й Астахову доручили протягом двох днів зібрати свій партизанський загін і прибути у селище лісокомбінату.

Вони сприйняли це як бойовий наказ і, не зволікаючи, з радістю вирушили його виконувати.

10 грудня. Пізно увечері в штаб з'явилася оперативна група Кочемазова, котра ще перед боєм у Спащанському лісі була послана в Конотопський район з метою глибокої розвідки й підриву мостів. Всі ці дні ми нічого не знали про них, хвилювалися. Мимоволі йшло на думку, що, може, не доведеться більше бачити бойових друзів. Та хлопці прийшли.

Кочемазов і його товариші навперебій розповідали про свій похід. Прийшовши в Конотопський район, вони зупинилися в лісі, біля села Козацького. Вчинили кілька диверсій. В одній підбитій німецькій машині знайшли солдатський ранець, а в ньому — «Комуністичний Маніфест» К. Маркса і Ф. Енгельса німецькою й російською мовами, вирізки з «Правди» і нову гарну люльку, яку хлопці урочисто подарували мені, як запеклому курцеві. Власником ранця, видно, був німецький комуніст.

Шкода, що марно загинув хороший чоловік, товариш у боротьбі. Та хіба розпізнаєш у бою, яке серце б'ється під брудно-зеленим мундиром солдата фашистської армії — чорне серце гітлерівця чи благородне серце друга — німецького комуніста, що з примусу надів цей осоружний кожний радянській людині мундир?

Звістку про бій 1 грудня і вихід Путивльського загону з Спащанського лісу конотопській групі принесли наші зв'язкові — Петро Соколовський та Олександр Ленкін.

Командир групи Василь Порфирівич Кочемазов і політкерівник Федір Єрмолайович Канавець вирішили

негаймо виступати нам навздогін. Призапасившись продовольством та зброєю, вони на чотирьох санях вирушили в дорогу.

Наступного дня на світанку група підійшла до хутора Ретик, розташованого в лісі за десять кілометрів від Кролівця.

Тривалий перехід і страшенний мороз неабияк потомили бійців, і маленький лісовий хутірець, в якому було приблизно дворів тридцять, мав вигляд дуже принадливий. Шість чоловік зосталося на узліссі з кінями, а Канавець і Ленкін підійшли до крайньої садиби. Біленький будиночок під бляхою, чистенький дворик, невеличка повітка так і вабили потомлених бійців.

Постукали. Господарі одчинили, зустріли привітно. Враження на хлопців справили хороше. Все свідчило про те, що тут можна погрітися й відпочити. Дали знак іншим. Хазяїн-лісник, людина з блудливими очима, проворно й метушливо розсаджував гостей, допомагав скоріше приготувати попоїсти. Господиня в цей час кудись вийшла.

Смачний сніданок, тепло й домашній затишок розморили людей, усі поснули. Не спалося тільки Бойкові. Підійшов випадково до вікна і побачив, що хату оточують якісь озброєні люди. І один з них — мабуть, старший, судячи з його владних рухів, — ступив уже на ганок. Розбуджені партизани посхоплювалися і поставали з автоматами коло вікон. Канавець з гранатою в руці розчинив двері. Той, що стояв на ганку, не встиг і оком змигнути, як його втягли до хати. Почався допит. Незнайомий запевняв, що він і його товариші, колишні курсанти Сумського артилерійського училища, попали в оточення. Перший час переховувались по одному, по двоє в хатах колгоспників, потім йому вдалося встановити зв'язок з кралевецьким підпіллям. Підпільники допомогли курсантам зустрітися й організуватися в загін. Діяли вони весь час у щільному контакті з підпільниками, але два тижні тому сталася біда: кралевецькі товариші були заарештовані й розстріляні німцями. На підтвердження своїх слів він назвав кілька прізвищ загиблих.

Факт, що 1941 року в час відступу наших частин в цих краях героїчно билосся Сумське артучилище, був

незаперечний. Канавець і Кочемазов знали це, знали вони також кралевецьких товаришів, з якими трапилось нещастя. І тому розповідь незнайомця видалася їм цілком правдоподібною. Повірили й запропонували йому вийти на ганок і сказати своїм друзям, щоб вони по одному заходили в хату. Партизани, про всяк випадок, обеззброювали їх. Після мирної розмови запропонували разом наздоганяти загін.

Для групи, що несподівано розрослася, треба було роздобути коней. Звернулися до ретицьких колгоспників. Ті погодилися дати дві упряжки. Колгоспний конюх, виводячи з стайні гнідого мерина, тихо спитав у Канавця:

— То хто ж ви будете, партизани чи пани поліцаї?

— Що ти, батьку, хіба не бачиш зірок на шапках?

Ми — партизани. А ті, що прийшли, колишні курсанти.

— Ех, синку, то такі курсанти, як я хан турецький. Старший у них — сам начальник кралевецької поліції...

Вискочили наші надвір, та пізно — поліцаїв і сліду не стало.

Випадок з конотопцями, що так легко довірилися лісникові та його «друзям», був доброю наукою для всього загону. Він показав, які полохливі, нікчемні й одночасно підступні зрадники, що продали свою честь і совість фашистам*.

12 грудня. По загону було віддано наказ про приведення до присяги всіх бійців і командирів. До цього ми готувалися давно. Текст писали колективно, обговорюючи кожне слово. Прийняття присяги в нашому житті було великою подією. Воно вселило в серця людей безмежну віру в перемогу нашого справедливого діла, в те, що фашизм буде розбито.

То було важливо не тільки для партизанів загону, уже загартованих у боях, але, головним чином, для місцевих жителів, севських партизанів, «шевців», яких ми повинні підняти на активну боротьбу з ворогом.

Наш загін повинен бути прикладом самовідданої боротьби в тяжких умовах окупації, прикладом суворой військової дисципліни. О 12 годині увесь склад Пу-

* Пізніше з'ясувалося, що німці не повірили своїм поплічникам, запідозрили їх у змові з партизанами і кінець кінцем розстріляли.

тивльського об'єданого загону вишикувався коло штабу в повному озброєнні.

Господарчий двір лісництва з усіх боків оточений столітніми соснами, що високо вгору попіднімали свої засніжені крони. Вони особливо виразно вирізьблюються на фоні безхмарного неба. А поряд — темно-зелені ялини з купами снігу на гілках. Одноповерхові рублені будиночки теж заметені по вікна. Сліпучо-білий сніг надає чарівничої краси поліській зимі в лісі.

Коло штабу, на витоптаній невеличкій площадці, — стіл, накритий червоною китайкою. Ступнів за десять — стрункі ряди партизанів. Люди одягнуті повсякому: червоноармійські будьонівки, селянські вушанки, папахи, ватянки, шинелі, кожухи, цивільні пальта, чоботи, черевики, валянки і навіть личаки. Але всі виголені, підтягнуті, спорядження припасоване, рівняння рядів бездоганне. Обличчя суворі, урочисті. Дивишся на них — і наче не помічаєш розмаїтості партизанського обмундирування.

Тут увесь особовий склад, навіть поранений в останньому спашанському бою пугивльський зв'язковий Петро Горбовцов і той стоїть, трохи спираючись на плече друга.

Трохи далі — гурти старих чоловіків і жінок з дітьми. То родини робітників лісокомбінату. Поміж ними видно зсутулені постаті бородатих понурих «шевців». Старі поважно розмовляють між собою. Всюдисуща дівтора захопила «панівні висотки» — паркани, дерева. «Шевці» надміру старанно курять товсті самокрутки з смердючого самосаду.

Пролунала команда начальника штабу Базими:

— Струнко! Рівняння на прапор!

Прапороносці пронесли перед фронтом бойовий прапор і спинилися коло столу.

Я звернувся до бійців з невеликою промовою. Зробив підсумок тримісячної боротьби. Згадав, що, коли ми йшли в партизани, кожен запрягся битися з окупантами до цілковитої перемоги. Сьогодні ж ми повинні запрягтися перед строем своїх товаришів, під розгорнутим прапором, на вірність матері Вітчизні, на вірність ідеям великої партії більшовиків. І першим прочитав текст присяги. Ось вона:

«Я, партизан Союзу Радянських Соціалістичних Республік, добровільно вступаю в партизанський загін і врочисто присягаюся перед усім радянським народом, перед партією та урядом, що боритимусь за визволення нашого народу з ярма фашизму до цілковитого його знищення. Я присягаюся не шкодувати своєї крові, а коли треба, то й життя, в боротьбі з фашистами. Я присягаюся всіма своїми силами й засобами боротися із зрадниками Батьківщини, самому не бути боягузом і товаришів утримувати від полохливості. Коли з якогось злого помислу я відступлю од своєї присяги, нехай покарає мене рука моїх же товаришів».

Після мене з короткою промовою виступив Руднев. Він закликав партизанів боротися за свободу й незалежність нашої Радянської Батьківщини.

Потім присягали по старшинству всі командири й бійці загону.

Прийняття присяги, урочистість моменту, як ми й сподівалися, справили величезне враження на всіх присутніх. А людей зібралось чимало — крім населення лісокомбінату, на церемонії були й севські партизани.

Через кілька годин, проходячи селищем, я завітав у будиночок, у якому жило чоловік п'ятнадцять «шевців». Питаю: «Ну, як справи? Чи не візьметесь шити чоботи для нашого загону?» — «Ні, — кажуть. — Годі, пошевцювали й вистачить... Треба воювати».

Увечері в штабі відбулися наші перші збори, на яких ми офіційно заснували свою партійну організацію. Секретарем бюро обрали Якова Григоровича Панина. Спокійний і дуже скромний чоловік, з тих, які чимало роблять і ніколи про це не галасують. Колись він був муляром. В роки п'ятирічок працював на багатьох будовах. Там його висунули спершу на профспілкову, а потім на партійну роботу. До складу бюро увійшли Коренев і Юхновець.

Партійна організація діяла в нас практично з самого початку зародження загону. Без постійної роботи з людьми, без величезної праці комуністів взагалі неможливо було створити справжній бойовий колектив, організований на принципах некорисливості, чесності, самозречення й великої відданості Батьківщині; колектив, у якому, незважаючи на кошмарно

тяжкі умови боротьби у ворожому тилу, не було б виявів боягузтва, мародерства, неправильного ставлення до населення. Саме комуністи своїм особистим прикладом, як у бою, так і на відпочинку, згуртували навколо себе всіх бійців загону, заклали непорушні закони бойової дружби і взаємовиручки.

Завжди, коли створювалась особливо складна обстановка, ми з Рудневим радилися з комуністами, і вони йшли до бійців, вселяли мужність малодушним, пояснювали становище й завдання загону, а звідси й ті завдання, що стояли перед кожним з них, перед кожним бійцем. Бо тільки той добрий воїн, котрий знає свій маневр. По-справжньому наша партійна організація не була оформлена раніше з тої причини, що ми чекали вказівок з боку Путивльського підпільного районного комітету партії. Тепер же стало зрозуміло: підпільного райкому нема, треба діяти на свій розсуд. В об'єднаному загоні 39 комуністів і 19 комсомольців. Це сила, здатна, образно кажучи, гори рушити.

14 грудня. Наша розвідка й оперативні групи уже три дні вивчають новий для нас район Хінельських лісів. Важливо дізнатися, де розташувався ворог, які в нього сили, по яких дорогах на випадок доконечної потреби можна перейти в Брянські ліси. Там, як нам відомо з деяких відомостей агентурної розвідки, є невеликі групи партизан, але все це треба перевірити. В глибоку розвідку до Брянського лісу послали членів партбюро, найдосвідченіших і найшановніших товаришів Коренева та Юхновця.

Тут же, в зоні Хінельських лісів, умови для розвитку партизанської боротьби, для формування партизанських груп і загонів дуже добрі. Людей, які бажають піти в партизани, багато. Підрозділи німецького війська розміщені тільки по районних центрах, та ще в деяких великих селах стоять їхні невеликі гарнізони. У всіх же інших населених пунктах розпоряджаються старости. Села розташовані чи то в лісі, чи коло самих великих лісових масивів. Та, на жаль, ці сприятливі умови не використовуються партизанами, вони й до цього часу не проявляли достатньої активності.

Таку поведінку місцевих товаришів можна пояснити тільки однією причиною — відсутністю потріб-

ного досвіду боротьби в тилу ворога, незнанням партизанської тактики, методів і можливостей. Люди тут хороші, віддані Батьківщині патріоти, здатні очолити народну війну з фашистами. Їм тільки треба допомогти. А допомога наша може проявитися лише в особистому прикладі, в наочному показі, як треба діяти. В даному випадку голою командою, наказом та й самою порадою нічого не зробиш.

З цією метою вирішили провести кілька операцій по очищенню сіл Севського району, Брянської області, від гарнізонів німецько-фашистських окупантів. Точні відомості, зібрані розвідкою, дозволили штабові розробити план бойових дій, згідно з яким оперативні групи розгромили осині гнізда ворога та його прислужників по селах Лемешівка, Слепухіно, Вітічі, Високе, Рибниця.

Захоплено зброю, боєприпаси, коней, обмундирування й продовольство. Частину продуктів роздали населенню. В паровому млині лісокомбінату перемололи зерно, в пекарні день і ніч пекли хліб і сушили сухарі.

17 грудня. Звістка про розгром ворожих гарнізонів хутко поширилась по окрузі. Довідались про нас есманські партизани. Від них приїхали командир Онисименко, комісар Лукашов, голова райвиконкому Копа і прокурор району Куманьок. В загоні двадцять чотири чоловіки. Бойової роботи ще не провадили, займаються розвідкою і вивчають сили противника. Тут же домовились про спільні дії.

Не встигли одіхати есманці, як у штаб прийшов учитель од Хохлова. Назвав він себе Івановим. Під великим секретом признався, що має радіоприймача й слухає Москву. «У столиці все гаразд,— сказав він.— В останньому повідомленні Радінформбюро говориться, що наступ гітлерівських військ на Москву провалився». Руднев попросив передати приймача нам. Учитель відмовився, але погодився щодня повідомляти зведення Радінформбюро. Назвав місце, де зв'язкові знаходять їх, і, не кажучи зайвого слова, сразу ж пішов.

Того ж дня в умовному місці — в дуплі дерева — наш боєць знайшов списаний аркушик. Ще не знаючи його змісту, ми всі були невимовно раді, діставши це

перше, таке рідне й довгождане зведення Радінформбюро. Руднев буквально вирвав його з рук бійця й почав читати вголос. А ми, три діди, як партизани називали мене, Базиму й Коренева, наче по команді, наділи окуляри. Кожному кортіло на власні очі побачити дорогі вісті з Москви. Нема слів, щоб висловити почуття, яке охопило всіх присутніх. Повідомлення Радінформбюро говорило про розгром окупантів під Москвою, про перехід нашої армії в контрнаступ!

Боячись, що папірець зачитають до дірок і потім нічого не розбереш, комісар посадив усіх присутніх переписувати те зведення. Писали олівцями й чорнилом, на клаптях старих газет і на сторінках, вирваних із зошитів і книжок. Панін снував, немов човник. Збирав списані аркушики, роздавав агітаторам і зараз же посилав їх у села. А коло штабу вже зібралися жителі селища лісокомбінату. Їм прочитали зведення вголос. Вони слухали й плакали з радості.

...Три дні тому довідались од місцевих людей, що в районі Хінельських лісів, коло Ямполь, Севська й Есмані, танкові й кавалерійські частини Червоної Армії провадили тяжкі оборонні бої. Після відступу нашої армії колгоспники з околиць сіл зібрали на місці боїв багато всякого військового майна— зброї, спорядження, обмундирування.

Всього цього ми дуже потребували. Бійці наші уже ходили в зовсім подертому одязі, у багатьох на ногах личаки або капці.

Наші уповноважені пішли по селах і звернулися до людей з закликом зібрати військово майно і передати партизанам. Колгоспники гаряче відгукнулися. Протягом трьох днів вони понавозили стільки обмундирування, кавалерійських сідел, патронів та іншого добра, що нам вистачило одягти всіх бійців.

Конотопці десь роздобули петлиці й емблеми авіадесантних частин Червоної Армії, поділилися ними з партизанами інших загонів. І стали наші хлопці схожі на бійців-десантників регулярної частини.

З Брянських лісів повернулися Олексій Іллч Коренев і Георгій Андрійович Юхновець. Відомості агентурної розвідки підтвердилися. На Брянщині

справді існує кілька місцевих партизанських загонів: Брасовський, Суземський, Трубчевський. Там же перебувають харківські загони Воронцова й Погорелова, які місяць тому пішли із Спащанського лісу. На південнім краю стоїть на відпочинку загін донецьких комуністів. Шахтарі зазнали тяжких втрат у нерівних боях з фашистами і змушені були перебратися на північ. Тримаяться вони по-геройському, наміряються знову починати бойову роботу. Неясне враження залишилося у Олексія Ілліча і Георгія Андрійовича від зустрічі з Сабуровим, командиром партизанської групи, що складається всього з дев'яти чоловік. Сабуров казав їм, що за допомогою рації підтримує постійний зв'язок з Великою землею і готовий у будь-який час передати командуванню наші відомості...

Нас дуже втішила така звістка, особливо можливість установити зв'язок з центром. Однак тут виник серйозний сумнів... Сабуров одрекомендувався нашим розвідникам як заступник наркома внутрішніх справ України. Але ніхто з нас такого прізвища раніше не чув. Ми з Рудневим розпитали бійців, котрі до війни працювали в органах внутрішніх справ. Хтось з них пригадав, що чув про Сабурова, але то був не заступник наркома. Воронцов же розповів нашим зв'язковим трохи іншу історію.

— Я постарався запам'ятати розповідь Воронцова з усіма подробицями,— казав Георгій Андрійович.— Після того, як вони од нас пішли, обидва харківські загони спинилися в Чорторигівській лісі й почали бойові вилазки на Шостку й трактові дороги. Німці виявили місце їхнього знаходження й оточили. Бій тривав понад чотири години. З Горбушком стряслася біда, він злякався, загін зазнав великих втрат. Після бою було вчинено партизанський суд. Ухвалою цього суду Горбушка понизили в рядові, а Погорелова обрали командиром загону. Разом з Погореловим Воронцов рушив на Брянські ліси, і в останніх числах листопада прибули вони в район села Теребушка. Там зустрілися з Сабуровим, він їм одрекомендувався як командир партизанського загону, що складався з тридцяти чоловік. Сабуров розповів йому, Воронцову, що опинився в цьому лісі через те, що не встиг відступити з Червоною Армією, виконуючи особливе завдання.

— Воронцов обурювався діями Сабурова, — втрутився в розповідь Юхновця Олексій Ілліч. — Він одверто казав, що Сабуров намагається підкорити харківські загони своєму керівництву й хоче захопити собі рацію. Йому не подобається, що він повинен звертатися до Воронцова по дозвіл передавати свої матеріали по рації в центр.

Що ж робити? Зв'язок з Великою землею потрібен до зарізу. Загін наш постійно перебуває в боях, сил назбиралося достатньо і при узгодженні з командуванням Червоної Армії можна було б завдати фашистам більш відчутних ударів і, головне, там, де це найпотрібніше для фронту. Велика спокуса. Але якщо група Сабурова лишається невідомою і в них з Воронцовим якісь незгоди, все ж вирішили утриматися.

20 грудня. Велике діло зробили наша партійна організація, політкерівники і весь агітколектив, поширюючи по селах повідомлення Радінформбюро про розгром німців під Москвою. У людей піднявся настрій.

Незважаючи на мороз і хурделицю, в Хінельських лісах велике пожвавлення. Від добровольців немає одбою. Оперативні групи так розрослися, що для них не вистачає приміщень. Вирішили передислокуватися на села, розташовані край лісного масиву.

23 грудня. Ось уже чотири дні, як підрозділи об'єднаного загону розмістилися в селах Січки, Водянка й Пограничне. Штаб розташувався в селі Ломленка. Тут восени точилися запеклі бої. Місцеві люди підказали, що під снігом є багато зброї й боєприпасів. Спробували шукати. Розгребли сніг в одному, в другому місці — знайшли багато розсипаних набоїв. Тоді за лопати взялися бійці й колгоспники. Патрони в нашому становищі дорожчі, ніж золото. За ці дні ми назбирали їх стільки, що маємо вже повний боезапас.

25 грудня. Разом з Есманським загonom уночі розгромили німецьку комендатуру й районну поліцію в Есмані.

Дві наші оперативні групи із станковим кулеметом, двома батальйонними мінометами та невеликою групою есманців у складі вісімнадцяти чоловік глухої ночі потайки підійшли до райцентру. Для забезпечення

відступу, після виконання завдання, коло села Дем'янівки розташували заставу.

З криками «ура» й стрільбою партизани цілком несподівано для противника влетіли на санях в Есмань. Швидко оточили будинок комендатури й поліції, закидали вікна гранатами. За двадцять хвилин всі до одного окупанти та їхні поплічники були знищені. Спалили вузол зв'язку, захопили шестеро коней. Самі ніяких втрат не мали, операція пройшла вдало. Але начальник штабу Григорій Якович Базима був невдоволений нею. Він гадав, що в Есмані роздобудемо зерна, а його там не виявилось.

27 грудня. Все говорить за те, що пора розгортати формування збільшених загонів і цілих партизанських з'єднань. Адже навіть наш, порівняно з іншими великий загін, діючи невеликими групами, може виконувати тільки малі операції — всякі диверсії, наскоки на окремі гарнізони противника по селах тощо. Але ж він неспроможний громити більші гарнізони в райцентрах, захоплювати залізничні станції й мости, які охороняються сильними частинами. Ще кволішими почувують себе інші загони, та й досвіду боротьби з окупантами у них менше, в той час як є всі умови для їхнього росту. Очочих стати партизанами багато, їх приплив особливо збільшився після поширення звістки про розгром німців під Москвою. Такий загін, як наш, цілком можна розгортати в з'єднання, а невеликі місцеві загони розвивати в підрозділи, які діяли б самостійно. В разі потреби, цим загонам можливо буде об'єднуватися для проведення спільних великих операцій. Групи місцевих партизанів уже побували разом з нами в боях, познайомилися з партизанською тактикою і зможуть скласти бойове ядро для майбутніх сильних загонів і навіть з'єднань.

Перші кроки в цьому напрямі ми вже зробили. В Хінельському лісі створені й організаційно оформлені як самостійні бойові одиниці Севський партизанський загін в кількості сорок три чоловіки (командиром там призначено Хохлова, комісаром — Горохова), в селищі Хінельського лісокомбінату — загін із сорока п'яти військовослужбовців під командуванням капітана Гудзенка, в селі Родіонівці — оперативна група

Ямпільського району, очолена командиром Гнибідією й комісаром Красняком. З участю й допомогою путивлян активізував свою діяльність Есманський загін у Барановських лісах.

Постійно росте і наш об'єднаний загін. Щодня прибуває поповнення і вливається в оперативні групи. Новачки починають навчання й бойову діяльність під наглядом ветеранів. Ні, не за горою той час, коли нам під силу будуть операції набагато більші, аніж ті, які ми провадимо зараз.

28 грудня. Зведення Радінформбюро приносить радісні вісті про наступ Червоної Армії, про втечу німців з-під Москви. Кожного дня наші війська повертають Батьківщині все нові й нові населені пункти. Треба й нам нарощувати силу ударів. До штабу прийшли гінці з Путивльського району. Із слізьми на очах колгоспники розповідають про безчинства та звірства окупантів. Після нашого відходу з Спащанського лісу гітлерівці оголосили, нібито партизанський загін геть знищений. Знову скрізь порозставляли свої гарнізони і ще дужче грабують людей. Старости й бургомістри складають списки тих, що співчують партизанам. Фашисти й поліцаї чинять звірячі розправи над патріотами.

Порадилися з Рудневим і Базимою і вирішили зробити рейд в Путивльський район, щоб, по-перше, новими диверсіями й ударами по гарнізонах противника відповісти на наступ Червоної Армії на фронті і, по-друге, нагадати окупантам, що живе наш загін і не буде їм пощади на радянській землі.

Скликали нараду командирів груп. Перед ними поставили завдання, але не сказали, куди саме підемо. Сповістили лише напрямок — на південь. Люди пожвавіли. Кожен з командирів доповів про готовність своїх бійців виступити в будь-який час.

Канавець, сидячи в кутку, спитався:

— А який конкретно маршрут, Сидоре Артемовичу?

— Давайте, товариші, умовимся раз і назавжди: якщо ви довірили мені командування, то вже довіряйте до кінця. Не питайте і не розмірковуюйте, а виконуйте наказ. Найближчим нашим пунктом буде Крупець. Ясно?

— Ясно, товаришу командир.

Канавця зацитькали:

— Мовчи! Не знаєш, що таке військова таємниця? Знайшов про що питати. Куди треба, туди й підемо.

Підвівся Руднев.

Добрий промовець наш комісар! Завжди говорить гарно, логічно і послідовно. У нього однаково змістовні виступи і на маленькій нараді, і на багатолюдному мітингу. Сьогодні він спинився на двох особливо важливих для загону питаннях.

— Головне для нас,— казав Семен Васильович,— це залізна військова дисципліна на марші, в майбутніх боях і в населених пунктах, через які будемо проходити. Про значення дисципліни ми говорили багато, і скаржитись поки що не доводиться. Конче треба її закріпити. В загони щодня вливаються нові бійці. Треба, щоб кожен з них, буквально з першого дня, усвідомлював і розумів, що без найсуворішої дисципліни неможливо успішно діяти в тилу ворога. Друге — це ставлення до населення. Ми, партизани,— озброєний загін народу, живемо для нього і боремося в ім'я свободи. Звідси випливає, що кожен партизан повинен ставитися до населення з особливою чуйністю, мусить у міру своїх сил і можливостей допомагати йому. На марші із строю не виходити, хати для днювання займати тільки ті, які будуть одведені квартир'ерами. Продуктів у селян не брати, навіть коли будемо голодувати. Найменше свавілля в конфіскації продовольства, заміна коней та інші провини розглядатимуться як мародерство й каратимуться з усією суворістю наших радянських законів воєнного часу.

— Запитань нема? — спитав я.

— Ні, товаришу командир!

— Тоді запам'ятайте основне правило: зв'язок з народом і підтримка народу для нас найголовніше! Без допомоги народу ми не варті нічого. Так, товариші, і поясніть усім бійцям,— сказав я, закінчуючи раду.

— Єсть, товаришу командир. Буде зроблено,— хором відповіли командири груп.

*Командир Конотопського загону
В. П. Кочмазов*

*Комісар Конотопського загону
Ф. Є. Канавець*

*Помічник командира з'єднання
М. І. Павловський*

*Перший помічник начальника штабу
В. О. Войцехович*

ВІД ЗАГОНУ ДО З'ЄДНАННЯ

30 грудня. Як смерклося, оперативні групи вишикувалися в колону. Послані вперед розвідники доповіли, що дорога вільна. Головна похідна застава й бойова схорона зайняли свої місця.

Нас тепло проводжали жителі й партизанські загони Хохлова, Гудзенка й Гнибіді. По маршруту, який раніше проклали, намічалось пройти через Крупецький район, Курської області, звідти повернути на Шалигине, тобто на територію Сумщини. А там уже близько й Путивль. Та від цього плану довелося відмовитися.

В село Комарівку, де сьогодні вранці загін спинився на днювання, прискакали зв'язкові Есманського загону з тривожною звісткою: німці готують проти них велику каральну експедицію. Треба допомогти сусідам.

Щоб ще раз перевірити це, есманці вислали розвідку в село Уланове. Очолювали її Лукашов і голова райвиконкому Копа. Не доїжджаючи до Уланового, вони попали під кинджальний вогонь ворожої засади. Щоб вийти з-під обстрілу, розвідники круто повернули вбік, а налякані стріляниною коні нестримно рвонули вперед. В цей момент Копа, захопившись стрільбою по ворогу, випав із саней. Підібрати його есманці не зуміли.

Довідавшись про нещастя, я взяв на себе командування обома загонами і, не гаючи ані хвилини, повів бійців у наступ під прикриттям двох мінометів та станкового кулемета.

Наш наскок був такий несподіваний і навальний, що противник не встиг зорієнтуватися. Його оборону хутко зім'яли. Першим у село влетів комендант штабу Тихін Миколайович Курочкін. За ним швидко просувалися вперед путивляни й есманці, котрі аж клекотили од ненависті. Незабаром фашистський каральний загін перестав існувати. Понад сто гітлерівських трупів валялися на сліпучо-білому снігу. На городі за клунею знайшли тіло Копи, зрешечене кулями. Видно, не добившись од патріота відомостей про загін, фашисти розрядили в нього не одну пістолетну обойму.

31 грудня. За даними розвідки, противник розгадав намічений нами маршрут і сконцентрував сили в Круп-

ці, виставив заслони в Бегощі, Обесті, Студенці. На друге січня окупанти готують наступ на наш Путивльський об'єднаний загін.

2 січня. Повідомлення про готування ворога до нового наступу не завадили нам зустріти Новий рік, як то годиться за народним звичаєм. Бійці нашого й Есманського загонів зібралися в клубі. Вкупі з привітними господарями випили по чарці, поспівали улюблених пісень, повеселилися. Не довелося святкувати тільки розвідникам та тим, хто був у наряді, в дозорах, на заставах.

З допомогою колгоспників розвідники з'ясували за ніч картину розташування сил противника. Добути ними відомості дозволили запобігти наступові гітлерівців, зірвати їхній задум. З цією метою в Бегощу були послані оперативні групи. На світанку, підійшовши до села з півночі й сходу, партизани з галасом і стріляниною влетіли на вулиці. Окупантам, що замстувалися в паніці, вільною осталась одна дорога — на Крупець. По ній фашисти й подалися, несучи звістку, що на Крупець сунуть великі партизанські сили.

Маневр удався. Противник заходився стягати туди всі свої підрозділи, що стояли в сусідніх населених пунктах.

3 січня. Ухилившись від бою з основним ядром гітлерівців — його крупецькою групою, в ніч з другого на третє січня ми вийшли з Комарівки на Гумничі-Богуславку. В селі Красна Стрільця спинилися на днювання.

8 січня. Протягом п'яти днів провели операції по очищенню від противника сіл Калинівка, Жеденівка й Амонь, Хомутівського району. Захопили там німецькі продовольчі бази з великим запасом продуктів. Десять тонн хліба взяли на свої потреби. Решту роздали населенню.

Під час цих операцій зустрілися з Хомутівським партизанським загonom. До нього входило всього кілька чоловік, але це були сміливі бойові товариші.

Про них ми вже знали. Два дні тому їхні розвідники підходили до нашої застави, пробували з'ясувати у бійців, хто ми такі.

Командир хомутівців Папков і комісар Зайцев розповіли, що їхній загін організувався з бійців і коман-

дирів Червоної Армії, які попали в оточення й перешувались у селищі Плоцькому і в селі Маліївці. Спершу армії зв'язалися з керівниками Хомутівського підпільного райкому партії, але ті не поспішали організовувати загін. Гаряче відгукнувся на це тільки Папков, залишений Курським обкомом партії в тилу ворога для організації партизанського загону.

— Настрій був убивчий, пригнічений,— говорив Зайцев.— Не знали, що робити. Сидіти, склавши руки, коли точиться така тяжка війна, не можна. Треба діяти. А з чого і як починати, чим керуватися — невідомо.

В Ольхівці був фельдшер Басін, людина літня, статечна. У нього жила доросла дочка. Перед війною вона приїхала до рідних у гості з Москви і тут застряла. Місяць тому ця жінка знайшла в полі за селом листівку, скинуту з літака. В ній було надруковано заклик до бійців і командирів Червоної Армії, що попали в оточення, організовувати партизанські загони або переходити лінію фронту із зброєю чи без неї.

— Прочитавши листівку,— вів далі розповідь Павло Григорович Зайцев,— ми пораділи. Не забула про нас Батьківщина, пам'ятає, дає програму, вказує дорогу, по якій треба йти.

У внучки маліївської вчительки Козлової знайшлася друкарська машинка. На ній розмножили той текст і пішли по селах. Зустрілися з такими ж горопахами, як самі,— з групами Ковальова і Власова. У Ковальова група складалася з п'яти чоловік, у Власова — з чотирьох. Вирішили діяти спільно. Командиром обрали Папкова.

Тепер нас двадцяттеро. Живемо поки що нарізно, а для проведення операцій збираємося докупити. Маємо гвинтівки, є кілька пістолетів.

Під селом Кожанівкою напали на ворожий обоз з продуктами, охорону перебили, зброю забрали, продукти передали населенню. Кілька невеликих обозів німецьких заготівних команд розгромили в районі Маліївки, Слепухіна й Калинівки. В селі Павлівці допомогли колгоспникам організувати лікування 18 поранених червоноармійців. Тепер усі видужали й чекають команди йти в ліс до партизанів.

Вислухавши цю нерадісну оповідь хомутівців про

їхні перші бойові починання, ми з Рудневим розповіли товаришам про загони Хохлова, Гудзенка, Гнибіді. По-знайомили Папкова й Зайцева з есманцями і порадили міцно тримати з ними зв'язок, особливо в справі подальшого росту й організації загону. В разі ж потреби спиратися на Хінельські ліси. Допомогли ми хомутівцям також зброєю й боєприпасами.

9 січня. Спинилися в селі Гута, Глухівського району. По шляху просування розгромили ворожі продовольчі бази на хуторі Воздвиженському.

Вночі ж ми форсували залізницю на перегоні Глухів — Макове. Як останні сани проїхали переїзд, я звелів зняти бокову охорону, а мінерам Островському й Терехову — замінувати колію. Вони хутко вийшли на полотно залізничної колії й підготували міну з колісним замикачем. Підривник такої міни діє тоді, коли перші колеса паровоза замикають собою покладені на рейку дроти, які з'єднують суху батарею з підривним пристроєм.

Довго чекати ворожий ешелон не довелося. Не одійшла чолена загону од колії і на кілометр, як показався поїзд з дванадцяти вагонів. Ніч місячна, видно далеко. Паровоз наїхав на міну. Вибух. З труби в небо вилетіли мільярди іскор, морозне повітря сповнилося страшним скреготом і стукотом металу. Але як ми здивувалися, коли паровоз, ніби трохи подумавши, поволі рушив з місця. Поїзд, все прискорюючи хід, відійшов.

До місця вибуху побігли мінери. Підійшов і я. Задихавшись, прибіг Курс. 800-грамова міна вирвала невеликий шматок рейки. Та, виявляється, досвідчений машиніст на малому ході, коли профіль колії зовсім рівний, може подолати цю перешкоду.

— Жаль, дуже жаль, що випустили такий ешелон, — жалкував Курс.

— Не шкодує, — кажу йому. — За науку гроші платять.

Микола зрозумів натяк. І не встигли ми розташуватися на відпочинок, як він скликав усіх мінерів і прочитав їм цілу лекцію про диверсії на залізницях.

О 4 годині дня приготувалися йти далі, але противник силою близько сімдесяти чоловік спробував атакувати нашу головну похідну заставу. Коротким

ударом розбили каральників і пішли своїм шляхом у напрямі Дубовичів.

І ось ми знову на Путивльщині. Спинилися на відпочинок у селі Кагань. Звідси до Спашанського лісу не більше п'ятнадцяти кілометрів.

Надвечір у Кагань з Мариці приїхали на санях-гринджолах командир Шалигинського загону Саганюк і комісар Матющенко. Зустрілися як давні знайомі, навіть більше — як друзі.

Бачачи таку теплу зустріч, Тихін Курочкін — наш комендант штабу — непомітно вийшов. Через деякий час, дивлюся, заходить, за ним господина, у якої ми спинилися, і її сусідка. В руках у них повно наїдків. Руднев суворо подивився на Тихона.

— Звідки це?

— Карпенко й Канавець прислали.

— Як вони так швидко довідались, що в нас гості?

— А я звідки знаю, — спокійно відповідає Тихін. А сам одводить веселі хитруваті очі.

Річ у тому, що штаб продуктів своїх не мав. Почали нас командири оперативних груп. Розгромлять склад чи перехоплять обоз противника — і обов'язково частину виділяють штабові. Ми ж з Рудневим у це діло не втручалися і ніколи нічого для себе не вимагали. Хлопці самі слідкували, навіть щось на зразок черги встановили. Сьогодні продукти вже прислали, а тепер знову Курочкін приніс. Це й здивувало комісара. Виявляється, поки ми провадили ділову розмову, Тихін збігав до товаришів і, крім їстівного, десь навіть роздобув пляшку перваку. Одно слово, частування вийшло добряче.

Саганюк і Матющенко наполягали на об'єднанні наших загонів і підкоренні їх щодо оперативності штабові Путивльського об'єданого загону. Ми погодилися з товаришами й домовилися, що вони, як тільки поладнають свої справи, з'єднаються з нами. Пізно увечері гості поїхали.

10 січня. Переходження в Путивльський район наш загін відзначив розгромом гарнізонів противника в селах Ілліно-Суворів, Стрільники, Ротівка, Окіп, Будище, Погаричі й Бруски. По дорозі знищили телефонно-телеграфний зв'язок Глухова з Воронежем, Кролівцем і Ярославцем.

Попереду у нас, у східній частині Путивльського району, є добре місце для зимівлі — монастир, який розташований у Новослобідському лісі. В обгороджених товстим муром приміщеннях може розміститися кілька тисяч чоловік. Перспектива прожити морозну зиму в теплих чернечих келій — дуже спокуслива. Та залишатися там надовго означало відмовитися од вільного маневру й приректи себе на оточення. Тому вирішили відмовитися од комфорту й зимувати в рейдах.

Загін виріс, розширився розмах його дій, змінилася тактика. Ми вже не думаємо про тривалі стоянки. Описавши велику дугу по півночі Сумської, півдню Курської й Орловської областей і розгромивши на своєму шляху гарнізони противника, переконалися на ділі, що тактика великого партизанського загону повинна будуватися передусім на раптових ударах там, де цього не ждуть, тобто на високій маневреності загону і на його взаємодії з окремими місцевими бойовими групами, підкореними єдиному командуванню.

Об'єднуючи й націлюючи оперативні дії партизанських загонів і груп сусідніх районів, Путивльський загін, як і раніше, лишається маневреним і в той же час дістав можливість провадити серйозні операції. Ми придбали прекрасну тилу базу в Хінельських лісах і з'ясували, що в разі потреби, якщо супротивник кине проти нас більші за наші сили, як то було в Спашанському лісі, зможемо відійти в Брянські ліси. Там буде можливість залікувати рани й перепочити, щоб знову ударити в найдошкульніше місце ворога. Іншими словами, на основі бойового досвіду починають вироблятися тверді принципи рейдового партизанського з'єднання, в яке поступово перетворюється Путивльський об'єднаний загін.

11 січня. Повернулася з Ілліно-Суворова група партизан, що їздила туди для розгрому місцевої поліції. Вони привезли з собою голову Чорнобривкинської сільради Голубкову.

Ми, путивляни, знали Голубкову добре. Незадовго перед війною її було висунуто на посаду народного судді. Була висока, ставна, життєрадісна. А тепер дивлюся — обличчя сіре, землисте, сама худа.

Розповіла нам свою страшну історію. Десь на

початку грудня комуністку виказав якийсь провокатор. Після важких тортур та знущань її вкупі з іншими ув'язненими завели до підвалу Путивльського монастиря й «розстріляли». Куля пробила груди навиліт. Скільки пролежала непритомною — не знає. Коли прийшла до пам'яті, то зрозуміла, що жива і лежить серед трупів. З великими труднощами підвелася. Вилізла на діжку, дотяглася до вікна. Монастир стояв на самому березі Сейму, до урвища не більше двох метрів.

Як вилізла звідти, як Сейм босоніж по льоду перейшла — не пам'ятає. Біля Скуносова її знайшли й забрали колгоспники. Обмили рани, перев'язали і надійно сховали. Коли трохи одужала, переправили її в Ілліно-Суворів.

Напоївши гостю чаєм, ми викликали до штабу Діну Маєвську і здали Голубкову на її піклування.

12 січня. Вчора, як посутеніло, почали розгром поліцейського управління в селі Ворголь. Там окупантам удалося створити гарнізон з кількох десятків головорізів-зрадників, серед яких немало було поліцаїв з гарнізонів, які ми порозганяли в селах клевенської заправи. Ця згряя мерзотників старанно вислужувалась перед своїми хазяями, виявляла нечувану, езуїтську жорстокість до людей, які хоч трохи були запідозрені у співчутті партизанам. Вони всіляко тероризували населення району, спалювали живцем і розстрілювали радянських активістів.

О 19.00 в небо шугнула ракета. За цим сигналом оперативні групи Бабинця, Карпенка, П'ятишкіна, Кочемазова й Васильєва з різних напрямків улетіли в село Ворголь. Наступ підтримувався навальним мінометним вогнем. Створилося враження повного оточення. Застукані зненацька зрадники не встигли зробити й десятка пострілів, як партизани оточили управління комендатури. За півгодини операцію було закінчено. Ще одне осине гніздо припинило своє існування.

16 січня. Три дні підряд проводили по селах району збори. Для цієї мети мобілізували весь актив загоно. Кожен ішов туди, де його краще знали. Мені довелося виступати перед колгоспниками Ховзівки. 1939 року жителі цього села обрали мене депутатом в районну Раду, і ось тепер я знову зустрівся з своїми виборцями.

В Путивльському загоні було багато партизанів із Ховзівки. Мій ад'ютант Політуха теж звідти. Бойові це хлопці! Раніше, до війни, мені часто доводилось бувати в цьому селі. Люди тут привітні. Жили добре, дружно. Приїдеш, було, — розпитують про районні новини. Починаєш розповідати — слухають уважно. Пожартуєш — сміються, жартують самі. Коли треба обговорити якийсь питання — на зборах виступають активно, спільно думають, як краще зробити.

А тепер все інакше. До сільради, куди під'їхали мої сани, ескортовані кількома кіннотниками, зібралися майже всі жителі. Вітаються стримано, мовчать. Аж як ближче підійдеш, по очах бачиш, які раді. А здаля колгоспники мають вигляд похмурий, як погода цього неприємного зимового дня.

З ганку сільради звернувся до людей:

— Добрий день, товариші! Дорогі мої виборці!

Шерех пройшов по рядах. Жінки заплакали. А старі — хто сякається, хусточку вийняв, а хто — кисет, скоріше закурює. У самого теж наче камінь лежить на серці. Розповів про справи на фронті, про розгром німців під Москвою, про те, що наш загін зробив. Запевнив, що битися будемо до кінця, поки геть не виженемо фашистів з радянської землі. Мовчать. Зовні спокійні і голови підіймають — і сліз уже не видно. В поглядах рішучість. Мовляв, кажи, якщо допомоги треба — допоможемо. Сказав, що бійцям теплий одяг потрібен та й продуктів малувато. Кивають головами на знак згоди. А як стемніло, прислали ховзівці кілька саней, геть навантажених кожухами, валянками, бо-рошном, салом.

17 січня. Фашисти зробили першу спробу виявити й атакувати загін. Вони послали по наших слідах значну каральну експедицію регулярного війська й групи есесівців. Довелось маневрувати, щоб, не вступаючи в бій з каральниками, виконати намічені нами оперативні завдання.

19 січня. Виникла доконечна потреба передислокуватися в Глухівський район. Уночі з 17 на 18 січня вийшли в рейд по маршруту Бруски — Стрільники — Волокитине — Сутиски. В дорозі загін весь час поповнювався добровольцями. Серед них багато знайомих з Путивльського району: Хома Бивалін — голова кол-

госпу з села Биваліно. Іноді трапляється по наших селах, що половина жителів мають однакове прізвище. В мойй рідній Котельві, приміром, Ковпаків стільки, що я їх всіх і не знаю. Так і тут. Майже всі бивалінці — Биваліни. Разом з своїм головою колгоспу прийшли Биваліни — Ганна, Андрій, Федір. Наступного дня попросилися в загін директор Глухівського держархіву Ксенія Михайлівна Костелова, медсестра Маруся Капоріна, молодий хлопчина з села Рев'якіно Андрій Забелін. Трохи пізніше прийшли й оточенці: командир танкового полку Іван Іванович Замула, чорний, як смола, лейтенант-артилерист Іван Сердюк, лейтенант Воронін, червоноармійці Наливкін, Саморока, Просяк, Саламатін.

Вранці зайняли хутір Говорунів і розташувалися днювати. Недалеко — Воздвиженський спиртовий завод. Там окупанти організували великий пункт одгодівлі свиней, щоб відправляти їх до Німеччини. Пункт цей ми ліквідували, свиней роздали населенню. По всіх дворах горіли вогнища. В мирний час, навіть напередодні найбільших свят, нічого подібного не побачили б. В кожній родині смажили, пекли й варили для бажаних гостей-партизанів. Та серед дня ця радість змінилася тривогою. До села підійшли німецький каральний загін і зведені загопи поліцаїв, які тяглися за нами хвостом. Зав'язався бій. Він тривав дві години. Нічого не добившись, окупанти змушені були відійти, залишивши на підходах до хутора десятки трупів.

Як потемніло, оперативні групи потайки вирушили далі. За ніч пройшли в Слоутські ліси і на світанку зайняли невелике село Гуту.

Без перепочинку партизани влетіли на санях у сусідні села — Землянку, Чорториги, Ярославець, Сутиски. Наскок застав ворогів зненацька. Всі поліцаї, старости й провокатори були виловлені й знищені.

20 січня. Гутинські колгоспники зустріли нас дуже привітно. Це село одразу стало особливо рідним. Люди хороші, мирні, а як почалася війна, всі пішли воювати. Удома не зосталося жодного молодого хлопця, тільки жінки, діти й сивобороді діди. Вони одразу ж і розхвасталися:

— А в нас, товариші, теж є свої хлопці-партизани!

— Де ж вони? — питаю.

— У лісі, недалеко. Та ми зараз покличемо одного чоловіка. Він знає дорогу.

Це був, як виявилось, колгоспник Самохвалов. Він сказав, що діди розповідають про Глухівський загін Петра Леонтіївича Кульбаки, в якому знаходиться і голова райвиконкому Мартинов. Активних операцій вони не провадять, бережуть сили на майбутнє...

Вирішили негайно встановити зв'язок. В супроводі Самохвалова в ліс поїхали Канавець і Курс, які добре знали Кульбаку.

Як уже потім розповідав Канавець, заїхали вони в самісіньку глушину, спинили коней біля молодого і дуже густого сосняка. Далі пройшли метрів триста.

Тишу розірвав грізний окрик:

— Стій! Хто йде?

Після кількох запитань вартувий викликав Кульбаку й Мартинова. Привіталися. Хазяї гостинно запросили їх до землянки. Вона так майстерно замаскована, що самі партизани, як вони признавалися, частенько блудять навколо неї. В землянці вдарив у ніс сморід від онуч, які там сушилися. На подвійних нарах містився увесь загін. Тіснота страшenna, ніде повернутися. Курс і Канавець запросили глухівчан у Гуту. Відмовившись од чаю, поспішили назад.

21 січня. До Гути підійшла група німців близько ста чоловік. Партизани зайняли оборону на околиці села, підпустили каральників ближче і відкрили вогонь. Атака захлинулася. З командного пункту я побачив, як з усіх воріт вискакують діди-колгоспники — хто з берданкою, хто з шомполкою.

— Куди лізете? — кричу.

Вони показують на фашистів.

Ледве вдалося спинити дідів, переконати, що впраємося без їхньої допомоги.

Командир німецького загону гауптштурмфюрер з десятком своїх есесманів*-автоматників пробував закріпитися на околиці села, але ця спроба коштувала йому життя. Боець Червоної Армії комсомолец Лупачов, який недавно прийшов до нас у загін, непомітно пробрався німцям у фланг і відкрив вогонь з тільки-но

* Гауптштурмфюрер — есесівський чин, що дорівнює капітанові. Есесман — рядовий війська СС.

добутого в бою трофейного автомата. Офіцер і його ад'ютант упали мертві. Втративши вбитими командира й дев'ять солдат, есесівці безладно відступили.

Незабаром після бою прийшов оточений колгоспниками Кульбака — високий, широкоплечий богатир. Перед війною він працював у Глухівській райспоживспільці і був залишений райкомом партії для створення партизанського загону. Розповів, що після бою з танками в Спащанському лісі, куди він приходив до нас на нараду, Глухівський загін спинився в сусідньо-му урочищі Мариця і звідти рушив далі на північ.

— Загін маленький, — скаржився Петро Леонтьович, — всього двадцять чотири бійці. Багато не зробиш. Підтримку мати — тоді інша річ...

Я запропонував приєднатися до нас на умовах деякої самостійності, тобто з підкоренням Путивльському з'єднанню тільки в питанні оперативності. Він охоче погодився, але сказав, що треба порадитись з товаришами.

22 січня. Після дводенного відпочинку в Гуті заходилися очищати від противника найближчі населені пункти. Запропонували взяти участь у цих операціях Кульбаці та його бійцям. Втягуючи глухівчан у спільні дії, ми були певні, що вони оцінять перевагу такої тактики і самі побажають приєднатися до нас. Так воно й сталося.

Ми провели одночасно дві операції — розгромили поліцейський гарнізон у селі Слоут і зірвали два залізничні мости на магістралі Москва — Київ між станціями Маково й Терещенська та на перегоні Глухів — Маково. Глухівчани діяли тут вкупі з групою мінерів Курса. Розвідниками керував сміливий і рішучий чоловік, помічник командира групи лейтенант Афанасій Бивалін. Користуючись темрявою й особливостями знайомої місцевості, провідник глухівчан Тидень по-тайки підвів партизанів до мосту. Хутко зняли охорону, заклали вибухівку. Втрат не було. Після вибуху рух поїздів порушився на кілька діб.

Надвечір Лупачов Миша, веселун і баляндрасник, разом з п'ятьма бійцями підстерegli на шляху Глухів — Рильськ дві ворожі підводи. П'ятьох фашистів убили під час перестрілки, а шостого Михайло примудрився взяти живого. Виявилось, що то помічник ні-

мецького коменданта міста Рильська, Курської області. На допиті в штабі він дав цінні відомості про сили противника, розташовані в Рильському, Глухівському, Крупецькому та Шалигинському районах.

23 січня. Повернулася з розвідки з міста Шостки Ганна Петрівна Биваліна й розповіла забавну історію. Позавчора Радик Руднев та його дружок з групи Карпенка Ваня Тараканов недалеко від станції Шостка обстріляли поїзд, що йшов із Глухова. Кілька черг ручного кулемета й автомата комсомольців викликали в поїзді й на станції велику паніку.

Хто боїться, тому в очак двоїться. Так трапилось і з німцями. З переляку чутки так були перебільшені, що німці й поліція залишили місто і тільки вранці повернулися назад.

27 січня. Три дні бушувала така хуртовина, що навіть звиклі до всього партизани не могли скористатися з примх природи. Люди дістали вимушений і разом з тим заслужений відпочинок.

Та негода не спинила добровольців. Вони умудряються розшукувати нас і з'являються з проханням взяти в загін. Тільки за останні чотири дні прийшло двадцять чоловік.

Не встигла вгамуватися віхола, як мінери й розвідники вийшли на завдання. В селі Чорториگی розвідка розгромила невелику ворожу групу. Мінери розставили по дорогах міни і зруйнували телеграфний зв'язок між німецькими гарнізонами Глухова, Воронежа й Шостки.

29 січня. Глухівський партизанський загін цілковито перейшов в оперативне підкорення нашому штабові. Наочна агітація переваги спільної бойової роботи за єдиним планом вплинула на глухівчан.

В перші дні свого існування, у вересні та на початку жовтня, партизани Глухівського району провели кілька сміливих диверсій. Вони зірвали два мости на шосейних дорогах Глухів — Ярославець і Глухів — Тулиголове, два невеликі залізничні мости на магістралі Київ — Москва між станціями Шостка і Терещенківська; підбили чотири автомашини, вчинили кілька десятків удалих наскоків на дрібні гарнізони противника по селах району. Своїми діями загін накликав на себе каральну експедицію.

Гітлерівці двічі брали їх у кільце, але Кульбака обидва рази вислизав з нього. В районі Середина-Буди довелося прийняти нерівний бій. Билися до смерку. А вночі вибралися з оточення. Втратили половину особового складу. Після цього глухівчани вирішили, утримуючись од активних бойових дій, перечекаати тяжкі дні в землянці в Слоутському лісі.

Об'єднання з нами глухівчани відзначили вдалим розгромом ворожого гарнізону в селі Зазірки. Разом з Конотопським загonom Кочемазова вони захопили там багаті трофеї, припровадили до штабу вісім полонених і старосту.

Цього ж дня наша розвідка в селі Уздиця захопила у поліцаїв кіноапарат і динамомашину. Друга оперативна група Бабинця розігнала поліцію в Стрільниках, забрала в них кілька десятків пар лиж і теплий одяг, приготовлений для німців.

31 січня. Для розширення сфери наших дій по очищенню сіл від гарнізонів супротивника передислокувалися в хутір Новоселиця, Глухівського району, або, як у народі його називають, Зазірський виселок. По дорозі знищили телефонно-телеграфний зв'язок між Глуховом і Конотопом і розгромили ворожі гарнізони в кількох селах.

1 лютого. З Мариці прибув Шалигинський загін у повному своєму складі, всі двадцять сім чоловік. Тепер у нас чотири загони. Саме життя, умови боротьби в тилу окупаційного війська, жагуче бажання патріотів завдати ворогові якнайбільше шкоди диктують людям правильний хід — явну потребу зібрати сили у великі боездатні з'єднання.

На майдані зібрали мітинг. Незважаючи на осоружну погоду — лютий мороз і страшну хурделицю, — у людей вигляд святковий. Скільки існує Новоселиця, ніколи ще не було там такої урочистості. Струнки ряди партизанів Путивльського, Конотопського, Глухівського і Шалигинського загонів оточені щільним кільцем мешканців села.

Ми з Рудневим вийшли на ганок будинку, проти якого вишикувалися загони. Семен Васильович відкрив мітинг. Я звернувся з промовою до бійців і командирів, до колгоспників і колгоспниць. Сповістив про народження з'єднання партизанських загонів Сумської

області і закликав людей не шкодувати ні сил, ні життя в ім'я перемоги над підступним ворогом. Закінчився мітинг урочистим співом «Інтернаціонала». Співали всі бійці і колгоспники.

Увечері зібралися в штабі командири і комісари загонів. Саганюк і Матющенко повідали нам про історію і бойовий шлях їхнього Шалигинського загону.

На початку своєї партизанської діяльності шалигинці називалися Холопковським загonom. Організувався він так само, як і наш, за рішенням бюро райкому напередодні приходу окупантів. Перший час діяв у селі Холопкове в щільному контакті з частинами Червоної Армії. Партизани допомагали бійцям розвідувати дислокацію ворожих сил, виконували роль провідників, будували переправи.

Після відступу наших військ бійці загону зірвали міст на шосе Путивль — Глухів, знищили чотири автомашини і близько сотні гітлерівців. Загін установив зв'язок з підпіллям майже по всьому Шалигинському району і, в зв'язку з тим, що сфера його діяльності розширилась, змінив свою назву.

Люди підібралися сміливі, стійкі, вони не шкодували життя в боротьбі з фашистами. В селі Ротівка поліцаї ввіймали розвідника цього загону Кіндрата Борисовича Фоменчука, одвезли у Ворголь, там його позвірячому катували і, нічого не добившись, повісили. На місце страти зігнали всіх жителів. Одважний патріот тримався гордо, як і годиться партизанові. Коли кати підвели його до шибениці і накинули на шийку вірьовку, він вигукнув:

— Прощайте, товариші! За мою смерть помститься Батьківщина. Загинуть сотні цих скажених фашистських собак!

Наприкінці грудня гітлерівцям удалося встановити, що шалигинці перебувають у лісі Мариця. Раптовості нападу запобіг наш путивльський розвідник, веселий і одчайдушно сміливий хлопець Стьопа Фомиченко. Він повертався в Хінельські ліси од зв'язкового в Старій Шарпівці і побачив велику автоколонну з німецькими солдатами та поліцаями, що тримала курс на Волокитине. Зрозумів, що каральники правляться на пошуки Шалигинського загону в Марицю, і вирішив допомогти товаришам. Упіймавши колгоспного коня, переліс-

ками навпростець прискакав до табору. Саганюк дістав можливість підготуватися до бою.

Під'їхавши до узлісся, гітлерівці позлазили з коней і розсипались у бойові порядки. Їх було до двохсот, партизанів же на той час зоставалося в лісному таборі — всього шістнадцять. Заглиблюючись у ліс, каральники з обох боків загинали свої фланги. Ще трохи — і кільце замкнулося б. Та раптом ожив мовчазний до того ліс. Тріскотнява кулеметних черг пролунала одночасно на обох флангах супротивника, а через хвилину відбилися луною рушничні залпи в центрі ворожої розстрільні.

То запрацювали шалигинські кулеметники — учитель Іван Ялисейович Хмара і робітник шебеневого заводу Григорій Петрович Маслов. Обійшовши фланги ворога, вони раптово — один ліворуч, другий праворуч — вдарили каральникам у спину, а Саганюк з бійцями, що zostалися з ним, і з кулеметником Іваном Володимировичем Манжосом відкрив вогонь по центру.

Гітлерівці похитнулися, відкотилися до узлісся, повилазили на машини й подалися геть. Та так поспішно, що навіть не забрали трупи вбитих солдатів. У партизанів втрат не було, коли не рахувати того, що там легко поранили Семена Сидоровича Фесенка — помічника командира загону по господарчій частині.

Через три години окупанти знову пішли в наступ на Марицю. Тепер їх уже було чотириста чоловік. Та марно, партизанів там не виявили. Шалигинці встигли перейти в урочище Вікторовські дачі, де й перебували до нашого повернення з Хінельських лісів. Шалигинці принесли з собою в Новоселицю радіоприймач. Це трохи поліпшить наш зв'язок з Великою землею, дасть можливість систематично слухати Москву, знати про становище на фронтах. Нарешті тепер ми матимемо можливість щоденно одержувати зведення Радінформбюро. Вони нам дуже потрібні, як для себе, так і для поширення серед населення.

2 лютого. Міцно чіпляється противник за село Зазірки. Наші хлопці вже двічі розгромлювали комендантську управу. Ще вчора Кириленко вчинив їм погром, а сьогодні із Зазірок прибіг зв'язковий і повідомив, що німці знову пригнали кілька десятків поліцаїв і привезли нового старосту.

Посеред дня розпочали нову операцію. За планом штабу з'єднання, група Кочемазова, 4-а рота Путивльського загону й 7-а група Глухівського обложили Зазірки. Закрили всі входи й виходи і тільки після цього пішли в наступ. До вечора село було геть очищене. Жоден зрадник не втік.

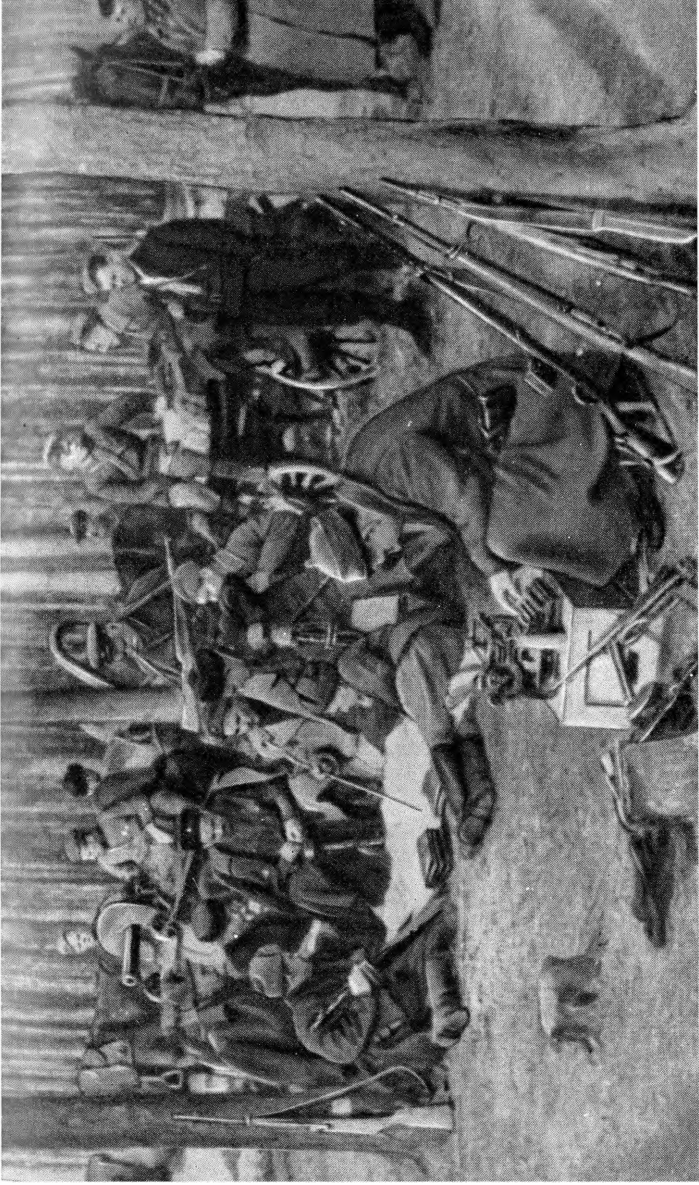
3 лютого. Прийшли до нас двадцять два воїни Червоної Армії, які вибиралися з оточення і застряли в цих місцях через хуртовину та морози. Серед них молодий хлопець з великою кучерявою чуприною, лейтенант-артилерист Василь Войцехович. Він, трохи гаркавлячи, розповів, як відступав із своєю частиною, скільки горя зазнав в оточенні, коли пробрався до фронту. Не зумівши пробитися, осів у рідному селі з твердою надією за першої можливості зв'язатися з партизанами.

Хлопець, видно, тямущий, жвавий, непогано знає тактику, штабну роботу. Про цю групу ми довідалися ще за кілька днів до їхнього приходу од яцинських комсомольців Катюші Приходько. Через те Григорій Якович Базима висловив думку, що Войцеховича в майбутньому можна буде використати на роботі в штабі.

4 лютого. Наскоки партизанів на поліцейські участки тривають. Вчора друга група Бабинця розгромила гарнізон супротивника в селі Яцине. Сьогодні таку ж операцію ця група провела в Ілліно-Суворові. Кінна розвідка очистила від фашистів село Уздицю.

Кириленко й Карпенко вчинили вдалі наскоки на допіру організовані після вчиненого нами розгрому комендатури в Зазірках і Ворголі. Наступної ночі ці ж групи, вкупі з Шалигинським загonom Саганюка, зробили вдалі наскоки на ворожі гарнізони в Холопово і Вікторове.

Курс з групою партизанів розгромив станцію Баничі. Знявши вартових, бійці непомітно підійшли до караульного приміщення й закидали вікна гранатами. Гарнізон з двадцяти чоловік був знищений за кілька хвилин. На станції знову запанувала тиша. Партизани зникли так само непомітно, як і появилися. Цілковитий розгром станційного устаткування, спалена комендатура та п'ять німецьких складів з продовольством — такі наслідки цього нічного наскоку.

Штаб з'єднання на привалі

З Баничів товариші привели старшого поліцейського. В час захоплення станції він виявив сильний опір. Заховавшись за рогом одного з станційних будинків, випустив по партизанах повний диск автомата. На щастя, обійшлося без втрат. Хтось із шалигинців, вчасно помітивши, звідки ведеться вогонь, оббіг будинок з другого боку і, підкравшись ззаду, стукнув зрадника прикладом.

На допиті негідник повзав на колінах і, розмазуючи слюзи по замурзаній фізіономії, намагався випросити собі життя новою зрадою — тепер уже зрадою інтересів своїх хазяїв-окупантів, котрим ще вчора вірно служив. Він розповів нам усе, що знав про дислокацію та численність гарнізонів гітлерівців у Глухівському, Путивльському й Шалигинському районах.

Бачачи, з яким неприхованим презирством дивиться на нього комісар, певно, вирішив, що цього мало, і швидко поповз до Руднева. Семен Васильович схопився з табуретки, відскочив назад і крикнув черговому: — Заберіть цього мерзотника!

Скільки благородства і в той же час ненависті й гидливості було в цьому вигукові! Черговий по гарнізону Манжос і його помічник Строган, взявши поліцає під лікті, поставили його на ноги.

— Подождіть, не стріляйте, я вам усе розкажу, — гугнявив той. — Вдень через Баничі з Глухова на Путивль пройшов обоз з боєприпасами, шістдесят підвід. Тепер вони, мабуть, до Стрільників підходять.

Як тільки вивели полоненого, я дав команду Войцеховичу:

— Бери групу Кириленка — і швидко в Стрільники. Може, встигнете перехопити.

Вася, стукнувши задниками валянок, козирнув:

— Єсть, перехопити!

І хутко вискочив з хати.

Через кілька хвилин у дворі почулися постріли. Ми з Рудневим вибігли на ганок. Коло воріт лежить закривавлений Строган, на дорозі, метрів за двадцять, — труп поліцейського.

Спостерігаючи за поведінкою заарештованого в штабі, Василь Васильович Строган, людина доброї душі, вирішив, що цей поліцає ще не зовсім закінчена падлюка і командування може дозволити йому споку-

тувати кров'ю свою провину перед Батьківщиною. Міркуючи так, Строган сказав Манжосу, що він сам одведе заарештованого.

Коли вони zostалися вдвох, поліцай озирнувся навколо і, влучивши момент, вдав, що посковзнувся. Василь Васильович підбіг до нього, бажаючи підтримати. Той, крутнувшись, вихопив з-за халяви ножа. Сильний удар в обличчя. Фінка розпорола щоку, зачепила горло. Строган упав. Лежачи спробував вистрілити. Осічка. Ціною неймовірного напруження сил Василь Васильович пересмикнув пістолет і пустив за втікачем кулю. На постріл вибігли Манжос і Курочкін. Їхні кулі й наздогнали зрадника.

У Стрільниках наші не встигли перехопити ворожий обоз. Спізналися на дві години. Доганяти — марна справа. Войцехович все ж таки послав розвідку з'ясувати, чи можна догнати обоз і дізнатися про порядки в селі, а сам з Кириленком подався перегрітися в хату, яка стояла проти бригадного колгоспного двору.

У хаті дід років сімдесяти, молодиця-невістка і два хлопчики. Побачивши на лейтенантові форму офіцера Червоної Армії, кубики на чорних петлицях артилериста, будьонівку з зіркою, старий невимовно зрадів, підбіг до Василя, обняв, поцілував.

— Заходьте, синочки рідненькі! Сідайте. Зараз пригостимо вас, що бог послав.

В цей час двері знову одчинилися, і в хату, вкупі з білими клубами морозного повітря, вбіг Ваня Артюхов, на ньому форма штурмбанфюрера військ СС*. Дід отетерів, закліпав очима, закректав. І, видавляючи з себе слова, заїкаючись, промовив:

— Влада ваша, панове-добродії, строга, але справедлива. Нічого. Тільки щоб не в нашому селі.

Невістка, що заходилася готувати їжу, витерла руки фартухом і стала коло печі, склавши руки на грудях.

— А де ж ваш син, діду? — спитав Войцехович.

— А хто його знає. Десь ходить.

— Може, в партизанах?

— Не, його ще літом більшовики забрали.

Розмова не клеїлася. Бійці сидять на лавах, мовчать. Хлопчики обидва, мов зацьковані звірєнята,

* Есесівський чин, що дорівнює майорові.

виглядають з-за занавіски на печі. Тут знову одчинилися двері, увійшов Коля Бардаков. Витягся перед Войцеховичем, доповів:

— Товаришу лейтенант, ваш наказ виконано. Обоз пройшов хутір Чорнобривкин, його вже не наздогнати. Тут у селі німців нема. Староста-зрадник видав кількох наших людей. Начальник поліції — його син, теж запеклий ворог. Одно слово, сімейка путященька. А поліцаї тут, здається, хороші хлопці. Які будуть накази?

Дід засовався на лавці.

— Та хто ж ви будете, хлопці?

— Свої ми, діду, радянські, — не витримав Кириленко.

— Ой радість яка! Тільки хіба можна так людей лякати?

— А ми й не лякаємо. Ви самі себе видали. Уявіть собі, коли б ви не нас, партизан, а поліцію так зустріли! Вас би повісили і невістку з дітьми малими не пошкодували б, — вичитував старому Войцехович.

— Правда, синку, ой яка правда! Наука буде!

Хлопчики виявили бажання показати, де живе старший поліцай. За характеристикою діда, він служив тільки для того, щоб у Німеччину не погнали.

Підійшли до ганку. Ваня Артюхов став коло вікна, щоб його в есесівській формі було видно з хати. Бардаков постукав раз, другий, третій. Нарешті за дверима почувся сонний голос:

— Хто там?

— Одчиняй, сволоцюго, штурмбанфюрер жде.

Грюкнув засув, у дверях показалася кремезна поstattь поліцай. Розвальцем він підійшов до «штурмбанфюрера» й доповів:

— Старший поліцейський Федір Мичко.

Калічачи російську мову, Артюхов спитав:

— Где есть тфой винтофка?

— Зараз принесу.

Поліцай в'яло обернувся й пішов до погреба. Два бійці з пов'язками поліції на рукавах пішли за ним. З-під стріхи Мичко дістав гвинтівку, брудну й заіржавлену.

— Який же ти поліцай, коли в тебе гвинтівка чортзна-де лежить? — спитав Бардаков.

Поліцай мовчить, дивиться спідлоба.

— Веди до начальника поліції.

Під час арешту начальника поліції Мичко мовчав. Коли ж черга дійшла до старости й обидва зрадники опинилися під вартою, він невпевнено спитав:

— Братці, так ви ж партизани?

— А ти думав хто?

Мичко заплакав:

— Як я ждав вас!

— Чому ж сам не прийшов?

— Боявся, що не повірите. Візьміть у загін. Ненавиджу їх, гадів,— говорив він, показуючи на зрадників.— Не можу більше прикидатися. Людина я, людина, зрозумійте!

Як не заспокоювали його Войцехович і Кириленко, він усе своєї:

— Не вірите ви мені, бачу — не вірите!

Василь віддав йому гвинтівку.

— Гляди, якщо коли-небудь буде така ж брудна — нарікай сам на себе.

— Що ви, товаришу лейтенант, тепер з неї стрілять доведеться. Начищу, завжди блищатиме. От побачите.

5 лютого. Віктор Островський, один з ініціаторів підривної справи в Путивльському загоні, з трьома розвідниками на перегоні Низівка — Корюківка, Чернігівської області, пустив під укіс залізничний ешелон з технікою. Ходили вони туди в далеку розвідку і для встановлення зв'язку з чернігівськими партизанами, про діяльність яких ми чули од населення і від полонених угорців та німців. Зв'язатися з чернігівцями їм не пощастило, зате знищили ешелон. Теж не погано!

6 лютого. Розгром сільських комендантських управ викликав серед німців паніку. Поліцаї, почувши перші постріли, тікають у Глухів, Путивль, Кролевець — одно слово, куди кому зручніше й ближче.

Вільні од операцій бійці старанно вивчають зброю і партизанську тактику.

Успішно працюють похідні партизанські курси по вивченню зброї, особливо кулеметної справи. У молоді особливий потяг до кулемета. Бійці знають, що в наших умовах кулеметник потрапляє в найбільшу небезпеку, і, незважаючи на це, кожен прагне скоріше опанувати цю небезпечну й почесну спеціальність.

Виконують обов'язки інструкторів обстріляні бійці: Хватов, Тимофіїв, Григоровський, Черняков, Федоров, Петренко, Румянцев.

7 лютого. Руднєв і Панін учора знову розіслали політкерівників груп, членів партбюро і всіх активістів з'єднання проводити збори й бесіди з колгоспниками. Од селян, де побували агітатори, од наших зв'язкових і розвідки надходять відомості, що в селі Локня, Кролевецького району, збирається ударний кулак противника для наступу через Зазірки. Звідціля окупантам буде зручніше завдавати удари по розквартированому недалеко з'єднанню. Два козаки, які перейшли на наш бік, розповіли, коли мають наступати їхні частини. Дані перебіжчиків вирішили перевірити на ділі. З цією метою Шалигинський загін під командою Саганюка очистив од противника село Кочерги, а на дорогу, що веде в Локню, вислали оперативні групи Бабинця, Кульбаки й Кочемазова.

О 15 годині показалася ворожа колона. Не знаючи про засаду, вона просувалася похідним порядком. Попереду спокійно їхали два офіцери. Партизани близько підпустили ворожий батальйон і відкрили кинджальний рушнично-кулеметний вогонь. Офіцери попадали на землю, солдати, кидаючи зброю, од страху порозбігалися хто куди. На місці zostалися кілька вбитих і поранених. Чотирнадцять чоловік стояли на колінах з піднятими руками. Виявилось, що то колишні військовополонені. Вони дали згоду служити німцям, щоб дістати зброю і в першому ж бою перейти до партизанів.

— Що ж! Схоже на правду. Не повтікали ж вони, а zostалися на місці... Перевіримо їх в бою двічі, тричі. Хочеться вірити, що це не продажні шкури, а вірні сини Батьківщини, які попали в біду.

8 лютого. Привели в штаб «ще одного підозрілого», як висловився конвоір, що його супроводжував, шістнадцятилітній партизан Коля Шубін.

— Називає нас панами поліцаями і каже, що воювати йому не можна, хворий. А в самого пика як не лусне,— доповідав Шубін, шморгаючи з морозу носом.

Приведений — хлопець років двадцяти чотирьох. На ньому був теплий овечий кожушок, на ногах ще добрі, підшиті валянки.

— Розкажуй, хто ти, звідки,— звернувся я до затриманого.

— А ви хто такі? — мовив він запитанням на запитання.

— Відповідай, гад, коли командир питає,— юнацьким фальцетом промовив Шубін, грізно втупившись на полоненого.

— Ти, Колю, помовч і старших не перебивай,— зауважив Григорій Якович Базима.

— Хоч і не знаю, хто ви, але бачу, що партизани. Тому буду одвертий. Розповідь усе по черзі.

І почав свою розповідь.

— Я — лейтенант Червоної Армії Петро Брайко. Попавши в оточення під Києвом наприкінці вересня минулого року, вирішив за всяку ціну вийти з ворожого кільця. Але поки дійшов до міста Сум, наша армія під Москвою дала фашистам по зубах. Вони покотилися назад, теж до Сум. І спинились. Фронт стабілізувався. До того ж, почалися морози. Зима сей рік дуже сніжна. Перейти лінію фронту, зрозумів одразу, тут не пощастить. Думав я, думав і прийшов до висновку: треба знайти партизанів і далі воювати в тилу. Та ще й люди, правда, дуже, дуже обережно подеювали, що десь, не то в районі Ворожби, не то в районі Путивля чи Глухова, багато партизанів. Ну що ж, піду туди,— вирішив я твердо. І повернув на Путивль. Чим ближче підходив до Путивля, тим певніше говорили люди про дії партизан, про їх сміливі наскоки на німецькі гарнізони, про якогось грізного Ковпака, що його німці бояться гірше, ніж смерті... «Але де він, той Ковпак? — думав я.— Спробуй знайти його! Одні казали — в Спащанському лісі. Другі запевняли, що в якихось Воргольських лісах, треті — в Мариці. А де вони, ті ліси?» Але ж не було б щастя, та нещастя допомогло. Правда, це нещастя мало не коштувало мені життя: під Путивлем, в хуторі Чорнобривкин, де я змушений був спинитися на ночівлю, поліція передчасно, достроково, так би мовити, прийняла мене за ковпаківського розвідника. Їм не вдалося з мене чогось вибити. Познущавшись з мене досхочу, вирішили відправити мене до праотців... Та, видно, я народився в сорочці: дивом удалося втекти з-під кулі. Вирвавшись, зразу ж махнув туди, де, як мені пощастило

довідатись в час тортур, за даними німецької розвідки були партизани. Вчора надвечір добрався до села Баничі і вирішив там заночувати.

Сьогодні на світанку до хазяйки, у якої я спав після двох страшних днів перебування в поліції і добового переходу, влетіла якась задихана молодиця і просто з порогу заторохтіла:

— О-о-о!.. Ви знаєте, скільки у Вікторове наїхало війська? Ой-ой-ой!..

— Німці? — злякалася хазяйка.

— Та ні!.. Наші!.. Хто його знає? Чи то партизани, чи десанти? Мітинг проводять... Ну, я піду...

І, закутавшись хусткою, вона зникла за дверима. Я хутко схопився, одягся й побіг у село Вікторове. Але... запізнився.

— Е-е-е, поїхали на Уздицю! — сказала мені тітка. Біжу туди. Заходжу в село — тиша. Нікого ніде. Повернув ліворуч, на головну вулицю... І раптом бачу на пригорку, метрів за сімдесят од мене, стоїть кулемет. Поруч вартовий. Кулемет не наш, мадьярський. Вартовий — не збагнеш: шинель російська, гвинтівка німецька.

«Фу ти, чорт!.. Здається, знову влип: поліцаї!» — подумав я з жалем. І дивлюся — куди бігти. Ось сюди в двір, — мигнула думка. І тільки хотів повернути, як бачу — вартовий на мене дивиться і так ніжно пальчиком, як кличуть маленьких, запрошує до себе. Прикинув я: зріже, не встигну. Треба підійти... Іду до нього й міркую, як викрутитися.

— Заходь туди! — показав він рукою на... приміщення колишньої сільради.

— Ей, Коля! Побудь з ним, поки підійде старший, — гукнув вартовий ось йому, — показав Брайко на Шубіна.

— Незабаром пройшов якийсь хлопець, — оповідав далі лейтенант. — По одягу не зрозумієш, хто він. Почав допитувати. Я й набрехав три мішки гречаної вовни. Треба ж було якось викручуватися. Казав, що життя набридло, що я колишній студент, воювати не можу, погане здоров'я, недавно вирізали апендицит, почуваю ще себе недужим, іду до дядька на поправку.

— В партизани підеш? — питає хлопець.

«Е-е-е, друже, так я тобі й сказав! — подумав я.— Гадаєш — дурня знайшов».

— Ні, не піду! — відповів йому.

— Чому?

— Та я ж сказав чому.

— Ну, гаразд,— почав він ходити по хаті.— Розберемось потім. Як узнаємо, що шпигун,— розстріляємо. Дядько твій підожде. Коля, побудь з ним тут,— звернувся до Шубіна.— Потім доженеш нас — я тобі оставлю коня.

І начальство вийшло. Ну, думаю, знову влип. А цей хлопчина стоїть на безпечній од мене відстані й тягне:

— У-у-у, сволоч... продажна шкура!..

— Це пан комендант? — питаю.

— Хто?! — аж верескнув він, наче його вжалило щось. І вп'явся дитячими рученятами в свою трилінійку.— Я тобі, гад, зараз дам такого коменданта, що й череп розлетиться. Ич ти, гнида, ще й ображатиме нашого командира! — кипів він.

— А хто ж це такий?

— Це наш командир партизанської роти! — гордо відповів хлопець.

— Та ну? — все ще не вірилось мені.

— От тобі й ну!

— Тоді поклич скоріше його сюди!.. — закричав я на все горло.— Швидко!

— Нащо він тобі?

— Потім... Крич скоріше!

«Охорона» моя вискочила в коридор і з усією дитячою моторністю закричала:

— Товаришу лейтенант!.. Товаришу лейтенант! Скоріше сюди!

Через хвилину лейтенант знову зайшов до приміщення.

— Ну, чого тобі? — кинув він на ходу.

— Сталось серйозне непорозуміння. Я вас прийняв за поліцію й наговорив купу всяких нісенітниць. Та то все неправда.

Він мовчки стояв і знову допитливо оглядав мене.

— Я офіцер, під Києвом попав в оточення. Під Сумами пробував перейти лінію фронту, але не зміг. Тепер уже місяць шукаю партизанів. Довідавшись

сьогодні, що ви тут, прибіг до вас просити, щоб узяли до себе.

— Нікуди ми тебе не візьмемо... Йди до свого дядька.

— Якщо не візьмете, я сам прийду по сліду.

Він погрозово зміряв мене з ніг до голови і зараз же скомандував:

— Коля! Заарештувати його й доставити в штаб. Там розберуться.

Ще на початку розповіді Брайка в кімнату зайшов Канавець. Він уважно слухав. І, коли оповідач замовк, звернувся до мене:

— Дайте його нам, товаришу командир. Перевіримо його в ділі. Може, справді не бреше хлопець.

— А хто ж ви все-таки будете? — настійливо спитав незнайомий.

— От дивак,— засміявся Руднев,— геть усе про себе розповів, а тепер питає. Це, друже, і є той Ковпак, якого ти шукав.

Брайко одразу якось підібрався, витягся.

— Єсть, показати себе на ділі! Дозвольте йти, товаришу командир? — бадьоро й радісно одрубав лейтенант.

— Ідіть.

Він чітко обернувся через праве плече і вийшов разом з Канавцем.

...Хлопець, здається, путящий, таких би нам по-більше.

10 лютого. Очищали села й далі. П'ятишкін і Курс з двадцятьма бійцями розгромили поліцейську управу в селі Погребки, Кролевецького району. Захопили в полон старосту й начальника поліції. Серед документів була знайдена дуже цінна для нас карта з накресленням дислокації ворожих гарнізонів у Глухівському районі. Там же був і рапорт кролевецького бургомистра, який свідчив про переполох у ворожому стані, викликаний активними діями наших оперативних груп. Ось його повний текст.

«Цілком секретно

Панові комендантові м. Кролівця.

Копія: Фельдкомендатурі м. Конотоп.

Цим доводимо до Вашого відома, що за останній

час стали частіше виявлятися банди партизанів. 11 січня 1942 року банда партизанів, кількістю триста чоловік, називаючи себе передовим загonom Червоної Армії, наскочила на с. Ворголь, Путивльського району, знищила поліцаїв, спалила їхній будинок і т. д. Багато хто з партизанів одягнутий у німецьку військову форму. Таких випадків можна навести багато. Було два випадки, що партизани зірвали залізничні мости між Терещенківська й Шостка, Терещенківська й Макове.

На сьогодні партизанські банди, озброєні автоматичною зброєю, провадять по селах примусову мобілізацію і цим довели кількість банди до 1 000 чоловік, що стоять у с. Волокитине, хуторах Кагань і Гута — в Глухівському районі. З кожним днем кількість партизанів росте, а це створює серйозну загрозу нашій місцевості і зокрема району.

В силу обставин, які склалися, ми повинні настійно просити Вас дати на поміч німецькі озброєні сили й розбити червоних партизанів.

Згідно виданої німецької інструкції, службі порядку для відновлення ладу в нашому районі потрібна велика кількість поліцаїв, яких у нас немає чим озброїти, а тому настійно просимо Вас видати нам: гвинтівок — 400 шт., клинків — 100 шт., мінометів — 4 шт., кулеметів — 10 шт., достатню кількість патронів і мін до мінометів.

Цю зброю просимо виділити нам, вказавши адресу, де її можна одержати якнайскоріше.

Бургомістр м. Кролівця (Ковтун)
Начальник поліції (Ціома)

28/ I 42 р. м. Крелевець» *.

11 лютого. Групи Карпенка й Кириленка знищили в селі Локня рештки противника. Операція пройшла вдало. Не останню роль в ній відіграли колишні військовополонені червоноармійці, що здалися нам під час недавньої сутички з загonom каральників. Особливо добре показав себе Вано Рехвіашвілі. Знаючи пароль, він без шуму зняв двох вартових. Це дало можливість партизанам непомітно підійти до будинків, в яких розташувалися окупанти, і закидати їх гранатами. Жоден

* Сумський облдержархів — ФР — 2205 оп. 1, д. 5, стор. 7.

гітлерівець не втік. Після цього партизани скликали колгоспників і розповіли їм про становище на фронті, про боротьбу партизанів з окупантами, про допомогу, яку подає їм населення.

Такі ж збори провели Кочемазов і Канавець у селі Камінь.

Варто було одному партизану проскакати на коні по селу й кілька разів гукнути: «Ей, товариші, зараз починаються збори!»—як одразу ж з далеких і близьких хат плавом попливли жінки, підлітки, старі чоловіки.

В сільському клубі зібралося до п'ятсот чоловік. Люди стояли, щільно притиснувшись одне до одного. Незважаючи на мороз, довелося повідчиняти вікна й двері, щоб усі, хто не вмівся в залі, могли чути й бачити, що там відбувається.

Після інформації про становище на фронтах Канавець прочитав листівку ЦК КП(б)У, що закликала народ розгортати партизанську боротьбу з фашистами. Розповів, чим селяни можуть допомогти партизанам і як краще організувати цю допомогу, щоб не накликати на себе репресій каральників.

В передньому кутку залу, коло сцени, стояла, оточена конвоєм, група зрадників, взятих у полон під час бою за село.

Голова зборів Кочемазов оголосив про початок народного суду.

Розбиралися з кожним окремо. Активність людей була величезна. Сорокалітня колгоспниця Настя Максимівна Шолудько гнівно плямувала злочинства зрадників. Її односельчани — Колесников, Овчаренко — просили записати їх у загін. Жінки-колгоспниці перераховували наругу й підлості, вчинені кожним з цих виродків. Люди вимагали розстрілу двох ватажків — лісника Якушенка й старосту Юду. Решту поліцаїв, другого лісника й старосту громадського двору, жінки запропонували помилувати, примусивши їх заприсягтися перед усіма зборами, що вони кров'ю спокутують свою провину.

Вирок, вірніше ухвалу зборів, було негайно виконано. Шістнадцятьох поліцаїв — ще зовсім молодих хлопців — звільнили з-під варті. Вони зразу ж попросили прийняти їх у партизани.

Ми спитали думку людей:

— Як, товариші, можна довірити їм зброю й прийняти в загін?

— Можна! — одностайно відповіли колгоспники.

Що ж, може, й не брешуть, кажучи, що пішли в поліцаї, щоб німці їх не вивезли в Німеччину. А про те, що доведеться їм виконувати чорне діло — грабувати й катувати людей, стріляти в своїх же партизанів, — про те й не догадувалися. Все це схоже на правду. Молоде — зелене! Перевіримо в огні боїв і цих, як уже перевірили колишніх військовополонених червоноармійців. Кінець кінцем їхня морально-політична незрілість і нестійкість лежить не тільки на них, а й на нас. Десь чогось не доробили раніше.

Активні операції по очищенню сіл від окупантів та їхніх посіпак викликали патріотичне піднесення серед населення району і новий приплив добровольців. Щоб не наражати їхні родини на репресії, ми, як то робили в таких випадках, розпустили поголоску про мобілізацію, про яку й писав крелевецький бургомістр у своєму рапорті.

14 лютого. Ось більше тижня триває інтенсивний прийом у партизани. Всіх добровольців, що вступають, направляємо в Глухівський і Шалигинський загони, які за кілька днів вирости більше, ніж у чотири рази. В час об'єднання з нами в Глухівському загоні нараховувалось 24 чоловіки. Тепер там 125, шалигинців було 27, зараз — 119. В Путивльському загоні організовано десять бойових груп. Командиром дев'ятої призначено танкіста-капітана Бордашенка. Ця група складається головним чином з патріотів села Биваліно. Десяту очолив лейтенант Цветков. Укомплектована вона здебільшого червоноармійцями, що прийшли до нас в останні дні.

Стався великий злам. Люди повірили в свою силу. Повідомлена народові нашими агітаторами правда про героїчні перемоги Червоної Армії на фронті, про ганебну втечу німців з-під Москви, про тисячі повернутих Батьківщині населених пунктів і, нарешті, бойові діла партизанів тут, у глибокому тилу ворога, — викликали велике патріотичне піднесення народу. Звістка про партизанів розлетілася далеко за межі нашого району і тепер служить ніби магнітом великої сили,

що притягає до нас усіх чесних і вірних Радянській Батьківщині людей. Загальна кількість людей у з'єднанні вже перевищила чотири сотні чоловік.

16 лютого. Вночі групи П'ятишкіна, Сухоцького й Кириленка, під загальним керівництвом Семена Васильовича Руднева, знову захопила Ворголь, щоб звідти вдарити по Литвиновичах. В цьому селі переховувався Михайло Іванович Павловський. Його знали на Путивльщині як дуже енергійну, чесну й порядну людину. Перед війною він працював заступником голови Бериславського райвиконкому, Херсонської області. Там його й застала війна. Коли підходили гітлерівські орди до Дніпра, Павловський, за завданням районного комітету партії, організував партизанський загін і сміливо діяв проти фашистських окупантів у прифронтовій смузі. Регулярному німецькому війську вдалося оточити невеликий, поріділий у боях загін в придніпровських плавнях. З оточення Павловський вирвався всього тільки з кількома бійцями. Після довгих поневірянь по захоплених ворогом районах Лівобережжя він прийшов у своє рідне село Литвиновичі і знову увімкнувся в підпільну роботу. Михайло Іванович вияснив, що місцеві литвиновицькі поліцаї, вкупі з начальником поліції Богдановським, настроєні патріотично, всіляко ухиляються од виконання розпоряджень окупантів, уникають брати участь в акціях проти партизан. Тоді Павловський ближче познайомився з Богдановським. Той був родом із села Волокитине, з хорошої трудової сім'ї, в поліцію пішов, щоб сховатися од відправки в Німеччину та від концтабору військовополонених. Виявляється, він уже говорив з своїми поліцаями. Вони цілковито поділяють його погляди і хочуть перейти до партизанів. Але у всіх в Литвиновичах або в сусідніх селах залишаються родини, і після того, як вони підуть у ліс, окупанти, безумовно, завдадуть їм близьким репресій.

В Литвиновичі прибула 14 лютого група німців, поліції і польової жандармерії. Окупанти задумали якусь нову підлість, готують її дуже приховано, так що навіть Богдановському не вдалося вивідати подробиці. Про це й повідомив нас зв'язковий, який прибіг од Павловського.

Зв'язковому я доручив передати Павловському, щоб при появі партизанів люди Богдановського поховалися. Таким чином, гадав я, під удар попадуть тільки ті, проти кого він і спрямований, і ми без перешкоди зможемо розправитися з німцями і тими поліцейськими й жандармами, що приїхали з ними, — із справжніми зрадниками.

За задуманим планом бойові групи почали операцію. І раптом мало все не пішло шкереберть. Коли наші зайняли Ворголь, колгоспниці оточили Руднева, П'ятишкіна й Кириленка. Плачучи, вони розповідали, що напередодні жандарми заарештували кількох жінок, в тому числі й дружину політрука групи Москаленка — з групи Кириленка. Заарештованих під вартою одвели в Литвиновичі. Їх дуже били. Особливо старався старший цієї групи жандармів. Він періщив жінок обрубком телефонного кабеля, який заміняв йому нагайку.

Хтось з бійців, що стояв недалеко, не втаємничений у задуми та діла командування, висловив думку, що, мовляв, не погано було б перед боєм розвідати литвиновський гарнізон. Цю репліку почув воргольський колгоспник дід Велас, який стояв тут же поблизу. Віком Олекса Пантелеймонович Велас хоч і літній, та ще не старий. Прізвисько «дід» до нього прилипло давно, мабуть, через разючу схожість з шолоховським дідом Щукарем.

Велас допіру тільки озброївся трофейною гвинтівкою і прийшов просити, щоб його прийняли в загін. Почувши розмову бійців, вирішив показати себе. Взяв на колгоспній стайні водовозну шкапу і, нікому не кажучи й слова, охляп, без сідла поскакав у Литвиновичі. Не доїжджаючи з півкілометра, побачив на пагорбку групу поліцаїв. Розмахуючи руками й страшенно лаючись неповторною, тільки йому властивою лайкою, моторний дід поскакав просто на поліцаїв. Зняти цю фігуру, у якої за спиною смішно теліпалася гвинтівка, нічого не варто було. Однак поліцаї, покидавши зброю, пустилися навітікача. Вони вчинили це за переданою їм командою. Дід же подумав, що поліцаї перелякалися його одного, й поскакав у село. Цю картину бачили групи партизанів, що вийшли з Ворголя, і Богдановський у Литвиновичах. Партизани поспішили

на виручку дідові, а Богдановський зчинив у селі стрілянину.

Німці й жандарми, не прийнявши бою, повтікали. Богдановський вийшов назустріч партизанам. Розпалені боєм хлопці мало не порішили його. Добре, що підоспів Семен Васильович Руднев.

Старшому жандармові втекти не вдалося. Піймали його хлопці Богдановського. Коли зайняли оборону, комісар провів мітинг. Колгоспники вимагали розстріляти зрадника. Про своїх поліцаїв говорили добре. Всі вони пішли в поліцію, щоб добути зброю. Поганого нікому нічого не робили. З них ми створили одинадцять оперативну групу на чолі з Михайлом Івановичем Павловським. Давно я його не бачив. Останій раз ми з ним зустрілися приблизно за рік до війни. Як він змінився!.. Скроні посивіли, невеликі залисини по обидва боки широкого чола вирости й утворили лисину.

Раніше Михайло Іванович, незважаючи на свої п'ятдесят років, тримався бадьоро. А тепер якось змарнів, зсутулився. Тільки очі zostалися такі ж, як і раніше, — добрі, променисті.

19 лютого. Наплив добровольців не припиняється. Багато хто з них розповідає, що німці старанно готуються до розгрому з'єднання. Ці відомості підтверджуються й даними розвідки, яка довідалась, що гітлерівське командування вирішило кинути на боротьбу з нами регулярні частини угорської армії. На близьких залізничних станціях почалося вивантаження з ешелонів угорського війська, що вирушило на фронт. Воно зосереджується в трьох пунктах: Путивлі, Глухові, Кролівці.

Ніколаєв передав нам схему розташування ворожих частин у Путивлі. Харченко через своїх людей розповів їх дислокацію в Глухові. Підпільники також вияснили, що всі ці частини — підрозділи 105 угорської піхотної дивізії, яка правилась на фронт і була вивантажена з ешелонів на станціях Путивль, Ворожба й Кролевець. Скидається на те, що готується кільце на цілковите знищення з'єднання.

Сьогодні знову прийшов зв'язковий од Харченка. Він доповів, що й у них у Ротівці назрівають неприємні події. До старости поступила заява на Харченка й Костюченка, що вони зв'язані з партизанами. Старос-

та — наш. Він повідомив про це підпільникам. Товариші не знають, що робити. Писав цю клязу Харченків сусід — людина статечна, літня, на зрадника не схожа. Два його сини на фронті. Один — батальйонний комісар, другий — політрук.

Обміркувавши обстановку, що склалася, віддав наказ: розвідці стежити за просуванням частин противника в Кролевецькому, Путивльському і Глухівському районах, точніше, розвідати дислокацію його війська в районі Шалигиного; з'єднанню готуватися до рейду; попередити всі підпільні групи про кончу потребу посилити конспірацію; по Ротівці перевірити кляузника.

Вночі в Ротівку вирушив рій Віктора Ларіонова з дев'ятої групи і Войцехович — він знає село й самого кляузника.

Приїхавши на місце, Ларіонов у формі німецького обер-лейтенанта з трьома бійцями зайшов до хати. Войцехович і решта партизанів оточили садибу.

Господар — сивобородий, благообразний, міцний дідок — догідливо посміхаючись, запросив гостей до столу.

Ларіонов буркнув щось нерозбірливе. Оскар Прояк, виконуючи роль «перекладача», зажадав списки комуністів і активістів села. Старий вагався.

— Чому ви, панове-добродії, приїхали вночі?

— Коли б ми приїхали вдень, тебе партизани вже вивезли б, — відповіли йому.

На обличчі старого, як і раніше, прозирали сумнів і якість незрозуміле недовір'я. Ларіонов вийняв пачку новеньких, хрустких окупаційних марок. Очі хазяїнові заблищали. Він діловито перерахував гроші, сховав у кишеню, вийняв зошит, олівець і, ні слова не кажучи, сів писати.

Хлопці терпляче ждали.

— Будьте ласкаві, ваше благородіє. — І господар з догідливою усмішечкою простяг Ларіонову список.

— Всі? Нікого не забув?

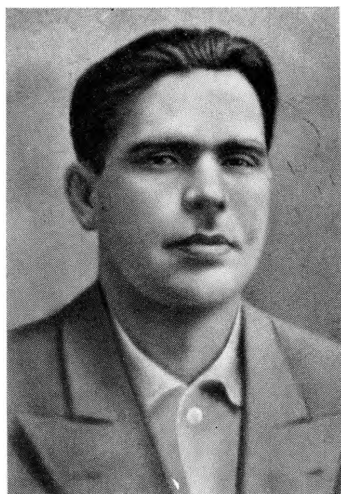
— Ні, панове хороші. Достеменно всіх записав.

— Поклич Войцеховича, — звернувся Ларіонов до одного з бійців чистісінькою російською мовою.

Господаря пройняв піт. На лисині виступили великі намистини вологи.

*Командир Кролевцького загону
В. М. Кудрявський*

*Комісар Кролевцького загону
К. Г. Онопченко*

*Командир кавалерійського ескадрону
О. І. Ленкін*

*Один з кращих розвідників з'єднання
Льоня Чечоткін*

— Помилуйте, згляньтеся, товариші дорогі,— простогнав він і бухнувся на коліна.— В мене сини — комісари. На фронті воюють. Біс попутав, з розуму вижив. Не буду більше.

— Встаньте, вистава закінчена. Одягайтеся скоріше. Поїдемо з нами,— суворо сказав, увійшовши, Войцехович.

Господар упізнав його. Підвівся на ноги, але одягатися не поспішав. Вийняв брудну, засмальцьовану хусточку, витер лисину.

— Василь Олександрович, ви знаєте моїх синів і мене. Людей ротівських теж знаєте. Прогляньте список. Я тільки одного комуніста Харченка записав. Інші — і в активі ніколи не ходили. Помилуйте. Дурень я старий, вирішив з недругами своїми поквитатися.

Войцехович уважно переглянув список. Справді, активістів села там не було. Старим керували почуття помсти й жадоба наживи...

Вийшли з села. Місячна морозяна ніч, навколо тиша, порушувана тільки скрипом полозків та зрідка ливим гавканням сільських собак. На двох передніх санях — Ларіонов, Войцехович, бійці. На задніх — Коля Бардаков, Оскар Просяк і заарештований.

— Стійте! Тпр-р-ру!

— Що таке?

Підбігає Микола.

— Що робити? Не можна з ним на санях сидіти. Смердить...

— Не витримає, падлюка,— сміється Ларіонов.— З вовками теж таке буває: підійди до вовка ззаду, як він спить, та злякай добре — так і оскандалиться.

— Гаразд, хлопці. Сміх сміхом, а вирішувати треба, що робити. Розстрілюють шкода, та й сини в цього господаря хороші — фронтовики. Відпускати теж ризиковано — може знову зрадити. А можливо, піде йому на користь сьогоднішній урок?

Вирішили відпустити...

— Чи не поспішили часом? — спитав я в Ларіонова і Войцеховича, вислухавши їхню розповідь.— Занапасть людей — на вашу совість це ляже.

— Що ж, командире, будемо сподіватися, що на випадок біди Харченко знайде вихід. Він хлопець не

дурний,— втрутився комісар, бачачи занепокоєні обличчя партизан.

В Стару Шарпівку приїхала з Путивля розвідка противника кількістю до тридцяти чоловік. Група наших бійців на чолі з Курсом і Паніним пробувала перехопити їх в районі хутора Чорнобривкина, але невдало. Побачивши партизанів, мадяри так хутко тікали, що догнати їх було неможливо, хоч гонитва не припинялася майже до самого міста.

21 лютого. Загони й далі ростуть. Ми приймаємо тільки тих, що мають зброю. Із загального правила винятки допускаються дуже рідко. І все ж таки дуже гостро відчувається нестача зброї, головним чином, гвинтівок і автоматів.

Можемо вислизнути од ворога, можемо вернутися в Хінельські ліси, піти далі на північ — у Брянські, але для діла краще залишатися на місці і дати бій ворогові. Зростає число бійців і техніки дозволяє й зобов'язує нас показати окупантам силу народних месників, довести, що український народ не став на коліна і стійко б'ється за свободу і незалежність. Треба тільки роздобути якнайбільше боеприпасів та озброїти близько ста чоловік, які зовсім не мають нічого. Вирішили перейти в село Дубовичі, Глухівського району. Там минулої осені точилися запеклі бої. Може, пощастить розшукати зброю, а то й боеприпаси та спорядження.

Увечері вирушили на Дубовичі. По дорозі оперативні групи винищили гарнізони противника в селах Зазірки, Ярославець, Тулиголове та В'язенка. У В'язенці хлопці взяли живим помічника начальника глухівської поліції. На допиті він показав, що останнім часом серед німців і поліцаїв поширилися чутки, нібито наше з'єднання є регулярною частиною Червоної Армії, якою командує генерал Ковпак і два старі більшовицькі комісари — Руднев і Панін.

Трохи згодом наша похідна застава підбила машину офіцера зв'язку. В його сумці було знайдено наказ генерала Блаумана по 32 і 46 піхотних угорських полках, датований 18 лютого 1942 р.

В цьому наказі писалося:

«В с. Зазірках та його околицях є сильний партизанський загін кількістю 400—500 чоловік, що має на

озброєнні 2 великокаліберні кулемети, 16 станкових та 25 ручних, багато боеприпасів і гвинтівок, три далекобійні гармати, кожна з них переводять чотирма кіньми. Мають багато гранат, тридцять кіннотників та стільки ж лижників. Одягнені по-різному. Є в цивільному вбранні, в російській військовій формі, в німецькому та угорському обмундируванні, є багато нарукавних знаків поліцейських.

В складі загону — десантники, перекинуті літаками з Москви, полонені, що повтікали або вийшли з таборів, і місцеві комуністи»*.

Далі ставилося завдання — вистежити, оточити й ліквідувати загін.

Наказ угорського генерала та свідчення глухівського поліцая підтверджують відомості розвідки про концентрацію значних сил окупантів в районі дій нашого з'єднання, дають уявлення про їхню кількість та склад. Коли відкинути вигадки, що до нашого з'єднання входять авіадесантні підрозділи і що з'єднання становить частину регулярної Червоної Армії, якою командує генерал, то загалом гітлерівці правильно інформовані про наші сили й озброєння.

22 лютого. Тільки розташувалися в Дубовичах, як прийшли голова Кролевецького райвиконкому Онопченко, комуніст Кудрявський і два військовослужбовці: льотчик морської авіації Олекса Борисов і зв'язковець Валентин Подоляко.

Зустрівшись зі мною, Рудневим і Паніним, Карпо Гнатович Онопченко і Василь Мусійович Кудрявський настійно просили допомогти організувати Кролевецький загін.

— Чим кролевчани гірші за інших? — ремствував Онопченко.

— Глухівчани, конотопці, шалигинці, путивляни мають свої загони. А чому кролевчани не можуть його мати? Адже в з'єднанні є багато людей з Кролевецького району.

З ними не можна не погодитися. Вирішили негайно організувати Кролевецький загін. Найменували його поки що дванадцятю оперативною групою. Команди-

* Архів Інституту історії партії ЦК КП України, філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Ф-63, оп. 1, стор. 13.

ром призначили Кудрявського, комісаром — Онопченка.

Багато натерпілися товариші, поки зустрілися з нами. Перед приходом німців Крелевецький райком партії організував свій партизанський загін, котрий з успіхом розпочав свою діяльність. Але окупанти з допомогою зрадника заманили його в пастку й розгромили. Врятувалися тільки Онопченко й Кудрявський. Не бачачи можливості провадити боротьбу в своєму районі, вирішили перейти фронт. В Мединському районі, Курської області, зустрілися з такими ж, як і самі, горюхами — лейтенантом Борисовим і старшим сержантом Подоляко, котрі теж марно пробували перейти на схід. Подоляко йшов з оточення з Придніпров'я, Борисов — з Криму, де впав з літаком. Коли знайшли спільну мову, вирішили діяти вчотирьох. Провели кілька дрібних операцій. А потім довідались від населення про наше з'єднання і прийшли до нас.

Вигляд у Борисова зовсім не льотний. Порвана тілогрійка з шматками вати, що повисмикувалась з дірок. На голові — якась дитяча шапочка, на ногах — личаки. Обличчя заросло темно-русою рудуватою бородою, від чого він скидався на Ісуса Христа, яким його малюють богами.

Побачивши таку постать, я почав розпитувати, як він попав у наші краї. Історія доволі характерна. Путь, що її подолали Борисов і Подоляко, довелося пройти багатьом воїнам у перші місяці війни.

На початку листопада Борисов, будучи в складі ескадрильї штурмовиків, вилетів з аеродрому Херсонес на чергове бойове завдання. Під час штурмування великої колони противника, який прорвав перекопські укріплення і посувався на Севастополь, зенітний снаряд пробив бензобак, і літак загорівся.

В палаючій машині довелося падати в тилу ворога у районі міста Саки. Від переслідування пощастило втекти. В селі Іванівка знайшов притулок у родині Ольги Лозенко. Переодягли його в цивільне. Далі пішов на Україну по Арабатській стріліці. Дід-рибалка переправив його на материк. Під Запоріжжям зустрівся з Подоляко — сміливим і веселим хлопцем з Клина. Він одстав од своєї частини в час тяжких боїв, коли проривались через вороже угруповання, яке рухалося

в напрямку Донбасу. Далі пішли разом. Голодували, мерзли, переховувались од польової жандармерії, яка нищпорила по всіх дорогах.

В районі Ізюма зробили спробу перейти фронт. Незнання обстановки та тридцятиградусний мороз перешкодили досягти заповітної мрії. Борисов зліг, захворівши на запалення легенів. Подоляко поморозив ноги. Відлежались на одному глухому хуторі і пішли далі.

Ще раз спробували перейти фронтову смугу в районі Обояні, і знову невдало. Напоролись на розташування передових німецьких частин. Зчинилась тривога. Довелось залягти і пролежати в снігу кілька годин. Вимучені, вдруге поморозивши ноги, добралися до села Гахов, Мединського району, Курської області. Тут старий колгоспник Матвій Зубарев виходив, вигоїв хлопців і звів їх з Карпом Гнатовичем Онопченком.

Слухаючи цю розповідь, ми всі думали: «Які ж чудові і чуйні наші люди — удови, старі, підлітки! Вони допомагають воїнам армії і нам, партизанам, усім, чим тільки можуть. Життям ризикують, а переховують і лікують поранених, хворих і обморожених. Самі голодують, а діляться останнім шматком хліба. І ні шибениці, ні знущання й тортури — ніщо їх не може спинити. Вони виконують благородні патріотичні обов'язки, самовіддано допомагають Армії й Батьківщині.

ЕКЗАМЕН НА БОЙОВУ ЗРІЛІСТЬ

Увечері, коли з'єднання розташувалося в Дубовичах і було виставлено пости й застави, в штабі зібралися командири загонів та бойових груп.

Завтра — 23 лютого, День Червоної Армії. Як же відзначити це свято? Ми ж теж частка Червоної Армії, її вірні помічники. Зараз, у таку тяжку годину, майбутнє Батьківщини й народу залежить од неї. І треба зробити так, щоб гітлерівці відчули вірність українського народу своїм революційним традиціям, щоб саме святкування послужило ворогові на зло, а нам — на користь.

Пропозицій з цього приводу було багато! Деякі товариші настоювали на тому, щоб дати бій угорським частинам. Інші радили провести урочисті збори по селах. Вислухавши всіх, запропонував влаштувати в Дубовичах парад частин з'єднання. Про нього, треба сподіватися, негайно стане відомо у всіх прилеглих районах і, безумовно, довідається командування ворожих частин.

Одразу ж після наради до мене прибіг Вася Войцехович, який допіру вернувся з розвідки, і, важко дихаючи, доповів, що угорці за п'ятнадцять кілометрів од Дубовичів — розквартирувалися по хуторах і ждуть сигналу для загального наступу.

— Іди, синку, спи спокійно, — відповів я. — Мабуть, намерзся на морозі.

Дивлюся, стоїть мій Вася і тільки кліпає очима. Потім засміявся, махнув рукою і пішов. Зрозумів, що командир все уже знає. Значить, хвилюватися нема чого, по всіх напрямках можливого наступу противника виставлено надійні заслони.

23 лютого. Дубовичі — село велике. Підходить воно аж до самих Слоутських лісів. В центрі — школа, двоповерховий клуб і сільрада. Вони немов беруть у раму великий майдан. Вчора було всім оголошено, що вранці 23 лютого відбудеться мітинг і парад партизанських загонів, присвячені двадцять четвертим роковинам РСЧА. Незважаючи на тридцятиградусний мороз, як тільки розвиднілось — сільський майдан почали заповнювати люди. О дев'ятій годині, до початку параду, зібралось близько двох тисяч чоловік. На вулиці, яка прилягала до майдану, вишикувались стрільці, автоматники, кулеметники, мінометники, лижники, кіннотники...

Село було прикрашене прапорами. Я поцікавився, де колгоспники взяли стільки червоної матерії. Виявилось, що вони добре поховали наші прапори, ждали...

Командуючий парадом Федір Горкунов гучно відрапортував:

— Представники частин з'єднання вишикувані для параду! Охорона села забезпечена.

На похоронілих од морозу обличчях видно було радість і гордість за наш нескорений народ, за партизанів.

Після мого короткого привітання стрільці, автоматники й кулеметники церемоніальним маршем пройшли повз імпровізовану трибуну. Через невеликий інтервал промчала кавалерія, а за нею на санях-гринджолах — підрозділи станкових кулеметів, ротних і батальйонних мінометів. Завершала парад артилерія.

Штабові було відомо, що передові частини угорців, які зайняли село Тулиголове, поблизу Дубовичів, вислали до нас кількох лазутчиків. Щоб увести противника в оману, ми називали наш парад не парадом з'єднання, як було насправді, а парадом представників бойових частин. В привітанні до бійців я сказав: «Вітаю у вашій особі всі кулеметні підрозділи». Так само звертався до артилеристів, кіннотників тощо. У ворожих розвідників склалася думка, що з'єднання та його вогнева потуга набагато більші, ніж вони побачили. А бачили вони все, що в нас було, — шість станкових кулеметів, два батальйонні і чотири ротні міномети та дві сорокап'ятиміліметрові гармати.

Великої праці нам коштувало це озброєння. Обидві гармати з повними боекомплектами до них, міномети й три кулемети зібрали партизани із знайденої під снігом розбитої й покинутої зброї, три інші кулемети захопили під час останніх наскоків на ворожі гарнізони по селах клеvensької заплави. Ще 6 з півсотні автоматів та стільки ж гвинтівок — і можна починати бій.

Та супротивник не повинен знати, що в нас є бійці без зброї. Йому треба вселити протилежну думку. Хай він думає, що сила вогню в партизан більша, ніж у нього. З цією метою підрозділи після урочистого маршу мимо трибуни завертають у найближчу вуличку. Там обслуга й коні коло гармат, кулеметів і мінометів міняються, автоматники перешиковуються й, обійшовши коло, знову виходять на майдан.

Враження досить сильне. І це ж тільки «представники»... Скільки ж справді партизанів?

Після параду шалигинські радисти протранслявали передачу з Москви. Їхній приймач працював добре. Під час розгрому поліції в одному з сіл вони роздобули підсилювач і невелику динамомашину. Днів десять «ворожили» біля неї, приробили ручний привод

і кінець кінцем добилися доброго звучання. Правда, крутити доводилося важко, ставали наперемінки кілька чоловік.

Почувши голос московського диктора, колгоспники щільно обступили трибуну. Слова «Хай живуть партизани й партизанки!» були підхоплені дружним «ура», яке довго не змовкало.

Кожен розумів, що далеке село Дубовичі, розташоване за тисячу кілометрів од лінії фронту, є частка Великої землі, частка матері Вітчизни, котра збрала нас — українців, росіян, білорусів — у єдине ціле. Радісно було усвідомлювати, що Червона Армія жене німців з-під Москви, а ми тут, у глибокому тилу, взяли ініціативу в свої руки і не даємо спокою окупантам ні вдень ні вночі.

Довго гриміло «ура», розкатами котилося по селу і багатоголовою луною відбивалося у лісовій гущині. Дорослі люди — сивобороді діди — обіймалися і плакали од радості, немов діти.

Виправдався розрахунок на обман ворога парадом у Дубовичах. За відомостями наших розвідників і підпільників глухівських підпільних організацій, гітлерівське командування готувало свої частини, розташовані навколо нас, до наступу на середину дня, але сьогодні цей наступ не відбувся.

24 лютого. Перед ранком до штабу прибіг боєць-розвідник Андрій Денисов. Розстебнутий кошушок, злиплий від поту чуб на лобі, розпашіле обличчя цього випробуваного у боях воїна — все свідчило про важливість його повідомлень. І справді — в хутір Жуків уночі приїхало 450 угорців, стільки ж зупинилося в Колошинівці й Покровському. Прибули вони із Зазірок і просуваються на Ярославець. В село Бистрик вступив зведений загін угорців і поліцаїв. Землянка, Чорториги й Тарасівка теж зайняті ворожими частинами.

На всі напрямки можливого удару вислали спостережні пости і поставили заставу на шляху до села Тулиголове. О 12 годині дня угорці почали наступ по дорозі од хутора Жуків. Оперативні групи Саганюка й П'ятишкіна підпустили ворогів на близьку відстань та із-за укриття скосили вогнем розстрільні, що наступали на нас. Угорці безладно повтікали.

О 14 годині група Остапенка так само зустріла німців і угорців коло села Ярославець. Розігнавши ворожу кінноту, партизани відійшли до основних позицій біля Дубовичів.

О 15 годині угорці рушили вже із східного боку. Їхній авангард майже підійшов до крайніх хат, але, зустрівши рішучий опір, змушений був відійти до Тулиголового, а звідти далі — до Кролівця.

Основний удар угруповання, яке наступало, довелося прийняти на себе Глухівському загонові. Тут билася навіть врукопаш. Угорці клином врізались в оборону партизан. Діру закрити нема ким — на одного бійця більше десяти ворогів.

Заступник Кульбаки, політрук Іван Михеев, партизани Андрій Мандрик і Роман Нахаба втрьох рушили на цілий взвод ворожих солдат, які вже вдерлися в село. Слідом за розривами кинутих гранат багатирі пустили в хід багнети. І ворог похитнувся. На місці запеклої сутички залишилося одинадцять трупів фашистів і тіло вбитого Андрія Мандрика. Через годину вмер, спливши кров'ю, Іван Нахаба, а надвечір — і Іван Андрійович Михеев. Він дістав у цьому бою три дуже тяжкі рани.

Супротивник прогаяв цілу добу. В наших умовах це великий виграш. Ми роздобули патронів, знайшли двадцять гвинтівок. Вчора надвечір з хутора Жукова Богдановський і Трохим Когут привезли ручний кулемет, одинадцять гвинтівок і ящик патронів. Все це розшукав і передав нам новий доброволець Микола Ісацков. Родом він з Путивльського району. Хлопець бойовий, кмітливий. Павловський знав його ще раніше і тепер узяв до себе в одинадцяту групу.

Головне ж, що ми встигли зробити за минулу добу, то це знайти зручне місце для майбутнього бою. Такою найпридатнішою позицією є село Веселе, Шалигинського району. Місцевість там горбиста, підходить чисті, засніжені. Адже тільки вигідна позиція допоможе нам урівняти свої сили з силами супротивника. Сьогоднішній бій у Дубовичах показав, що ми маємо справу з досвідченим, сильним і впертим ворогом, який переважає нас кількістю і зброєю.

З настанням темряви з'єднання виступило на схід через Обложки, Дунаєць, Уздицю. В районі села Зем-

лянка наша розвідка зіткнулася з ворожою розвідкою. З показів захопленого у сутичці «язика» ми довідалися, що звістка про партизанський парад у Дубовичах уже дійшла до німецького командування. Окупанти спершу розраховували знищити нас в Дубовичах, але під враженням одержаних відомостей побоялися — оточене лісом село здалося їм пасткою. Через те, потрапивши під кулеметний вогонь наших застав, ворожі колони швидко відступили.

26 лютого. З'єднання прийшло в село Веселе. Позиція тут, як ми й розраховували, дуже хороша. Фашисти змушені будуть наступати по відкритій місцевості, по глибокій сніговій цілині. Наперед смакуючи можливість оточити з'єднання й знищити його одним ударом, вони, безумовно, проявлять упертість і лізтимуть напролом. З показів полонених і з знайдених документів видно, що проти нас діє 105-а угорська дивізія й частини 200-ї угорської бригади, перекинуті спеціально для цього на Україну з Курського напрямку.

Гітлерівське командування запевняло своїх солдатів, що партизанів нічого боятися, бо серед них нема таких, які добре знають військову справу, а більшість навіть не вміє орудувати зброєю.

В одному з таких документів просто сказано, що «партизани як військові зовсім не страшні». Водночас у секретних наказах, виданих після параду в Дубовичах і призначених для офіцерського складу, сила партизанів набагато перебільшується.

В новому наказі командуючого угруповання, що виступає проти нас, уже відомого нам командира 200-ї угорської бригади генерала Блаумана, говориться, що ми є підступний супротивник і він, генерал Блауман, дістав вказівку згори знищити наше з'єднання протягом трьох днів. Наказ вимагає, щоб німецькі й угорські підрозділи готувалися до веселівської операції як до великого й серйозного бою.

Така постановка питання з боку ворога примусила і нас ще й ще раз продумати всі обставини і зробити так, щоб не тільки виграти бій, а й завдати противникові якнайбільше втрат.

27 лютого. У всіх напрямках од Веселого розіслали оперативні групи. Одночасно з розвідкою партизани

розгромили комендантські управління в двадцяти селах. Захопленими трофеями трохи поповнили свої обмежені запаси.

Після бою окупанти, мабуть, вилловлюватимуть в околишніх селах усіх, хто в них під підозрою. Так вони роблять завжди. Треба потурбуватися про долю людей, яким загрожує небезпека. В Шулешові перебуває на лікуванні зв'язковий покійного Івана Івановича Висоцького — політрук Михайло Дмитрович Суровицький. Вони восени разом потерпіли під Новою Слободою од вибуху однієї й тієї ж міни. По нього послали Войцеховича. З Суровицьким приїхали у Веселе його син і герой громадянської війни комбриг Ракитін Семен Омелянович, нагороджений орденом Червоного Прапора за мужність у боях з білими.

Надвечір розвідка повідомила про наближення великих сил противника з Глухова й Путивля. Кількість угорців і німців, що виступили проти нас, становить приблизно півтори тисячі солдатів з мінометами й артилерією. Незаперечна перевага ворога в живій силі і техніці.

Можна, правда, розраховувати, що частина ворожих підрозділів прибуде на місце бою втомлена і в якійсь мірі деморалізована. Наші засади їх добре-таки вимотали.

Відходячи з Дубовичів, ми по дорозі розставили кілька засад. В кожній з них були сани, а то й двоє, із станковим або ручним кулеметом. Засади, сховавшись за звивинами доріг, підпускали похідну колону метрів на п'ятсот і відкривали вогонь. Фашисти змушені на ходу розсипатися в розстрільню і йти не по дорозі, а по сніговій цілині. Сніг тепер глибокий, вище колін, а як де, то й по пояс. Пройдуть гітлерівці кілометрів з п'ять, тільки зберуться в похідну колону — і знову обстріл. І так всю дорогу.

По з'єднанню віддано наказ зайняти кругову оборону й добре замаскуватися. Для маскування використати глибокий сніг. Коло тинів і будівель понамітало кучугури в зріст людини. В таких місцях бійці риють траншеї, по яких можна буде проводити перегрупування сил і виносити поранених. Довжина оборони навкруги села така велика, що в нас не вистачає вогневих засобів для її надійного захисту. Тому більшу

частину кулеметів і мінометів залишили в розпорядженні командира, щоб у будь-який момент перекидати їх на потрібну ділянку і добитися переваги над противником.

Основне в плані майбутнього бою — засада в лісі, побіля дороги, яка йде з Шалигиного, звідки, зважаючи на дані розвідки, треба сподіватися головного удару.

В цю засаду пішли Конотопський партизанський загін на чолі з Кочемазовим, Канавцем і секретарем підпільного райкому партії Петрикеєм та придана їм група путивлян під командою Цимбала з мінометною обслугою й кількома станковими кулеметами.

Дуже великого значення надали ми також обороні хутора Байдарова, котрий знаходиться на північній околиці Веселого. Звідти можна буде обстрілювати підступи до села. Якщо противникові вдасться захопити хутір, то він зможе створити серйозну загрозу. Тому оборону хутора доручено одному з найдосвідченіших командирів — Михайлові Івановичу Павловському.

Південну околицю Веселого з боку Путивля прикриває четверта оперативна група П'ятишкіна. На південному сході розташувався Глухівський загін Кульбаки. На південному заході — шалигинці Саганюка. Оборона центру села покладена на групи Кириленка й Карпенка.

Таким чином, на напрямках можливих ударів ворога поставлені сміливі й дисципліновані командири, що розуміють усю відповідальність свого завдання.

28 лютого. Вночі, напередодні бою, стояли ми з Рудневим на ганку будинку, в якому розмістився штаб, і напружено прислухалися до стрілянини, яку чути було з боку Шалигиного. Не знали, що й думати — хто з ким може битися? Наші ж групи зібрані у Веселому, і там нікого з партизанів не повинно бути.

Та скоро все з'ясувалося. Повернувся Войцехович, який із взводом кінної розвідки разом з групою Павловського ходив на розгром поліцейського гарнізону в село Сваркове.

Село це знаходиться приблизно за сім кілометрів од Глухова, на шалигинським шляху. Виставивши застави коло північної і південної околиць, партизани вступили в Сваркове. Поліцаї, не прийнявши бою,

здалися. Вимолюючи собі пощаду, з готовністю показали комору, в якій ховався староста. Знайшли його хлопці в порожньому засіці. З ніг до голови був запошений борошном.

В центрі села, коло школи, стояла шибениця. На товстому дубовому стовпі п'ятиметрової височини, поблискуючи на сонці, красувався нікельований кронштейн. Точно припасована до ясно-жовтої поверхні стовпа система блоків переходила зграбним вигином у рівне поперечне плече, з якого звисала новенька мотузяна петля.

Войцехович спитав у старости:

— Скільки ти, мерзотнику, тут людей перевішав?

Зрадник був такий переляканий, що відповідав, заїкаючись, нашому лейтенанту, наче своєму німецькому хазяїну:

— Даю слово, гер лейтенант, ще нікого не встиг повісити. Її тільки попробували вчора. Пан гер комендант Глухова самі попробували. Був тут у нас дід Архип, уже зовсім здурів старий, йому років дев'яносто. Коли ставили, він непоштовно про пана фюрера, про Гітлера сказав, пробачте, по-матушці і самого пана коменданта іродом назвав. Так вони посміхнулися і звеліли надіти дідові петлю на шию. А дід уже зовсім з розуму з'їхав, та як закричить таке, знаєте, слово негарне: однаково вас усіх б... фашистських ковпаківці переб'ють!.. Ну, тут гер комендант пальчиком ось це кільце вниз потяг, і дід одразу аж до самого верху підскочив, царство йому небесне. Механізація, нічого не скажеш, діло добре...

Шибеницю хлопці зрубали. Староста теж дістав заслужену кару.

Розглядаючи прилади, що впали на землю, партизани помітили на блоках та на кронштейні заводське тавро Круппа. Вже на що Руднев витриманий, ніхто од нього солоного слова ніколи не чув, а тут вилаявся. Та й не дивно. Інших слів не знайдеш, побачивши таку продукцію серійного виробництва найкращих європейських заводів.

Повертаючись із Сваркового, група Павловського мало не зіткнулася біля села Черніве з батальйоном угорців, які йшли з Глухова на з'єднання з німецькими частинами в Шалигиному.

Виїхавши на гірку, похідна застава несподівано зустрілася з угорською заставою. Між ними не було й ста метрів.

На допомогу своїм бійцям поспішили солдати з головної колони, якій і кінця не видно. Угорці вже зовсім близько, їх багато, не стріляють. Певно, хочуть переловити партизанів, як кошенят, голими руками.

Войцехович вискочив із саней і з коліна дав кілька коротких автоматних черг по тих, що наступали. Угорці спинилися. Тим часом Федір Мичко, Павло Реп'єв, Коля Бардаков і уральський козак Чоботарьов підняли на руках упряжку й повернули її на сто вісімдесят градусів. Звідки тільки така сила взялася! Василь на ходу вискочив на сани. Коні понеслися галопом. А їм навздогін летів рій куль. Пощастило хлопцям! Вирвалися з такого тяжкого становища неушкоджені.

Приблизно в цей же час з протилежного боку п'ять наших розвідників обстріляли німецьких солдатів, що йшли від Шалигиного. Старший цієї групи — Андрій Денисов — вибрав дуже вдалу позицію на узліссі, путивлянин Микола Ісацков зайшов у фланг німцям, зарився в сніг під сосною й різонув по солдатах, що розсипалися в розстрільню, з ручного кулемета. Із Шалигиного, зі сходу, на допомогу своїй роті поспішали інші фашистські підрозділи. З протилежного, з західного, боку од села Черніве просувалися бойові порядки угорців. Передсвітанкова п'ятьма не давала їм можливості роздивитися одні одних. Гадаючи, що перед ними партизани, німці і угорці зав'язали бій, який коштував їм чималих жертв. Наші ж, влучивши момент, зникли в лісі неушкодженими.

Знову й знову обмірковували ми з Рудневим найдрібніші деталі підготовки. Вранці треба витримати такий бій, якого з'єднання ще ніколи не знало. Він відрізнятиметься од фронтового лише тим, що в нас нема ні тилу, ні сусідів на флангах і тільки суцільне кільце підступного й жорстокого ворога. Середини в цьому бою не буде. Перемога або смерть. Третього не дано.

Дев'ята година ранку. З мого командного пункту добре видно підступи до села. Веселе лежить у глибокій низині, що нагадує величезний котел. Бійці заховалися в снігових окопах і траншеях за лісами, повітками. Вони добре замасковані, супротивникові їх не

видно. Почалася артилерійська підготовка. Німецькі снаряди й міни підіймають у повітря віяла снігу, грудомохи землі, тріски й куряву. Де-не-де поповзли до неба темні стовпи диму од підпалених колгоспних хат.

За чверть години з півночі, з боку Шалигиного, по схилу засніженого горба пішла піхота. Вона поволі просувається однією великою розстрільнею. Сніг по коліна, йти важко. Вийшовши на рівнину, угорці відкрили ураганний вогонь з кулеметів, гвинтівок і автоматів, хоч до села ще залишилося понад чотириста метрів. Через кілька хвилин артилерія замовкла. Зате посилилась рушнично-кулеметна тріскотнява. Каральники патронів не шкодували. Партизани ждуть. Ось фашисти вже за півтораєта метрів од нашої ріденької розстрільні, ще пройшли півсотні кроків, а село мовчить, наче там нема жодної живої людини.

На цій ділянці атаку відбивали під керівництвом Семена Васильовича Руднева, який використав уже вироблену в з'єднанні традицію — підпускати противника на близьку відстань і бити без промаху. Він наказав кожному бійцеві вибрати собі ціль, але не стріляти, чекати.

Патронів мало, фашистів багато — отже, бити треба без промаху. Кожна куля повинна нести смерть ворогові.

Метрів за сто од лінії наших бійців розстрільня вигулася й спинилася в якомусь замішанні.

Припинилась стрілянина. За хвилину угорці з гиканням і криком рвонулися вперед. Зненацька, за одну мить ожила, загриміла оборона, зайшлися в дрібному стукоті кулемети, затріщали автомати, ляснули перші розриви мін у центрі ворожої розстрільні.

Вогневий удар партизанів такий приголомшливий, що ні артилерія, ні міномети не змогли допомогти піхоті закріпитися поблизу наших позицій. Снаряди й міни вибухали скрізь: і на сільських вулицях, і в дворах колгоспників. Але шкоди поки що нам не завдавали.

Ворожа розстрільня не може рухатися ні вперед, ні назад. Вона може тільки лежати. А на такому морозі в черевиках, у пілотках та шинелях довго не пролежиш. Борсаються фашисти в снігу, а хто пробує повзти

назад або необережно поворухитися, того одразу знаходить влучна партизанська куля. Хлопці б'ють їх на вибір, немов куріпок.

За першою розстрільною в атаку пішла друга. Комсомолец-кулеметник Павло Лучинський, як та чапаєвська Анка, відкрив огонь, підпустивши ворога зовсім близько. Протягом кількох секунд упали десятки солдатів. Ті, що вціліли, кинулись назад, але їх наздоганяли кулі меткого партизана. Пізніше бійці налічили на його дільниці близько ста трупів окупантів.

Політкерівник Яків Беляєв вкупі з сержантом Паникаровим змінили позицію станкового кулемета і з лівого флангу вдарили по другій розстрільній. По її центру влучно бив з «максима» свердловчанин Петя Шведов, а праворуч на ворогів обрушила скажений вогонь дев'ята група Федора Биваліна.

Дивовижну витримку виявив молодий лейтенант Ваня Софронов. На його дільниці п'яні гітлерівці лізли вперед, як ошалілі.

Бійці нервують, а він, тяжко поранений у руку, жартував задиристо, радячи партизанам цілитися так, щоб фашисти до своїх наречених і дружин повернутися не могли.

Напередодні вночі розвідники дізналися, що з півдня нас атакуватиме порівняно невелика група, приблизно чоловік триста. Її завдання — відтягти наші сили на південну околицю, а головного удару завдати з півночі. Та зараз на південній околиці точився тяжкий бій, а на півночі чомусь було тихо.

Снігове поле густо рябіло плямами брудно-зелених шинелей убитих і поранених гітлерівців.

Новачки, які нещодавно прийшли в з'єднання і не мали зброї, під кулями несамовито кинулись туди по трофеї. Закон війни суворий: не матимеш зброї — не житимеш.

Перегрупувавши свої ряди, фашисти знову пішли в атаку, — прикривались вогнем з усіх видів зброї. Напруження бою наростало все дужче. І ось через якусь годину з півночі, з боку Шалигиного, під'їхало на підводах до п'ятисот ворожих солдатів. Вони швидко розсипались і пішли наступом на село, загинаючи фланги, маючи намір з'єднатися з південною групою. Це була головна група противника.

Партизанська вечеря

Руднев, як завжди, вибігав на найбільш відкриті місця, за що ми завжди сварилися. Виправдуючись, він, звичайно, казав, що так йому краще видно противника.

Семен Васильович воює за принципом: командир у всьому має бути бійцем за приклад. Він не любить тих, що бравують хоробрістю, хоч у скрутні моменти, коли треба підбадьорити людей, сам іде під кулями на весь зріст. Та тяжких моментів у нас було багато, і мені завжди доводилось турбуватися за нього.

Досі йому щастило, а от у веселівському бою комісар дуже постраждав — куля увійшла під лівим вухом, а вийшла під правим, простреливши щелепу, піднебіння і язик. Перед пораненням він був у пустому сараї разом з Ванею Таракановим — приятелем Радика. Як тільки пішла в наступ друга розстріляна супротивника й запрацювали його кулемети, Семен Васильович, бажаючи показати кулеметникам цілі, дав ракету. Цим він цілком демаскував себе й Тараканова. За кілька хвилин комісар підвівся на ноги і тут же гримнув на землю.

Коли Панін і Радик несли його по селу з закривавленим обличчям, хтось крикнув: «Комісара вбито!»

Але Руднев був живий. Під час перев'язки Семен Васильович знепритомнів і випустив автомат. Радик подумав, що батько вмер. Схопив його зброю і, немов навіжений, вискочив з хати, кинувся в саму гущу бою на господарчий двір колгоспу. Тут назрівала сутичка врукопаш з групою угорських автоматників. Хлопчика ледве вдалося спинити.

Вибравши хвилину, я забіг у санчастину. Партизанський лікар Діна Маєвська клопоталась біля пораненого. Семен Васильович лежав ближче до груби. Шапка, гімнастюрка, шинель і штани — все в крові. При мені Руднев опритомнів і одразу ж почав нишпорити рукою навкруги — шукав автомата. Діна сказала, що його взяв Радик, і подала Семенові Васильовичу його парабелум. Адже фашисти були всього за півтора метра од санчастини. З рота комісара, коли він намагався щось говорити, бризкала кров. Я заспокоїв його:

— Лежи, все гаразд. Бій іде так, як ми й передбачали.

Він набагато легше зносив пекельний біль, аніж свідомість того, що в такий критичний для всього з'єднання момент вийшов з ладу.

Партизани добре розуміли свого комісара і намагалися всіляко заспокоїти його. При першій можливості люди забігали в санчастину, казали, що оборона держиться стійко. Але він усім показував рукою — не сиди коло мене, біжи, мовляв, туди.

Друге угруповання противника, що прибуло з Шагиного, всією силою навалилось на хутір Байдарів, який обороняла група Павловського. Хутір палав, набої у бійців кінчались, але вони стійко тримались. Павловський уже був двічі поранений. Кролевецький комуніст Подуреля, теж поранений у ногу, переносив на собі з місця на місце командира, який сплив кров'ю, далі від вогню, що пожирав будівлі одну за одною. Їх прикривав сержант-розвідник Федір Кімнатний. Побачивши на обличчі та грудях у Федора кров, Павловський звелів йому йти в санчастину. Але той спокійно відповів:

— Нас і так мало. А як піду — буде ще менше. Треба битися до кінця.

Зв'язковий, який прибіг з хутора, доповів, що на кожного бійця осталося по дванадцять патронів. Та що я міг зробити, коли таке становище було у всьому з'єднанні. Передав записку: «Держіться. Примусьте противника залягти. Морозьте його на снігу. Добувайте патрони у ворога».

І партизани стояли на смерть. Політрук Михайло Іванович Жук з сімома бійцями витримав і відбив атаку більше сотні угорців. Партизани Гаркавенко, Мірошніченко, Пижов, Денисов, Мичко не одійшли й на крок од своїх позицій і знищили понад сорок ворожих солдатів.

В найтяжчі хвилини бою, коли, здавалося, фашисти ось-ось вдеруться на хутір, угорський кулеметник ударив по наших з флангу.

Він через ліс пробрався до хати, що стояла осторонь, і з дверей відкрив фланговий вогонь. Під його прикриттям до хутора підходять резервні групи німців. Павловський послав Сергія Горланова з чотирма бійцями зняти кулеметника. Сергій, Ваня Ломако, Микола Ісацков рушили короткими перебіжками.

Фашист зосередив вогонь по них, смертельно поранив Ваню Корча. Партизани змушені залагати й позариватися в сніг. Тим часом Трохим Кугат підкрався з тильного боку хати, вскочив у вікно й фінкою заколов кулеметника.

Кілька угорських автоматників захопили хату, що стояла за городами хутора Байдарова, ближче до Веселого. Зв'язок з Павловським перервався. Командир рою Віктор Хабаров і комсомолец Василь Чусовітін, зариваючись у глибокий сніг, повзли до садиби збоку.

Захоплені стрільбою, ворожі автоматники помітили бійців занадто пізно. Чотири влучно кинуті гранати зробили своє діло. Становище було відновлене.

В центрі оборони угорці йшли трьома розстрільнями. Місцевість одкрита — все видно як на долоні. Читко вимальовувались постаті солдатів, і створювалось цілковите враження психічної атаки. Тяжко, звичайно, пережити такі хвилини, але становище у нас зараз було трохи краще, ніж в окупантів. Партизани глибоко позаривалися в сніг, поховалися за повітками, хатами і, пильно цілячись, щоб жоден патрон не пропав марно, били ворогів на вибір, а вони йшли по відкритому полю і стріляли навмання.

На кожного партизана припадає по п'ять-шість гітлерівців. А якщо зважити на те, що частина наших людей зовсім не озброєна або має мисливські рушниці та обрізи, то виходить по вісім-десять фашистів на бійця. Та ще й патронів дуже мало.

Це кошмарно тяжке становище відоме всім, але люди не падають духом. Бій точиться запеклий, важкий, а в «другому ешелоні», озброєному вилами, сокирами, голоблями, можна почути й жарти.

Ленінградцеві Колі Милкову дали обріз. Спробував вистрелити — віддача страшенна. Руку шарпнуло так, що стволом на лобі набило гулю. Микола спокійно поклав на землю обріз і каже товаришам:

— Передайте лейтенантові, що ця зброя страшніша для мене, аніж для ворога. Так я воювати не можу. Іду обідати.

Коли ж угорці вдерлися в хутір, Микола кілком з-за рогу угрів автоматника, забрав у нього зброю й кинувся вперед. З сокирою почав цей бій Єгор Ломако.

Вилами, простими селянськими вилами примудрився заколоти угорця молодий сіроокий хлопчина Ваня Ломако з Литвиновичів. Його матір повісили німці. І він помщався.

Тільки й чути команду по цепу: «Берегти патрони! По лежачих не стріляти!» І хлопці ждуть, поки підведеться на снігу фашист. Тільки стане на одне коліно, постріл і — готовий.

І все ж таки група угорських автоматників знову пробилась на територію господарчого двору, зовсім близько од хати, в якій була санчастина. Кулі часто били по стінах, попадали і в вікна.

Старшина Коля Бардаков був на спостережному пункті, на покрівлі сусідньої хати, і звідти прямісінько розстріляв угорського офіцера, що вів цю групу. Втрата командира викликала замішання серед угорців, чим і скористався Бардаков. Перебігши через двір, він виліз на повітку й заходився поливати фашистів короткими чергами з ручного кулемета. На поміч одважному старшині нагодилися бійці Глухівського загону Маркін і Кокін, рій Афанасія Биваліна, мій ад'ютант Політуха. Прилучились також штабісти, кухар, їздовий. Цього разу не змогли стримати й сина комісарового — Радика. Медфельдшер Наташа Ільєнко принесла на собі в санчастину смертельно пораненого командира рою Василя Павловича і, вхопивши його автомат, кинулася в бій.

Ця худенька дівчина, ніжна й ласкава в поводженні з пораненими й товаришами, хоробрістю своєю не поступалася перед воїнами-ветеранами. Наприкінці бою вона привела в штаб угорського солдата — здорового хортиста, що злісно й зацьковано озирався на всі боки.

Спільними зусиллями угруповання, що прорвалося в село, було знищене. На снігу zostалися шістдесят три ворожі трупи.

Не легша була обстановка на дільниці оборони Кириленка й Карпенка. Незважаючи на великі втрати, ворог не відступав. Відчувалося, що він жде підкріплення. Тоді неабияку військову майстерність і хоробрість виявив молодший лейтенант Іван Акименков. З своїм роєм він обороняв дуже важливу для нас висоту край села. Коли б противник зайняв її, він мав би

панівне становище. Це розуміли партизани. Розуміли й угорці.

Втративши вбитими понад тридцять чоловік, вони все ще штурмували Акименкова. І раптом замовк наш станковий кулемет, який прикривав висоту. Федя Горкунов, Вася Комов і Юхим Федоров по-пластунськи доповзли до нього. Виявилось, що кулеметника вбито, а кулемет заклинило. Полагодивши, що було треба, вони чесонули чергою по ворожих солдатах і примусили їх залагати.

Становище трохи поліпшилось, але перевага сил у противника була надто велика. Довелось йти на крайність — кинути на допомогу мінометно-кулеметну групу Коренева.

Ще перед боєм, коли ми займали кругову оборону, висилали засаду конотопців у ліс, а групу Павловського — в хутір Байдарів, бачив, що оборона Веселого ріденька, резервів немає. Бути сильними на всіх напрямках неможливо, а можливість прориву нашої оборони не виключається, вона напевно буде. І цей фактор неодмінно треба враховувати.

Що ж робити? Ким і чим у такому випадку будемо закривати прорив?

Нарешті прийшла відповідь на ці питання. Воскресла в пам'яті тачанка часів громадянської війни. На той час ні з чим незрівнянний був її вплив на психіку і своїх бійців, і супротивника. Так народилася група Коренева. Станкові кулемети й міномети ми поставили на санях-гринджолах. Тепер у будь-яку хвилину можемо концентрувати весь їх вогонь на дільниці, що попала під загрозу. Олексій Ілліч жартома називав себе «резервом головного командування».

Діставши наказ, бійці Діда Мороза галопом подалися на дільницю Кириленка й Карпенка. Незабаром заговорила гармата Петра Халупенка — скромного й одчайдушно сміливого хлопця з Гути Глухівської.

Мінометники Юхим Кушнір і Петро Гаркавенко придушили ворожу кулеметну точку, що біла по центру нашої оборони. Кулеметники Федір Леплешко, Петя Юрок і Василь Поморзін висунулись трохи вперед і примусили залагати третю ворожу розстрільню, що вже досягла крайніх хат села. Лежать угорці на снігу. Більше трьох годин у такому обмундируван-

ні, як у них, на відкритому, під вітром косогорі в тридцятиградусний мороз людина не витримає — замерзне. Гітлерівці дубіють на очах. Ті, що лягли вранці першими, вже готові, не ворухнуться. За ними ніхто й не стежить.

Близько 15 години од лісу почала підтягатися третя група супротивника. Солдати другого угруповання й жалюгідні рештки першого знову підвелися в атаку. На цей момент патронів у нас майже не було. Командир третього угруповання, певно, зважив на сумний досвід своїх колег і не осмілився наступати на Веселе по глибокому снігу незахищених косогорів. І все ж, кваплячись допомогти першим двом угрупованням, що попали в біду, він повів своїх солдатів по санній дорозі уздовж узлісся. Припустити, що в лісі є партизани, фашистський офіцер не міг. Адже протягом цілого дня звідти не чулося жодного пострілу. Ліс стояв мовчазною стіною. Ось перша колона пройшла повз нього, підходить до села, друга поспішає вслід. Дехто з наших товаришів хвилюється. Я мовчу. Треба виждати, коли третя колона підійде до нашої засади, яка заховалася на узліссі на північний схід од хутора Байдарова. Виждати, поки свіже угруповання супротивника підставить свій фланг під вогонь засади. Це наш останній резерв, і припустити помилку — означає програти бій, занепастити все з'єднання.

Нарешті, довгоочікуваний момент настав. Каральники розсипалися саме так, як ми й передбачали. За моїм сигналом бійці Кочемазова й Цимбала вдарили у фланг розгорнутої колони противника і по його обозу, а кулеметники лейтенанта Цветкова вліпили просто в лице першої колони сніп коротких черг з ручних кулеметів. Це було так несподівано, що в першу мить фашисти спинилися як укопані. А потім кинулися праворуч і знову попали під шквальний кулеметний вогонь Сергія Абрамова, котрий з п'ятьма товаришами прикривав фланг групи Цимбала й Кочемазова. Ось уже шість станкових і десятків ручних кулеметів стрижуть, як отару овець, окупантів, що збилися в купу. Німці дико кричать і бігають по полю. Та куди подінешся? Ніде ні ямки, ні горбочка, ні кущика!..

Мінометники випускають одну за одною три останні міни. Всі вони рвуться в самій гушці ворогів, які

несамовито кричать. Кидаючи зброю й поранених, фашисти безладно відступають.

Незабаром настає тиша. На землю спускаються сутінки. Скачуть на конях у всі кінці зв'язкові з наказом командирам груп і загонів залишати позиції.

Із щоденника угорського офіцера, якого на другий день після бою підстрелив і приніс на собі в штаб з'єднання льотчик Борисов, ми довідалися, що нашу засаду ворог сприйняв як парашутний десант Червоної Армії. «Коли батальйон підходив до Веселого, — писав той офіцер, — російські літаки висадили у нас в тилу десант».

Цією вигадкою дуже пишалися бійці. Жартома вони почали називати себе парашутистами. А Канавець, який ще два місяці тому добув петлиці авіадесантних військ, почував себе буквально іменинником. Вже ж двічі — в Дубовичах і у Веселому — ворога цими петлицями введено в оману.

Бій виграно. Противник утік від села Веселого, залишивши на полі вбитими й замерзлими понад шістьсот чоловік. Та головний підсумок веселівського бою не тільки в кількості вбитих фашистів. Головне те, що зараз, у час тяжких боїв, які провадить наша Армія під Старою Русою, Ржевом і Вязьмою, на Північному Дінці, ми, партизани, зуміли відтягти на себе цілу дивізію регулярного війська противника й дезорганізували діяльність його окупаційної влади в трьох суміжних районах — Путивльському, Шалигинському й Глухівському. Гітлерівці вже не зможуть послати вчасно фронтові понад десять тисяч солдат. Не одержать вони й тисячі пудів продуктів... Ось це головне...

Важливо, дуже важливо й те, що звістка про поразку окупантів тут, у глухому тилу, розійдеться по селах і містах України, і піднімуться на боротьбу нові сотні й тисячі радянських патріотів.

Нарешті, веселівський бій — це наш іспит на бойову зрілість з'єднання як самостійної військової частини, здатної провадити бої з переважаючими силами противника в умовах повного оточення.

Тяжкою ціною здобута нами ця перемога.

Смертю героїв загинули прекрасні люди, чудові товариші: комісар Глухівського загону, талановитий агітатор Олександр Павлович Білявський; старий біль-

шовик Семен Омелянович Ракитін; одчайдушно сміливі червоноармійці: Василь Лебедєв, Борис Морозов, Петро Романов, Сергій Постников. Загинули кращі бійці Павловського: Олекса Самко, Іван Корч, Трохим Кугат. Померли від ран: Ваня Тараканов, Андрій Харін, Прохір Іллющенко, Василь Павлов. Всі вони — молоді хлопці, воювали на фронті, прорвалися з оточення, втікали з полону, а прийшовши до нас, помщалися фашистам за знівечену землю батьків, за свою розбиту долю. Вони рвалися в саме пекло. Таких нічим не втримаєш.

Шкода, дуже шкода, та що поробиш! Здобути перемогу без крові не можна!

В ХІНЕЛЬСЬКИХ ЛІСАХ

3 березня. Вчора, як смеркло, знялася хуртовина. Страшний мороз до ночі став ще лютіший. Од перетомі після цілоденного бою всі падали з ніг. Та не про відпочинок думали ми, а про те, як непомітно вийти з Веселого, заплутати сліди й одірватися від противника. Якщо звідси не вийдемо, то вранці з'явиться ворог з новими силами. А битися ж нема чим. Ні снарядів, ні мін. На автомат зосталося по півдиска, на гвинтівку — по обіймі... Дав команду — загонам і бойовим групам просуватися на Бруски. Попереду рушили розвідка і головна похідна застава, обабіч — бойова охорона. Прикривав колону ар'єргард. Петляючи путівцями й по сніговій цілині, ми пройшли повз Софіївку, Рев'якіно, Малушино і спинилися днювати в Брусках. Задуманий маневр удався. Каральники розраховували на те, що на випадок прориву ми пробуватимемо пройти на північ або на захід, але ніяк не в протилежний бік, без лісів. Поки що вони відстали і, напевно, не натрапили на наш слід.

Недалеко од Брусків лежить село Мойсеївка. Там перебуваєтьса дружина комісара Руднева Домнікія Данилівна з семилітнім сином Юриком. Коли Семен Васильович був здоровий, ні в кого не виникало думки, щоб забрати їх у з'єднання. У всіх було своє горе.

Родини багатьох партизанів перебували або в окупованих ворогом селах і містах, або взагалі невідомо де. А зараз, бачачи страждання важко пораненого комісара, вирішили зробити так, щоб його вірна дружина і подруга була поруч.

Серед ночі Федя Горкунов, Радик і два кулеметники влетіли на санях у Мойсеївку, розбудили Домнікію Данилівну та Юрика... Виїхавши з села, дали кілька кулеметних черг по німецькій управі. Над хатами шугнула ракета. Тривога. Запрацювали міномети. Але все марно. Сміливці, перехопившись через гірку, підтюпцем поїхали далі. На ранок Домнікія Данилівна і Юрик були в Брусках.

Треба віддати належне стійкості й мужності цієї жінки. Бачачи, в якому тяжкому стані перебуває Семен Васильович, вона зуміла взяти себе в руки, затамувала в собі страждання. Сидячи коло хворого, всім еством намагалася показати, що безмежно рада можливості бути разом з чоловіком, а про важку рану, мовляв, турбуватися нічого, скоро загоїться.

Важко дівчатам з медсанчастини лікувати хворих і поранених в наших умовах. При нагоді вони намагаються проконсультуватися з іншими лікарями. От і тепер, коли в числі поранених опинився комісар та всіма шановний Михайло Іванович Павловський, вони попросили мене знайти досвідченого лікаря, з яким можна було б порадитися.

З донесень зв'язкових ми знали, що в Хуторі Михайлівському живе прекрасний хірург Самохвалов, місцева знаменитість. Треба викрасти його в німців. Викрадення хірурга доручили командирові четвертої оперативної групи П'ятишкіну. Він з радістю прийняв наказ. З Рудневим його зв'язувала бойова партизанська дружба. З перших днів війни вони були разом — в Новослобідському лісі, а потім у нас, в об'єднаному загоні, який тепер переріс у з'єднання. Комісар завжди допомагав Павлові Степановичу, типовому інтелігенту, опановувати майстерність командира, і допомога ця пішла на добро. За короткий час П'ятишкін перетворився з мирного вчителя на бойового партизанського ватажка.

Багато довелося пережити літньому лікареві цієї пам'ятної для нього зимової ночі, коли в будинок

з'явилися озброєні люди і зажадали негайно збиратися. Тільки в дорозі, переконавшись, що має справу з радянськими партизанами, хірург трохи оговтався. Приїхавши в з'єднання, одразу ж приступив до роботи. Разом з Маєвською оглянув поранених, дав потрібні поради. Більше хірургові в нас нічого було робити, і я в його присутності сказав П'ятишкіну:

— Одвезіть лікаря додому.

Той став благати:

— Будь ласка, одвезіть так, щоб ніхто не бачив. А то німці й мене розстріляють, і сім'ю закатують.

До ранку Григорія Івановича Самохвалова вкупі з чималеньким вузлом продуктів, які йому дали партизани, без пригод довели додому.

4 березня. Повернувся з розвідки Юхим Федоров з двома своїми товаришами. Вони були залишені для спостережень за діями противника в районі Веселого. Розвідники розповіли цікаву історію. Вранці, як ми пішли з села, німці й угорці ввійшли в нього. Мобілізували населення копати ями. Опівдні влаштували похорон. Але в цей час у чистому морозному небі з'явилися три німецькі бомбардувальники. Траурна процесія побратимів видалась їм за колону партизанів, і вони сумлінно одбомбилися. Внаслідок цього кількість трун і могил збільшилася...

Хлопці передали мені щоденники угорського офіцера та ефрейтора, яких вони вбили. Ось рядки з останнього запису:

«1 березня батальйон одійшов у Холопково, де ховали вбитих. Німецькі літаки бомбили Веселе, але партизани вже пішли звідти. Ці літаки бомбили й наші частини. Тільки в нас три чоловіки вбито і десять поранено».

В щоденнику ефрейтора ми прочитали:

«28/II 42 року о 5 годині 15 хвилин перестрілка з партизанами в Чернівому. Звідти пішли на Шалигине, де в нас зав'язався бій з німцями, які прийняли нас за партизанів. Із Шалигиного далі просунулись на Веселе і о 9 год. 15 хв. вступили в бій, що тривав до 20.00.

Батальйон зазнав дуже великих втрат. В третій роті 13 убито, 28 поранено. У другій роті 11 убито, 29 поранено; в першій роті 9 убито. Як стемніло, ми пішли на Путивль. У Веселому було дуже багато партизанів».

Важко з перекладачами. Якщо з німецької мови легше, свої «перекладачі» з гріхом пополам перекладуть, то з угорської гірше. Треба шукати полонених часів імперіалістичної війни, які потрапили ще тоді з полону воєнного в «полон» жіночий...

Десь коло Брусків знайшли хлопці такого угорця. Син його в Червоній Армії воює, а він з своєю колись чорнобровою українкою, невісткою та онучатком дома остався. Більше як за двадцять років уже забув рідну мову. Кректав, потів, але все ж таки переклав.

Наздоганяючи з'єднання, розвідники зустрілися в селі Анатоліївка з німецькою розвідкою в складі 12 чоловік. Довелося прийняти бій. Трьох фашистів убили, одного привели з собою. «Язик» попався безголовий. На всі запитання відповідав сльозливо: «Гітлер капут». Знав він тільки, що окупанти розташувалися в Шалигиному й Глухові, підтвердив відомості про їхні втрати у веселовському бою, розшифровані нашим перекладачем, і більше нічого врозумливого сказати не зміг.

Кінна розвідка дізналася, що окупанти мобілізували підводи мало не з половини Шалигинського району, і тепер їхні колони посуваються на Бруски. Село Неонілівка, через яке ми намірялися пройти на Хінельські ліси, зайняте гітлерівцями. Довелося на ходу міняти маршрут. З Брусків ми вийшли через Нову Слободу на Стрільники. Спинилися днювати в селі Ротівці. Опівдні прийшов до мене Харченко. Давно ми з ним не бачились. Мало не щодня приходять од нього зв'язкові з важливими для нас повідомленнями, а з ним самим бачитися ще не доводилося.

Хороша людина Федір Савелійович Харченко! Вже коли скаже або пообіцяє щось, то неодмінно виконає. До війни два роки ми працювали з ним у Путивльському шляховому відділі, разом дорогу од міста до станції будували, міст через Сейм споруджували. І тепер, в час війни, багато він допомагає з'єднанню. Організація його міцна, хлопці підібралися розумні. Вони цілком забезпечують нам розвідку Путивля та й навколишніх сіл. Тихін Деркач влаштувався у німців на роботу завідувача млина, од своїх клієнтів узнає всі останні новини про дії окупантів. Він так добре й

конспіративно працює, що ухитряється віддавати нам увесь гарцьовий збір *, не викликаючи до себе підозри з боку окупантів.

Федора Савелійовича турбує історія з його сусідом. Той після «експедиції» Ларіонова та Войцеховича при зустрічі низько кланяється, всіляко намагається заслужити прихильність. Підпільники вдають, що нічого не знають. Можливість провалу, здається, загрожує їм з іншого боку. Гестапо після веселівського бою доскіпливо шукає помічників партизан, внаслідок чого обстановка ще більше ускладнилася. Віра Силіна з Яциного, Катя Приходько й Шура Дудник з Черепового передавали, що там теж небезпечно. Відчувається — впала на них підозра, хоч доказів у фашистів ніяких нема.

Харченко поставив перед нами питання про відкликання підпільників у загони. Довго думали, як зробити краще. Забирати хлопців з дільниць, хоч і дуже важких, не можна. Саме там од них найбільша користь. Втрюх з Харченком та Рудневим розробили цілу систему конспірації, продумали до дрібниць, як приховати й зберегти комсомольців-підпільників, одвернути від них підозру і спрямувати ворожу розвідку на хибний шлях.

Як посутеніло, Харченко пішов. На прощання розцілувалися ми з ним, наче рідні брати. Хто знає, чи доведеться ще коли побачитись?!

З'єднання виступило на Волокитине, Сутиски, Тулиголове, Землянку.

5 березня. День провели в Гуті. Як тільки стемніло, пішли маршем повз Собичеве, Грем'ячку. Вранці розташувалися на днювання на хуторі Говорунів.

Перед світанком, коли головна похідна застава в'їхала в Грем'ячку, поліція, засівши в комендатурі, повела з вікон кулеметний і рушничний вогонь. Кіннотники Михайла Федоренка, позлазивши з коней, швидко оточили будинок. Але захопити комендатуру без втрат було важко. Тоді знайшлися сміливці, підповзли до будинку з боку глухої стіни, потім перебігли за ріг — і у вікна полетіли гранати. Поліція замовкла. Та через хвилину знову почали стріляти.

* Плата натурою за помол зерна.

— Засажити гадів! Підпалити дах! — кричав Федоренко.

Суха солома над головами зрадників хутко спалахнула, в морозне вранішнє небо повалив смердючий дим. І за хвилину весь будинок був охоплений полум'ям.

За два кілометри од хутора Говорунів — робітничий виселок Воздвиженський. Там кілька двоповерхових будинків, гуральня і цукроварня, велике відгодівнє й складське господарство.

Вранці до штабу прийшла делегація робітників і службовців: слюсар гуральні Дегтярьов Григорій Пантелеймонович, апаратник Володимир Іванович Кудлай, комсомолка відгодівного господарства Таня Ганжа, троє дітей старого кадрового робітника-пенсіонера Гребенюка — Тоня, Оля й п'ятнадцятилітній Коля, на рік старший за нього Володя Шишов, військовий фельдшер — молоденька дівчина з напрочуд гарними очима Ніна Ляпіна, червоноармієць Семен Тутученко, що назвав себе архітектором із Москви. Всі вони просили й вимагали прийняти їх у партизани.

Наш прихід сколихнув робітничий виселок. За першою групою прийшло ще до півсотні чоловік. Це робітники цукроварні, гуральні, відгодівного господарства, колгоспники, червоноармійці, які попали в оточення.

Група Дегтярьова привела якогось сухорлявого типа із зв'язаними за спиною руками.

— Тиждень тому гітлерівці повісили в нас на хуторі трьох комуністів, — доповідав Григорій Пантелеймонович, показуючи на свого полоненого, обличчя якого скидалося на хитру лисячу морду. — Він, негідник, видав їх. Криволап його прізвище. Ми піймали його, а старосту Ладика — не встигли. Кризь вікно втік у ліс.

— Ми ще раніше хотіли організувати свій партизанський загін, — вів далі Дегтярьов, — та в нас тільки дві гвинтівки й один пістолет. Забрали його ось у цього зрадника. У нього всі комуністи, комсомольці й активісти заводу на обліку. Він розклеював по будинках німецькі плакати, що Москву німці взяли, а Севастополь знищили. Коли люди зверталися до нього і за

старою звичкою називали товаришем Криволапом, хапався за пістолет і кричав: «Товариші вже за Уралом і за Волгою, а мене називайте паном Криволапом».

П'ятишкіну було віддано наказ знищити заводське устаткування й складське господарство на хуторі Воздвиженському, порізати свиней, поповнити наші убогі продовольчі запаси. Все, що залишилося, роздати робітничим родинам. Продовольство з'єднанню конче потрібне — ми пересуваємося на північ, в район Хінельських лісів, а там з цим не густо.

6 березня. Увечері з'єднання пройшло через Горілі Хутори й Микитівку і пізньої ночі наблизилось до великого населеного пункту Свеса, що лежить біля залізниці Ворожба — Хутір Михайлівський. В Свесі німці пробували відновити роботу дубильного та механічного заводів і тримали там чималий гарнізон.

Групам Карпенка, П'ятишкіна і Бордашенка було дано завдання — перекрити всі дороги від Свеси і вишишити всіх поліцаїв.

Войцехович і Сухацький запропонували провести цю операцію без бою. Надівши поліцейські пов'язки, два взводи партизанів спокійно в'їхали в містечко, спитали у першого стрічного, де живе найближчий поліцай, зайшли до нього й заарештували. Так по одному виловили двадцять зрадників. Решту добили в поліцейському управлінні.

7 березня. З'єднання досягло зони Хінельських лісів. Спинилися днювати в селі Родіонівці. Сильна завірюха дозволила дати відпочинок потомленим бійцям. В таку негоду німці не зважались переслідувати. Отже, можна дати людям хоч трохи спочити й помитися в лазні, якої всі так потребують.

Кращі хати одведено під похідний госпіталь. Ми з Базимою й Паніним провідали поранених. Наші медики самовіддано борються за їхнє життя.

У бійця Тимофєєва почалася гангрена. Маєвська змушена була ампутувати руку, не маючи для того ні відповідного хірургічного інструменту, ні анестезуючих засобів. В сільській хаті, при газовій лампі, простою ножовкою та саморобним ланцетом, промитими в самогоні-первакові, вона відтяла йому руку. Поране-

ний переніс операцію, ні разу не застогнавши. Дивишся і мимоволі думаєш: де, коли, яка інша земля народжувала таких героїв, як наші прості радянські люди!!

Штаб підвів підсумки бойової діяльності загону з 20 листопада 1941 року по 5 березня 1942 року. Відзначаючи звитягу й мужність, виявлені бійцями й командирами у боях з німецько-фашистськими загарбниками, командування висунуло до нагороди орденом Леніна товаришів Руднева, Курса, Островського, Юхновця й Павловського. Тринадцять чоловік подано до нагороди орденом Червоного Прапора, серед них товариші: Коренев, Базима, Карпенко, Цимбал, Панін. На орден Червоної Зірки представлено двадцять п'ять чоловік, на медаль «За відвагу» — тридцять один, на медаль «За бойові заслуги» — дев'ятнадцять.

Постало питання й про перебудову штабної роботи.

У нас вже одинадцять оперативних груп, одинадцять тактичних одиниць. Добровольці приходять і далі, і групи кількісно ростуть. Штаб мусить чітко планувати і добре організовувати всі бойові завдання. Треба думати й про розвідку та контррозвідку.

До цього часу розвідкою займався я сам. Зв'язок з підпільними організаціями дуже рідко, і то в окремих випадках, доручав Курсу й Паніну, а останніми днями залучив до цього й Войцеховича. А тепер, коли загін переріс у з'єднання, нам потрібна служба розвідки, потрібен штаб, який відповідає вимогам статуту Червоної Армії. Його робота має бути ще чіткішою й оперативнішою, аніж робота штабів, скажімо, армійських бригад чи дивізій, бо в умовах ворожого тилу обстановка в дислокації частин противника, які діють проти з'єднання, може мінятися набагато скоріше, як на фронті. Звідси і вся діяльність нашого штабу повинна ґрунтуватись на винятково чіткій роботі розвідки. Їй треба приділяти особливу увагу, бо успіх операцій з'єднання, яке постійно рейдує, залежить передусім од глибокого знання можливостей і здібностей супротивника.

Ми діємо в щільному контакті з народом, в самій його гущі. Наші агітатори, командири й політпрацівники щоденно, часом щогодини стикаються з усякими

людьми, проводять з ними розмови, допомагають їм, а іноді навпаки — приймають од них допомогу. Народ допомагає нам чим може: хто добуде потрібні відомості про ворога, хто знайде гвинтівку, кулемет, патрони, хто наділить одягом, харчами, ласкавим словом. Допомагають всі чесні люди, кому дорога Батьківщина, а таких переважна більшість. Тільки окремі одиниці, відступники продались ворогові. Їх дуже мало, але вони є і шкодять, шпигують за нами, розповсюджують всілякі провокаційні чутки, що їх вигадає геббельсівська пропаганда, намагаються пролізти в наші ряди. Їх треба знешкоджувати й нищити, як гадів повзучих, як паразитів-глистів, що проникли в організм людини.

Комусь слід цим займатися. Командир і комісар самі неспроможні все охопити. Ми з Рудневим до неможливості перевантажені: я — розв'язуванням тактичних задач, керівництвом бойовими операціями, він — партійно-виховною і пропагандистською роботою. Потрібні помічники. Треба чітко організувати їхню працю. Але як це краще зробити?

Ці думки останнім часом не йдуть з голови.

Для початку вирішили трохи розширити штаб — помічником начальника штабу по розвідці призначили Василя Олександровича Войцеховича. За короткий час перебування в з'єднанні він показав себе дуже тямушим і на диво працездатним офіцером — такий не підведе. Організували комендантську службу з двадцяти бійців. Комендантом офіційно затвердили Тихона Миколайовича Курочкіна, старанного й кмітливого хлопця.

Побачимо, як далі піде робота. Діло покаже, а життя підкаже, яка ще знадобиться перебудова. Війна теперішня — тяжка, умови складні, специфічні. Наперед усього не врахуєш.

По дорогах, якими проходили загони, і особливо тут, у Родіонівці, до з'єднання вступило багато добровольців. Звістка про веселівський бій хутко облетіла навколишні райони, і ось знову до нас день і ніч ідуть добровольці. Ні лютий мороз, ні хурделиця не сплянуть людей, що вирішили боротися за свободу Батьківщини. Здебільшого то колгоспна молодь та військово-вослужбовці, що попали в оточення, чимало учасників громадянської війни, були навіть і зовсім старі, які

В лісному гостігалі

воювали ще 1904 року під стінами Порт-Артура. Серед них Петро Петрович Корольов, 1878 року народження, Федір Пилипович Дроздов, 1879 року, наша найстаріша зв'язкова Агафія Матвіївна Решетняк, 1886 року народження. Жариков, Зінченко, Іванько, Макаренко, Стариков — всі народилися у 90-і роки минулого століття. Ненависть до завойовників, нездоланне бажання скоріше очистити від окупантів свій зганий край привели цих людей до партизанів. Деякі з них принесли з собою зброю — хто берданку, хто мисливську двоствольку, а хто й автомат, звичайно, німецького зразка.

Треба негайно озброювати поповнення. В зв'язку з цим вирішили передислокувати в район села Хвощевка, Севського району. Наприкінці 1941 року там точилися тяжкі оборонні бої, під снігом повинно бути чимало стрілецької зброї та боеприпасів. Ще гадаємо знайти там вигідніші позиції, розташуватися компактніше та дати бійцям хоч на кілька днів конче потрібний для них відпочинок.

8 березня. Вчора приїжджали зв'язкові Хомутівського загону. Вони перебувають недалеко, в селі Ломленці. Старшим у зв'язкових — наш давній знайомий Папков. На нараді в штабі він розповів, що загін виріс і зміцнів. Після нашого виходу з Хінельських лісів хомутівці розгорнули велику бойову активність. Провели кілька вдалих диверсій, влаштували на шосейних дорогах дві засади, які розгромили ворожі обози, розгромили гарнізон гітлерівців у Фатіївці. Після цих операцій до них посунули люди з усієї округи. Тепер у загоні три батальйони й кулеметна рота. На озброєнні двадцять станкових кулеметів, вісімнадцять ручних кулеметів, одна сорокап'ятиміліметрова гармата й батальйонний міномет.

— Недавно, разом з Есманським загonom, — розповідав з гордістю Папков, — провели вдалий наскок на гарнізон окупантів у Сопичі, знищили там сімдесят гітлерівських солдат, захопили три кулемети, двадцять гвинтівок, багато обмундирування.

Командування загonom перейшло од Папкова до Покровського — бойового й енергійного офіцера Червоної Армії. Комісаром, як і раніше, залишався Павло Григорович Зайцев.

Хомутівці давно мріяли вчинити наскок на залізничний вузол — Хутір Михайлівський. Але їм самим така операція не по силі. Потрібна допомога... Для того вони й приїхали.

Вирішили допомогти сусідам.

На допомогу Хомутівському загону виділили групу П'ятишкіна й кінну розвідку. На світанку Покровський і П'ятишкін з своїми партизанами підійшли аж до самого Хутора Михайлівського. За сигналом ракети бійці рвонули вперед і з ходу захопили станцію.

Хутір Михайлівський — це великий вузол на перехресті двох центральних залізничних магістралей Київ — Москва, Суми — Унеча — Вітебськ.

Німці не стримали партизанського натиску і, відстрілюючись, тікали уздовж вагонів у степ. На коліях лишилося кілька ешелонів. Тут були вагони з продовольством, з угорським обмундируванням і спорядженням. Перебивши охорону станції, партизани швидко перевантажували мішки з борошном і цукром на свої сани, знищували колійне господарство: зв'язок, водочкачку, семафори, стрілки, станційне устаткування. Все, що горіло, було спалене, решта — зруйноване. В бою відзначились взводи Петра Горбовцова, Федора Биваліна й група воздвиженських робітників. Вони місцеві мешканці й розташування станції знали добре. О 10.00 операція була цілком закінчена. Партизани зникли так само раптово, як і появились.

13 березня. Три доби з'єднання просувалося маршрутом Родіонівка — Ломленка — Хінель — Хвощевка. Ішли ми селами зони Хінельських лісів і з радістю помічали, як змінилася тут обстановка за два місяці. Тоді, в грудні 1941 року, хінельські партизани жили в лісових нетрях, боячись показатися на світ. А тепер же перед нами розкинувся великий радянський партизанський край. Розташований трикутником на стику Сумської, Курської й Орловської областей, він охоплює багато російських і українських сіл.

Невеликі групи, залишені нами в цих місцях, вирости в чималі загони. Тут успішно діють Хомутівський, Есманський, Севський, Ямпільський загони, загін, сформований з військовослужбовців на чолі з офіцером Гудзенком. В їхніх рядах по триста й більше чоловік. Всі вони підтримують постійний зв'язок між

собою і з загонами партизанів Орловської області, що базуються на південній зоні Брянських лісів.

Наш прихід у Хінельський партизанський край збігся з готуванням гітлерівців до великої операції проти партизанів. Перед початком загального наступу противник підсилив свої підрозділи частинами 105-ї угорської дивізії, яка прийшла слідом за нашим з'єднанням з Путивльського району. Наміряючись блокувати Хінель і перетяти шлях на Брянщину, окупанти розставили заслони й засади по всій лінії між Хінельськими й Брянськими лісами.

У радянських партизанів виробилось неписане правило: в разі виникнення загрози великої гітлерівської каральної експедиції проти одного чи кількох загонів того чи іншого району — всі загони й з'єднання, що перебувають по-сусідству, утворюють єдиний штаб для оперативного керівництва бойовими діями загонів без будь-якого втручання в їхнє внутрішнє життя. Ухвали штабу обов'язкові для всіх партизанських командирів. Функціонує він тільки на період боїв з тим чи іншим угрупованням військ противника.

В роки громадянської війни, наприклад, коли на Україну з півдня наступав Денікін, партизанські загони на Лівобережжі, на території теперішньої Полтавської, Сумської та Харківської областей, координували свої дії. Штаб Пархоменка тоді відігравав роль оперативного центру по організації відступу загонів червоних партизан і завданню спільних контрударів по частинах білогвардійців.

Так робимо і ми зараз. В зоні Хінельських лісів настільки ускладнилася обстановка, що створилася пряма загроза блокади й знищення наших загонів силами противника, які набагато нас переважали. Ворог був озброєний найновішими засобами ведення війни: літаками, танками, артилерією.

Для координування бойових операцій партизанських загонів Курської й Орловської областей Російської Федерації і Сумської області України виник об'єднаний штаб.

19 березня. Ось уже чотири дні од світання до смерку шукають під снігом зброю партизани нашого з'єднання і колгоспники Хвощевки. На полях, у долинах, по ярах, в лісі перелопатили багато гектарів снігового

покрову. Знайшли кілька десятків гвинтівок і понад п'ятнадцять тисяч патронів. Це дуже до речі. Окупанти, певно, закінчили перегрупування своїх сил. На далеких підступах до Хізелі зав'язався бій. За даними розвідки Хомутівського загону села Старше, Седино і селище Старшеньке Перше зайняла гітлерівська частина кількістю 350 чоловік.

Об'єднаний штаб зони доручив знищити цю групу Хомутівському партизанському загоні під командуванням майора Кочура. Ми дістали наказ виділити їм на допомогу одну оперативну групу.

На світанку наша група на чолі з Кульбакою й Курсом, підсилена одним батальйонним мінометом і 45-міліметровою гарматою, направилась у розпорядження Хомутівського партизанського загону. Туди ж вийшла оперативна група Есманського загону в кількості сімдесяти чоловік і дві невеликі групи курських партизанів — Копиненського й Дмитрієвського районів.

Спільна операція вдалася. Німців було розгромлено. Але й ми зазнали великих втрат. Перед початком бою наша група вийшла з лісу, напоролась на засаду. Вислану вперед розвідку противник пропустив до селища, а коли до місця засади підійшла вся група, німці відкрили кулеметний вогонь. Загинули командир взводу Федір Петрович Остапенко, начальник штабу Глухівського загону Семен Кузьмович Самійленко, політрук Хотимський, бійці Демченко, Макогон, Ваня Лубинець, Доценко, Даль, Катирський, Сибіряков, Татаренко. Тяжко дивитися на бездиханні, замерзлі на морозі трупи таких хороших, сміливих, сповнених життя молодих людей, якими вони були всього кілька годин тому. Важко примиритися з думкою, що не буде більше серед нас Миколи Курса, чудового товариша, скромної й мужньої людини, справжнього комуніста. Хлопці жартома називали його професором мінної справи. Він любив працю мінера. І як не був завантажений у штабі, жодна хоч трохи відповідальна операція по вкладанню мін не проходила без його участі. Кожну вільну хвилину Микола Михайлович сидів біля міни — то сам вивчав якусь нову систему, то пояснював товаришам таємниці мінного механізму, секрет якого щойно розгадав. Частенько Базима з побоюванням поглядав поверх окулярів на свого помічника і,

тяжко зітхаючи, напівжартома казав: «Ох, Миколо, чує моє серце, що ти своїми мінами одпроводиш нас на той світ».

Ми знали, що дружина Курса і народжений перед війною син осталися в окупованій німцями Речиці, де він працював директором середньої школи. Микола нічого не знав про них, вважав, що вони загинули, і все ж таки сподівався колись побачити їх або хоч довідатися, чи живі вони.

Воював він одчайдушно, бив окупантів нещадно, завжди поривався в саму гущину бою. Іноді я чи Бази-ма стримували його, не дозволяли особливо ризиковані операції, з планами яких він завжди на нас напо-сідав.

Мало довелось йому повоювати, та зробив він ба-гато.

20 березня. У другій половині дня на дорозі до Воскресенівки, Севського району, де розташувався Ко-нотопський загін, показався натовп жінок, старих чо-ловіків і дітей. Виявилось, що тікають вони від Сев-ська, — полк фашистів, ідучи наступом, все палить і знищує на своєму шляху.

Зваживши на велику перевагу сил ворога і свої не вигідні позиції, конотопці, не прийнявши бою, оді-йшли до хутора Слепухіно і зайняли там оборону. Фа-шисти подумали, що партизани відступили, і розташу-вали головні сили в Воскресенівці, а свій авангард направили до хутора. Знахабнілі в розправах над мир-ним населенням, угорські фашисти йшли безпечно, на-віть не виславши вперед розвідки. Напоровшись на нашу засаду, вхопили гарячого. Взвод партизанів під командою Гаврилова та оперативна група на чолі з Кочемазовим кинджальним вогнем і в рукопашній сутичці розгромили ворожий авангард. На місці бою зосталося 39 трупів і 25 тяжко поранених солдатів. З нашого боку загинули смертю хоробрих бійці Сухо-парський, Холбунов та Ювко.

Одночасно з тим, як почався бій коло хутора Сле-пухіно, фашисти повели наступ з боку села Лемешівки на наші головні сили, розміщені в Хвощевці. Роз-стрільні противника із станковими й ручними куле-метами підійшли до південної околиці села. Тут їх зустріли партизани Саганюка, Кульбаки й Лисенка.

Групи бійців під командою Хмари, лейтенанта Шишова й політрука Хоменка з близької відстані зненацька обрушили на ворога шквальний вогонь і змусили їх залягти. Політрук Михайло Іванович Жук запропонував повторити випробуваний у веселовському бою метод: не давати ворогам підводитися, морозити їх на снігу. Розумну пораду бійці сприйняли як команду. Варто було угорським солдатам підвести голову, як зразу ж по них відкривали вогонь кулеметник Бондаренко, снайпер Маслов, чудові стрільці Андрія Миська — командира четвертої роти Глухівського загону — Гаврилов, Колесников, Овчаренко, Ксеня Костелева, бійці рою Мірошниченка. Пролежавши на снігу під тридцятиградусним морозом три години і втративши 154 чоловіки вбитими, ворог відступив.

О 15 годині 30 хвилин гітлерівці знову почали атаку, тепер уже на наш лівий фланг, де займав оборону Шалигинський загін. При підтримці двох великокаліберних кулеметів, поставлених на висотках, наступало близько трьохсот солдатів. Йшли вони густою розстрільною на весь зріст і строчили на ходу з автоматів. Спосіб давній, він нагадує психічну атаку. Ждати підходу такої ворожої розстрільні важко, нерви треба мати сталеві. Але бійці чекали. Коли відстань між каральниками і лінією оборони шалигинців скоротилася до ста метрів, Саганюк крикнув: «Вогонь!» Пролунав рушничний залп, потім несміливо, якимось врозбрід заговорили партизанські автомати. Після перших пострілів каральники залягли, але за хвилину, коли їхні великокаліберні кулемети зосередили свій вогонь на центрі оборони шалигинців, знову підвелися в атаку. Чотири партизанські кулемети мовчали — підвело густе мастило. Поки направили їх, минуло кілька хвилин, котрі могли вирішити долю загону. Врятували становище мінометники, які зуміли швидко придушити великокаліберний ворожий кулемет. Незабаром замовк і другий угорський кулемет. Це помічник начальника штабу Шалигинського загону Григорій Лукич Якименко, вміло маскуючись, підповз до обслуги на відстань кількох десятків метрів і короткими автоматними чергами уклав чотирьох хортистів. Якименко захопив кулемета, повернув його і вдарив по угорцях.

На цей час запрацювали й кулемети шалигинців.

Серед тих, що наступали, виникло замішання. Цим скористався Саганюк. Він підняв загін в контратаку, перекинув супротивника і погнав його на Лемешівку.

Наприкінці дня на дільниці загону Саганюка почалася знову атака противника з боку Лемешівки, але й вона захлеснулася. Як смеркло, фашисти одійшли на свої вигідні позиції, втративши ще 109 чоловік, в тому числі чотирьох офіцерів.

21 березня. Боєць Василь Желябівський під Слепухіном взяв у полон румунського єфрейтора. На допиті в штабі полонений розповів, що їхній батальйон укомплектований трансільванськими румунами, угорцями, закарпатськими українцями. Командир батальйону у них — німець, командир роти — теж. Румунські солдати й закарпатські українці не хочуть воювати. Німці їм не довіряють, ставляться до них дуже погано, б'ють, називають мамалижниками. Зараз гітлерівське командування жде підходу нових частин. І він чув, нібито одержано наказ самого Гімmlера негайно винищити партизанів у Хінельських лісах.

Покази румунського єфрейтора підтвердились всією поведінкою супротивника. Розвідники щодня доповідають про підхід нових частин окупантів. Їхні наступальні операції проти партизанів розширюються, каральні загони проникають дедалі глибше в наш партизанський край.

В Хінельських лісах настали тяжкі дні. На нараді командирів і комісарів партизанських загонів зони Хінельських лісів вирішили діяльність об'єднаного штабу припинити, а всім загонам перебратись на північ у Брянські ліси. Іншої ухвали бути не могло. Треба відходити і якнайскоріше. Залишатися й провадити бої далі при величезній перевазі сил противника нема ніякого сенсу. Молоді загони Хінельських лісів ось уже п'ять днів стримували наступ полків каральників, до яких безперервно підходять резерви. Та й боеприпаси уже кінчаються.

Наше з'єднання під прикриттям Конотопського загону виступило з села Хвощевки в напрямі Алешковичів. Наступного дня нас почала бомбити гітлерівська авіація.

Починаючи з села Подивотье, припинили денний рух і просуvalися тільки ночами. Розвідка з'єднання

дізналася, що на нашому шляху німецьке командування виставило заслони й засади. Довелося змінити маршрут і повести загін на Грудську, Рижковичі, Ситне, Кам'янку, Пигарівку. Послали зв'язкових у Ямпільський, Севський та Хомутівський загоони, щоб попередити їх про небезпеку і допомогти вийти з оточення дорогою, яку ми вже перевірили.

24 березня. На світанку з'єднання увійшло в Пигарівку і розташувалося на відпочинок. Незвичний побут глухого лісового села. Тут ще збереглися звичаї петровських часів; деякі старі люди й досі топлять по-курному, або, як кажуть самі пигарівці, по-чорному. Над піччю нема комина, дим виходить під покрівлю. Село ніби затягнуте задушною пеленою, особливо вранці й увечері, коли господині варять їжу.

НА НОВУ БАЗУ

26 березня. Дістали відомості од Григорія Яковича Базими, який виїхав учора з головною розвідкою і кавескадром обстежити маршрут до Старої Гути, де ми гадали спинитися на тривалий відпочинок. Він сповістив, що дорога вільна од ворожого війська, а лісове село Стара Гута зручне для оборони й розміщення всіх наших загонів та обозу. В ньому приблизно 380 дворів. Воно розташоване край величезного масиву Брянських лісів, аж на самій північній точці України. Праворуч, в сусідніх селах Білоусівці й Стягайлівці, повинен розміститися Хомутівський загін, зліва, в селі Нова Погощ,— загін Гудзенка. На заході, ближче до Десни,— Есманський і Ямпільський загоони. На північному сході од нашого угруповання, що прийшло з Хінельських лісів, на берегах Неруси стоять загоони Сабурова і орловських партизанів.

27 березня. Стару Гуту бійці нашого з'єднання, мабуть, запам'ятають на все життя. Добрі й привітні тут люди. Старогутинці — сміливі, чесні, одверті й чуйні. Всі без винятку не тільки співчують нам, партизанам, а й допомагають, чим можуть. Німців вони не бояться, і на випадок загрози — готові піти в ліси. А в

Брянських масивах є де сховатися — тягнуться вони на сотні кілометрів.

Ще тільки розмістився в одній хаті штаб, як почали приходити добровольці. Приймаємо передусім бійців і командирів Червоної Армії, що попали в оточення й переходять у місцевих людей.

28 березня. Партизани оговтуються в нових для них умовах осілого життя, розташовуються в Старій Гуті по-хазяйському, як дома.

На підходах до села виставили заслони й дозори. Розвідники пішли по навколишніх селах і райцентрах. Оперативна група капітана Бордашенка вчинила наскок і розгромила гарнізон противника в містечку Глазово, Брянської області. Партизани ввіймали і повісили начальника поліції, захопили трофеї. Решта особового складу з'єднання зайнята навчанням. Кожна хвилина вільного часу використовується на вивчення зброї й тактики бою в тилу ворога. Люди добре засвоїли закон партизанської війни — зброю ворога знай навіть краще, ніж свою вітчизняну.

Наше з'єднання озброєне, головним чином, за рахунок трофейної зброї. А якщо зважити на те, що на гітлерівську Німеччину та її сателітів працює військова промисловість майже цілої Європи, то можна собі уявити, чого тільки тут немає: бельгійські пістолети, французькі гвинтівки, фінські автомати, чеські кулемети, італійські гранати і навіть японські гармати. Одне слово, все, що стріляє, є у фашистів, а від них — і в нас. Недарма хлопці жартують: «Гітлер, як на заріз, і своїх шакалів годує, все їм постачає, і нас не забуває».

Ще в Спащанському лісі ми серйозно заходилися вивчати озброєння ворога. Нашим принципом було й залишається: добув у бою гвинтівку, автомат, кулемет, міномет, гармату — негайно поверни її проти ворога, а за першої нагоди навчи користуватися трофейною зброєю своїх товаришів. За такої постановки діла кожен партизан може бути не тільки стрільцем, автоматником, кулеметником, а й мінометником, мінером, артилеристом.

Часу на організоване, планове навчання у нас, звичайно, немає, та бійці самі не пропустять найменшої можливості підучитися. Коли на посту чи в секреті

знаходяться три чоловіки, то один спостерігає, а ті двоє, притаївшись у кущах, навчають один одного. Адже зброя у всіх різних систем. А на відпочинках чи на привалах під час рейдів порозсідаються групами навкруги пенька, під деревом і починають збирати й розбирати зброю, вивчають взаємодію частин. Не раз було таке, що який-небудь безвусий юнак з професорським апломбом пояснює, а статечні бородані з напруженою увагою слухають.

29 березня. Знову й знову доводиться повертатися думкою до справ нашої розвідки. Рій кінних розвідників Михайла Федоренка вже не може забезпечити всезростаючих вимог зрослого в боях з'єднання. До того ж, якщо раніше, коли ми діяли в Путивльському, Глухівському й Шалигинському районах, нам дуже допомагали підпільники, була ціла мережа зв'язкових, нелегальних розвідників, явочних квартир, то зараз, в новому для нас районі бойових дій, весь тягар розвідувальної роботи падає на військову розвідку.

Після довгих роздумів ухвалено організувати при штабі окрему розвідгрупу, поки що в складі сорока чоловік. Командиром її призначили помічника командира Конотопського загону Ведишкіна, його помічником — лейтенанта Брайка, політруком — Антипова, політрука дев'ятої групи.

Хоч Ведишкін і Брайко молоді, але в боях вже показали себе кмітливими, розумними командирами. Обидва вони з прикордонників. Зуміють поставити справу розвідки добре!

30 березня. Мінери підірвали залізничну колію на стрілках вузькоколійки од станції Зерново до станції Гута і залізничний міст на двадцятому кілометрі на північ од Середина-Буди. Міст цей був приблизно за сорок п'ять кілометрів од Старої Гути. Георгій Андрійович Юхновець, Віктор Островський і Василь Терехов виїхали виконувати завдання позавчора. Сьогодні й повернулися. Увечері в штабі за чаєм Георгій Андрійович розповів подробиці.

— За три кілометри од Зеленого Гаю зустріли в лісі гарні різьблені сани. Іноходець у сірих яблуках, дзвіночки під дугою, на передку візник, в екіпажі — одягнутий у добрий кожух якийсь поважний пан.

Спинилися. Виявилось — зернівський староста їде

в Зелений Гай до куми на іменини. Візник — хлопчина років тринадцяти — хутко зміркував, що перед ним партизани.

— Дядечки рідні, дорогі! Це — шкура! Він усіх наших комуністів гестапові видав. Мене примусив лакузою йому бути, візником. За нами їде охорона — п'ять поліцаїв. Вони п'яні, так відстали од нас. А він, гад повзучий, все жене й жене мене, палицею штурхає, аж тут під боком болить, дихнути не можна, — випалив скоромовкою хлопчина, показуючи на спину ближче до поперека, де містяться нирки.

— Старосту розстріляли, хлопчину з упряжкою взяли з собою, — розповідав Георгій Андрійович, голосно сьорбаючи гарячий чай. — Проїхали ще з кілометр, чуємо — попереду в лісі одиночні постріли. За кілька хвилин показалися санки з п'ятьма зрадниками. Побачивши нас, поліцаї хутко повернули назад, пустили коня вскач. Почалася погоня. Відстрілюючись, один з запроданців влучив нашому жеребцеві в голову, вище ока. Кінь став дибки і гримнув на землю. Санки перекинулись, але ми всі троє швидко посхоплювались і відкрили вогонь з автоматів. Поліцаї позискакували з саней і по одному врозсипну побігли в ліс. Доганяти їх було марно — відстань метрів чотириста, біжать швидше, ніж переляканий заєць. А ми в валянках, у теплих штанях, у кожушках.

Як посутеніло, під'їхали до мосту. Довжина його — метрів п'ятдесят, охорона з місцевих жителів. Вони самі допомогли нам втягти на міст два ящики з толом. Рвали надійно — з двох боків. Охорону відпустили додому.

— Тепер не скоро гітлерівцям вдасться відновити рух поїздів. Молодці, хлопці! — промовив Базима, захоплений мужністю мінерів.

1 квітня. Маємо перепочинок. Почали вживати всіх заходів до того, щоб краще організувати свої тилові служби, ширше розгорнути масово-політичну роботу серед населення.

Зведення Радінформбюро, які ми тепер приймаємо регулярно, розмножуємо не вручну, як раніше, а на друкарському верстаті.

Подарував нам його Павло Григорович Зайцев. Комісарові хомутівців розповів прибулий до нас у загін

голова Грем'яцького райвиконкому Клименко, що в лісі між селами Білоусівкою та Улицею закопана ціла друкарня: верстати, шрифти, фарби, папір. Довго шукали хомутівські партизани цей скарб. Точного місця ніхто не знав. Робітники друкарні, що закопували її, загинули. Живим остався тільки візник. Але він ті вантажі підвозив до якогось старого дуба на узліссі, де розходилися лісові дороги. Висновок простий — не могли друкарі далеко носити важкі паки. Треба шукати недалеко від дуба. Так і копали, щупами вимацували кожен квадратний метр. На четвертому десятку гектарів знайшли. Один верстат Зайцев залишив у себе, другий віддав нам.

Яків Григорович Панін, гаряче підтриманий Рудневим, організував справжню друкарню. Партизани-друкарі Мудрик і Пушкін і навчені ними дві дівчинини-складальниці щодня приносять пухлі пачки листівок, а наші агітатори розповсюджують їх по селах.

Організували ми й збройню. Проходячи місцями боїв, партизани не минали нагоди підібрати поламану й розбиту зброю. З цього залізного лому зброярі Соловйов і Воронов складають годящі для бою гвинтівки, автомати, кулемети.

Поряд із збройнею з'явилася кравецька майстерня, де вусаті й бородаті «кравчині», під керівництвом старогутинських жінок, перешивають трофейне німецьке й угорське обмундирування на рідний серцеві червоноармійський фасон.

Та перепочинок, видно з усього, буде недовгий. Вчора при допомозі старогутинців наші хлопці викрили двох німецьких шпигунів та їхню поплічницю. На допиті в штабі з'ясувалося, що один з них, ще зовсім молодий хлопець, — син куркуля з села Великі Вірки, Трубчевського району, а його напарник — місцевий лісник, у минулому теж куркуль. За завданням Рильського управління поліції пробралися в розташування нашого з'єднання з метою розвідати сили й дислокацію загонів. В Старій Гуті вони оселилися у сектантски-баптистки баби Уляни, такої ж, як і самі, ненависниці Радянської влади. Вона вдавала з себе святоблиту й сумирну бабусю, а насправді допомагала нашим недругам. Зрадники намагалися виблагати собі життя, добувши його новою зрадою, тепер уже своїх хазяїв-

окупантів, і з боягузливою готовністю розповіли про те, що гітлерівці затівають велику каральну експедицію проти всіх партизанських загонів, які дислокуються між Десною і Нерусою.

2 квітня. Розвідка підтвердила покази фашистських лазутчиків. Противник почав інтенсивно готуватися до наступу й проводити перегрупування своїх сил. Командири сусідніх загонів, що прибули до нас у штаб на нараду, розповідають, що в Хуторі Михайлівському й Есмані з'явилася велика кількість ворожих солдатів. Прийшли вони і в Пигарівку. Розвідка загону військовослужбовців капітана Гудзенка зіткнулася з розвідкою супротивника на великім шляху північніше од хутора Лукашенківського. Бачили розвідку гітлерівців в Мефедівці, в Чернацькому, у Великій Берізці, на станції Перемога, що південніше Зноб-Новгородської, в Уралові, Рудні.

29 березня група хомутівських партизан, під командуванням лейтенанта Шилова, в районі залізничної станції Перемога з засади обстріляла загін супротивника, який ішов од села Красичка. Убили одного офіцера і трьох солдатів. Захопили документи, ручний кулемет, гвинтівки. В загін до хомутівців прийшов із Жихового дід років сімдесяти з своїм онуком. Він розповів, що в їхнє село прибула військова частина. Сказав Зайцеву, що приїхало туди понад сто возів, мобілізованих у селян. Підводи здебільшого навантажені, накриті брезентом. На кожній по три гітлерівці.

Приблизно такі ж відомості добула й наша розвідка. Ведешкін і Брайко вже доповідали мені, що передача частина супротивника, яка зайняла Жихове, за останню добу збільшилась майже вдвічі. Тепер там близько п'ятисот солдатів і офіцерів окупаційних військ. Вони добре озброєні, забезпечені боєприпасами, зимовим обмундируванням.

На нараді деякі командири виступили проти наступальної тактики. Ці товариші не враховували того, що найкращий засіб оборони — це наступ. Найголовнішим аргументом вони висували побоювання, що в бою за село може потерпіти мирне населення.

Перемогла все-таки твереза думка. На війні без жертв не буває. Командир зобов'язаний, мусить докласти всіх зусиль, щоб уникнути жертв. Але зовсім

без них обійтися неможливо ні в обороні, ні в наступі. Це дуже добре розуміють наші люди, не тільки партизани, а й місцеві жителі — робітники, колгоспники. Багато сіл спалили фашисти після боїв з нами, багато замучили й розстріляли ні в чому не винних мирних людей, не милуючи ні дітей, ні старих. Скільки горя, насильства, крові й вогню бачили колгоспники Нової й Старої Шарпівки, жителі Яциного, Ворголя, Гути Глухівської, Воздвиженського, Холопкова, Хвощевки! Проте ще ніхто з нас не чув ремствування в народі. Навпаки, після кожної такої каральної експедиції до нас ідуть нові добровольці, приходять ходаки з проханням допомогти їхньому селу організувати самооборону од гітлерівської звіроти, навчити, чим можна краще допомогти фронтові й нам — партизанам.

3 квітня. За планом, який я розробив, наше з'єднання разом з Хомутівським партизанським загonom провело операцію по знищенню 3-го батальйону 51-го угорського карального полку, який розташований у Жиховому.

О 3 годині ночі оперативні групи Путивльського й Хомутівського загонів непомітно для фашистів підійшли до околиці і зайняли там вигідні позиції. Через 15 хвилин за сигналом ракети дві наші гармати та шість мінометів обрушили вогонь на сонного противника. Слідом за артнальотом бійці вдерлися в село. Розбуджені стрільбою напіводягнуті окупанти вискакували з хат під вогонь партизанських автоматів.

В центрі села два угорські офіцери спробували зупинити тих, що вже тікали. Коло них почала збиратися група солдатів. Розвідники Степан Фомиченко і Олександр Стариков зірвали їхній намір.

Ще напередодні вони обидва добре вивчили Жихове, а тепер перед загальним наступом пробралися в центр — Стариков з трубою ротного міномета, Фомиченко — з десятком гранат. Добре навчився Олександр орудувати трубою трофейного угорського міномета. Сяде на землю, трубу між ногами поставить і кидає міну. По вибуху стежить, як треба змінити нахил. З поправкою кидає другу. Як правило — другою, рідко — третьою міною він умудряється накрити ціль.

Так і сьогодні: випустить міну, одбіжить набік, дає чергу з автомата, знову перескочить на інше місце — і ще кидає міну.

Коли ж гітлерівці почали збиратися в організовану групу, щоб зайняти оборону коло сільської школи, Стариков випустив на них декілька мін одну за одною. Тим часом Фомиченко, ігноруючи небезпеку бути вбитим своїми ж партизанами, підбіг до угорців на відстань кидка гранати і дві жбурнув туди. На допомогу підоспіли бійці рою Володимира Павлова. Зовсім ще юний партизан з дев'ятої групи Вася Ісаєв, комсомольці Висоцький, Коля Милков і зв'язковий Марков, ведучи за собою товаришів, кинулись уперед з криком «ура». В цей час по угорських фашистах вдарили з правого боку розвідники Володимира Фетисова та бійці Петренка.

Не витримавши натиску, угорці позадкували, але незабаром потрапили під вогонь бійців лейтенанта Деркача, Яворського і Кушніра, що зайшли їм з тилу. Почалася паніка. Кидаючи зброю, шинелі, шапки, перелякані окупанти несамовито мчали через село Гутко-Ожинка на станцію Перемога.

Напереріз їм рухалась наша друга ударна група капітана Бордашенка. Вона встигла підійти до станції Перемога, замаскуватися на узліссі й зустріти втікачів рушнично-кулеметним вогнем.

Два рої, очолені політкерівником Григорієм Лисенком і помічником командира групи Валентином Єрмолаєвим, атакували ворожий обоз, захопили двадцять підвід, серед яких були вози з радіостанцією та всією документацією штабу угорського батальйону. З вісімдесяти чоловік охорони вдалося врятуватися небагатьом.

Слідом за цією першою групою з села Жихове угорці тікали юрбами. Почувши попереду стрілянину, вони повернули на південь, у напрямі Церковщини. Але тут, де розходилися дороги, їх зустріли й довершили розгром автоматники груп Кириленка і Манжоса. Угорські солдати, які zostалися живі, кидаючи все, що завважало бігти, як очманілі, гналися давно не їждженим путівцем, поки не натрапили на засади волжанина Чусовитіна і казаха Михайлова, які прикривали фланги груп Кириленка й Манжоса.

Їм на поміч підбігли бійці обох груп і захопили ще десять підвід з упакованими ящиками. Але в них були не боеприпаси, як треба було сподіватися, а награбовані речі: дитячий і жіночий одяг, самовари, тарілки, кравецькі машини та інше добро радянських людей.

О 12.00 Жихове було цілком очищене від гітлерівців. В цьому бою ворог втратив убитими 197 чоловік, з них — 14 офіцерів та 12 унтер-офіцерів. П'ять солдатів і один капрал узяті в полон. Наші втрати — один поранений боєць. Ось що таке несподіваний нічний удар і паніка в рядах противника!

Ми здобули кілька кулеметів, багато гвинтівок, патронів, гранат, коней, сідел, шинелей і навіть друкарську машинку. Захоплено вогнетривку касу, штампи, печатку, штабні документи та багато всякого військового майна й спорядження.

Не менш енергійно діяли й заслони Хомутівського загону. Вони стояли на заході та південному заході. Коли наше з'єднання вибило ворожий гарнізон з села Жихове, частина гітлерівців побігла на захід. Там їх і зустріли хомутівські партизани. В короткому бою вони знищили 46 окупантів, вбили трьох поліцаїв і піймали жихівського старосту. Захопили два станкові і шість ручних кулеметів, багато патронів, гранат, сідел, шинелей та іншого спорядження.

7 квітня. На південній заставі бійці затримали одного хлопчину. З вигляду йому років шістнадцять. По документах — фабзавучник. Зовні нічим не відрізняється од тисячі інших учнів фабрично-заводських училищ, але якесь підсвідоме почуття викликало в бійців настороженість. І вони привели його до штабу.

Мене там у той час не було — ходив провідати поранених. Допитували затриманого Войцехович і Горкунов.

Хлопець показав їм посвідчення з печатками німецьких комендатур тих населених пунктів, через які проходив. Розповів, що вчився в Донбасі, а після приходу окупантів пробирається до свого дядька, в Зноб-Новгородську. Батька, матері чи інших родичів, крім дядька, немає.

Здається, все правильно, треба допомогти хлопцеві — нагріти, нагодувати й спорядити в дальшу дорогу. Але знову підозра: мова в нього якась дивна, застаріла,

Третій похід до Пугивля

та й назви комендатур на посвідченні чомусь збігаються з тими, що стоять на нашому маршруті од Бруснів до Старої Гути. А його ж шлях на Зноб-Новгородську значно рівніший, бо ми ж кривуляли.

Войцехович звелів затримати хлопця до приходу командира, а сам з Горкуновим кудись одлучився.

Трохи згодом до штабу повернувся Базима.

Затриманий швидко кліпав очима, плакав, розмазуючи сльози по замурзаному обличчю, і на запитання відповідав гугняво-коротко, що, мовляв, іде до дядька, а його ні за що ні про що заарештували.

Григорій Якович розжалобився і відпустив хлопчину. Ще й нагодував його на прощання добрим борщем, якого нам наварила привітна господиня, докладно розказав, якою дорогою треба йти на Зноб-Новгородську.

Через годину бійці тієї самої застави знову затримали хлопця. Він пробував вийти з села не в західному напрямку, на Зноб-Новгородську, а в південному, на Середина-Буду, де стояв великий ворожий гарнізон. У штабі набазікав Григорію Яковичу, що, мовляв, переплутав напрям і заблудився. Старий добрий учитель повірив йому і знову відпустив. Та через кілька годин його знову піймали, тепер уже біля колодязя — сипав туди отруту.

Коли привели до штабу, Базима обурився. Грюкнув дверима й вийшов. Допит проводив Войцехович. Довго говорив з ним, звертався до його совісті. Але затриманий усе вів своє — іде, мовляв, до дядька. Василь спалахнув і вгрів його нагайкою. Тоді полонений і заговорив. Виявилось, що це не шістнадцятилітній фабзавучник, а син білогвардійського генерала. Народився в Німеччині 1920 року. Служить в армійській німецькій розвідці, капітан.

— Як я вас усіх ненавиджу! Ви — осоружні смерди, а я родовитий дворянин! — кричав він істерично. — Ви з своїм Леніним забрали в батька, у нашої сім'ї маєток, гроші, честь, і я змушений прислужувати німцям. А моя земля тут, в Росії, тисяча десятин. Ви народжені бути моїми рабами. Бригаденфюрер* доручив мені знати ваші сили й отруїти Ковпака. Але я взяв отрути стільки, що її вистачить на всіх вас.

* Генеральський чин СС, що дорівнює генерал-майору.

Коли його вивели, Руднев обвів присутніх уважним поглядом.

— Ось вона, класова ненависть наших ворогів. Не забувайте про неї, товариші. Будьте пильні!..

8 квітня. Чотири доби наше з'єднання й сусідні загони старанно розвідували розташування ворожих сил і ретельно готувалися до майбутніх боїв з каральниками, які блокували південне осмужжя Брянських лісів.

Цінні відомості, що мали важливе значення, добув командир розвідгрупи Путивльського загону Федір Горкунов. Дані про дислокацію частин, виділених гітлерівським командуванням на боротьбу з нами, цілком-вито використали, розробляючи план запобіжного контрудару по їхніх основних гарнізонах.

9 квітня. В Старій Гуті в нашому штабі відбулася нарада всіх командирів українських, брянських і курських партизанських загонів.

Обміркували, як спільними силами розгромити гарнізон гітлерівців у великих селах Середина-Буда й Чернацькому. Було ухвалено, за пропозицією Сабурова, який брав участь у нараді, доручити завдати удару по Середина-Буді Есманському, Севському, Суземському партизанським загонам і загоніві 24 роковин РСЧА. Загальне керівництво цією операцією поклали на Олександра Сабурова.

Розгромити угруповання противника, яке скупчилось в Чернацькому, доручили нашому з'єднанню вкупі з загонами Хомутівським (командир Покровський), Ямпільським (командир Гнибіда) і військовослужбовців (командир Гудзенко).

10 квітня. Виконуючи покладене на з'єднання завдання — зайняти Чернацьке й поставити сильні заслони в Жиховому і по дорозі од Новгород-Сіверського в селі Красичка, — ми організували три ударні групи, командирами яких призначили Бордашенка, Кочемазова й Саганюка.

Як тільки почало світати, група Бордашенка підійшла до Чернацького з північного боку. Знаючи наперед розташування постів противника, партизани розбилися на три невеликі групи і, непомітно обминувши пости, влетіли в село. Одночасно з різних боків туди пробивалися групи партизанів, очолені Кадоркіним, Дещенком, Акіменковим і Ларіоновим.

Розбуджені страшеним галасом і безладною стріляниною, каральники вискакували з хат у самих сорочках і тікали в напрямі Середина-Буди і хутора Ромашково.

Важче було групі Кочемазова. Од села Велика Берізка й хутора Єфанія вона підійшла до хутора Лукашенківського і тут попала під сильний вогонь застави противника. Не маючи достатніх засобів придушити його вогневі точки, бійці змушені були зайняти оборону на узліссі на північ від хутора.

Щоб полегшити оборону хутора, ворог заходився підпалювати крайні хати. Партизани намагалися перешкодити фашистам нищити народне добро. Кулеметник Цветков перемінив позицію й скосив п'ятьох паліїв, та гітлерівці встигли зробити своє чорне діло. Три будівлі загорілися, весінній вітер перекинув полум'я на солом'яні покрівлі сусідніх хат, і незабаром уся північна частина хутора запалала. Ховаючись за димом, що вкрив околицю хутора, німці скупчили сили в його центрі, підтягли підкріплення з Пигарівки, зосередивши в Лукашенківському близько чотирьохсот солдатів, озброєних п'ятнадцятьма станковими кулеметами, батальйонними й ротними мінометами.

Шалигинський загін під командою Саганюка о другій годині вступив в Красичку, де й зайняв оборону, щоб не дати гітлерівцям прийти з Новгород-Сіверського.

О 9 годині ранку ворог створив сильні угруповання в містечку Середина-Буда і хуторі Ромашково і з двох боків повів наступ на село Чернацьке, намагаючись одночасно відрізати шлях відступу на Велику Берізку.

Оперативна група капітана Бордашенка, маючи в своєму складі близько ста чоловік, зайняла оборону на широкому фронті до чотирьох кілометрів і протягом п'яти годин провадила бій з противником.

По всій лінії оборони напруження бою сягало такої міри, яку тільки може витримати людина.

Ваня Кириченко — скромний хлопчина — з своїми чотирма товаришами понад дві години одбивав атаки цілої ворожої роти і утримував рубіж, поки підійшли бійці, послані йому на допомогу.

В центрі, немов казкові богатири, стояли на смерть партизани Федора Биваліна. Опівдні на талому снігу

проти їхнього сектора лежало близько сотні вбитих. Та сили були дуже нерівні. Патрони кінчалися, а до села поспішала друга велика група каральників з хутора Ромашково. Фашисти підпалили крайні хати і, ховаючись за вогнями пожежі, вдерлися на південну околицю. Нашим групам довелося одійти. Відхід прикрив Іван Крилов, який недавно прийшов до нас з оточення.

Добре воює цей русявий кремезний юнак. В загоні недавно, а вже не раз виявляв хоробрість. З великою повагою ставляться до нього товариші. Безстрашність і мужність у нас — головний критерій, за яким складають свою думку партизани про людину. Так і сьогодні. Перебігаючи од хати до хати, Крилов уміло орудував ручним кулеметом. Він зумів затримати противника в селі на цілу годину і неушкоджений догнав свою групу.

В цьому бою було знищено до сотні фашистських солдатів і офіцерів, захоплено тридцять шість саней і п'ятдесят возів, ручний кулемет, кілька тисяч патронів та всякого майна. Що ж до розгрому противника в Середина-Буді, то завдання зоставалося не виконане...

11 квітня. В житті з'єднання сталася велика подія. До нас прилетів літак. Льотчик покружляв над селом, впевнився, що тут ми, партизани. Од сигароподібного тіла літака відокремилася кілька чорних точок, над якими, немов величезні троянди, розпустились парашути. Всі повисакували з хат, побігли до місця приземлення. То були перші посланці Великої землі: начальник рації політкерівник Дмитро Степанович Молчанов і радисти Коля Грищенко та Катя Коноваленко.

Радість величезна! Аж ось коли скінчилися наші муки через відсутність зв'язку. Тепер ми зможемо і порадитися, і доповісти про виконану роботу, і попросити допомоги в тяжку хвилину.

14 квітня. Рано-вранці прокинувся од приглушеного шепоту в сінях. Прислухався, впізнав голос Войцеховича:

— Ідіть спати, сам доповім. Кажу ж вам, дід ліг недавнечко. Дайте спочити чоловікові. Подумаеш, міст зірвали!..

Я гукнув, щоб заходили. Увійшли Лучинський і Крилов, виструнчилися, козирнули. Старались доповісти за уставом чітко й коротко, та збилися.

— Не спішіть, сідайте й розкажіть спокійно, як було діло. Ніхто вас у шию не гонить.

Виявляється, напередодні вночі Лучинський про-
брався на станцію Хутір Михайлівський, де в нього є
знайомий залізничник, наш зв'язковий, і добре вивчив
систему охорони мосту, що коло виходу в бік роз'їзду
Вирішальний. Розвідав розташування постів, карауль-
ного приміщення, час зміни вартових, підходи. А сьо-
годні вночі вони з Криловим та ще з двома своїми
друзьками підповзли до самого насипу. Крилов прита-
ївся коло будки і, виждавши момент, безшумно зняв
вартового. Спритно заклав тол. Підпалюючи шнур,
хлопці побачили, що з протилежного боку йде німе-
цький патруль. Кинулись бігом з насипу. Патрулі по-
мітили їх. Стріляючи на ходу, німці поспішили на міст,
але в цю мить вибух струснув землю. П'ять гітлерів-
ських солдатів і унтер злетіли в повітря. Наші ж смі-
ливці zostалися цілі й неушкоджені. Сполучення між
Хутором Михайлівським і Унечею перервано надовго.

15 квітня. Реорганізували медико-санітарну служ-
бу. З'єднання розрослося, перетворилося на суворо ор-
ганізовану бойову військову частину. Назріла конча
потреба змінити порядок медичного обслуговування
партизанів. В кожен роту призначили медсестру. До
їхнього завдання входило виносити поранених з бою,
подавати першу допомогу й доглядати їх аж до виря-
дження в партизанський госпіталь. Таким чином, ме-
дико-санітарна служба з'єднання набрала чіткої ор-
ганізаційної структури. Тепер її представники є у всіх
загонах і бойових групах, а пересувний госпіталь з
аптекою знаходиться в центрі. Начальник медслужби
Маєвська підлягає безпосередньо командирові й комі-
сарові з'єднання.

16 квітня. Розвідкою Шалигинського загону вста-
новлено, що з боку хутора Лукашенківського против-
ник готує новий наступ на наші застави. Перша воро-
жа група рухається на Велику Берізку, друга — до
хутора Дубровка для наступу на Малу Берізку, тре-
тя — через хутори Красичку й Поділи на хутір Ва-
силівський, четверта — в напрямі на станцію Перемога
і на Лісне.

Об 11 годині ранку з боку Великої Берізки проти
застави Саганюка показалося шість чоловік у білих

халатах. Застава вогню не відкрила. Коли ж вони підійшли вже зовсім близько, то побачили, що то жителі хутора Лукашенківського. Їх угорці під загрозою розстрілу примусили йти в розвідку. Не вірячи, що послані вернуться назад, вони відкрили вогонь і по них, і по нашій заставі. Бійці мовчали. Засумнівавшись, певно, в тому, чи є тут партизани, угорці вислали з боку хутора Дубровки кінну розвідку.

Політкерівник Жук, що з п'ятьма бійцями знаходився трохи попереду застави, пропустив кіннотників. Ті спокійно їхали далі і втяглися в кільце партизанів, що попритаювались за лісами. Залп — і на дорозі змішались коні і люди... Унтер, який їхав попереду, і два рядові дали коням остроги і помчали вперед. Та за хвилину кулі Григорія Маслова вибили з сідел і звалили на землю спершу унтера, потім через рівні дистанції й солдатів.

Сім вершників, що їхали позаду угорської розвідки, повернули назад до Великої Берізки. На дорозі перед ними виросли постаті бійців групи Івана Володимировича Манжоса. Вони хотіли взяти угорців у полон, але ті вихопили клинки і поскакали на партизанів. Одстрілюючись, бійці одбігли до плоту, до хат. Майже порівнявшись з ними, три угорці попадали з коней, прошиті автоматними чергами. Четвертий упав у кювет вкупі з конем. Троє проскакало далі. Повибігали із-за прикриття бійці, хто з коліна, а хто лежачи — відкрили вогонь. Не втік жоден.

Угорці відкрили сильний артвогонь. Клуня, біля якої переховувався Жук з своїми бійцями, загорілася. Слідом за вогневим нападом показали розстрільні, що пішли в наступ. В групі Манжоса всього тридцять шість чоловік; на озброєнні — станковий угорський кулемет у кулеметника Поморзіна, наш ручний — у Лепешка, німецький стрічковий — у Шкурая, польський двадцятизарядний — у Юрка. Угорським ротним мінометом командує Шеремет, всі останні озброєні гвинтівками й автоматами. Патронів в обріз. Такою кількістю й таким озброєнням важко битися з сильним фашистським загоном. Єдиний вихід — утриматись до сутінків. Почне темніти — противник відступить. Так буває завжди. Дві години вперто відстрілювались шалигинці, поки відкотилися угорці. В передвечірньому

мареві на талому весінньому снігу чорніли десятки трупів убитих ворогів.

Одвертаючи нашу увагу дрібними сутичками, противник повів наступ двома колонами на хутір Василівський, де стояла застава П'ятишкіна. Коли розстрільні наблизились на півтора-два метри, партизани побачили, що угорські солдати женуть поперед себе місцевих жителів-дітів. На верхній одяг нещасних понатягали простирадла чи білі жіночі сорочки. У кожного в руках палиця, що здаля може видатись за гвинтівку.

Не можна передати того обурення, яке охопило бійців, коли вони побачили цю підлість ворога. Кулеметники Панікаров і Беляєв дали кілька пострілів у повітря. Діди, як виявилось, були досвідчені. Вони, наче по команді, попадали в сніг. Це набагато полегшило справу П'ятишкіну. Розстрільні ворога відкрилися для прицільного вогню партизанів. І застава ударила, не шкодуючи патронів.

Безладно відстрілюючись, фашисти втекли. Вони залишили десятки вбитих і поранених, два станкові і два ручні кулемети, чотири обозні підводи з боеприпасами.

Трьом старим колгоспникам була подана швидка допомога. Двоє з них мали легкі поранення — їх перев'язали. Третьому зробили операцію. Не пощастило врятувати тільки одного діда з хутора Ромашково. Він відмовився йти на партизан. Угорський офіцер вистрелив у живіт. Після бою бійці привезли старого в наш похідний госпіталь. Діна Маєвська оглянула рану — оперувати пізно, почався перитоніт. Поранений страшенно мучився.

— Однаково я не виживу. Убийте мене, — просив він.

Перед смертю розповів, що зробили угорці з їхнім селом.

Кілька днів тому вони зігнали всіх чоловіків у школу, а жінок — у клуб. Потім відокремили молодих дівчат... Його шістнадцятилітню онуку Галю — дуже гарну, чорнооку — гвалтували цілим взводом. Вранці вона й збожеволіла.

Вмираючи, старий просив помститися за горе й кров народу, за сльози онуків.

Всяке доводилось бачити партизанам, але з такими звірствами, з таким цинізмом ми зіткнулися вперше.

— От тобі і європейська цивілізація! — обурились бійці.

18 квітня. Дуже розіграли сьогодні хлопці мого іздового. Василь Хомович Попов — людина хороша, скромна й старанна. Але є в нього один гріх — любить випити. А як вип'є, то й хвастається.

Спиртне добути в нас важко. Руднєв уперто провадить боротьбу з п'янством. Пиятика в партизанських умовах — річ небезпечна. Адже де пиятика, там буде бешкетування і панібратство і обов'язково занепаде дисципліна. А без дисципліни залізної, свідомої не може бути міцного колективу. Нemoжливий без неї і успіх в бою.

Останнім часом Василь Хомович вечорами почав часто відлучатися, повертався пізно. Панін помітив — повертається він веселенький. Де випивав — не каже. Мабуть, частують старогутинські колгоспники. Як же він проходить по селу? Охорона в нас добра. Тільки стемніє — без пароля не пройдеш. А пароль міняється щоденно і знають його тільки командири груп і вартові. Здебільшого він цифровий. Наприклад, десять. Вартовий, обзиваючись до людини, яка підходить до поста, називає якесь мале число, а той повинен відповісти цифрою, яка в сумі з названою складе десять.

Але Василь Хомович має свій пароль. Він пам'ятає розташування постів. Підходячи до одного з них, починає голосно лаятись, що скрізь панує безладдя. Коли ж вартовий погукає на нього, Хомович відповідає з викриком:

— Повилазило тобі, ад'ютанта Ковпака не впізнав!

Штаб наш міститься в будинку сільради. Перед ним — велика калюжа. Обминати її далеко, і хлопці поклали дошки й цеглу. Вдень, коли не поспішати, там пройти легко. Гірше навпотемки — можна посковзнутися. Води по кісточки.

Пост на ганочку штабу. На варті — Галя Цигикало. Панін і Курочкін суворо-пресуворо наказали їй: коли підійде Попов, діяти відповідно до статуту караульної служби і постаратися покласти його в калюжу.

Так і вийшло. Годині об одинадцятій вечора показався Василь Хомович. Ще здалеку чути було його добредушне буркотіння про безладдя. Коли дійшов до середини калюжі, почувся грізний окрик:

- Стий, хто йде?
— Не бачиш, коза? Повилазило тобі! Це я! — сердито відповів Василь Хомович.
— Три!
— Іди к бісу! Чого кричиш?
— Лягай!

І Галя погрозово пересмикнула затвор.

Василь Хомович — старий вояка. Ця війна — третя на його віку. Статут він пам'ятає і розуміє, що коли не ляже, то вартовий мусить стріляти. Знає він і Галину. Дівчина вона бойова, з характером. От візьме та й бах-не по ньому. І плюхнув Василь Хомович у воду. А Панін і Курочкін стоять на ганку, сміються, за животи беруться.

Розгнівався на них Хомович. Дметься, не розмовляє. Але Рудневу дав слово, що пити більше не буде.

20 квітня. Завершилась підписка на воєнну позику. Партизани й старогутинські колгоспники гаряче відгукнулися на заклик уряду й Центрального Комітету партії. Всі гроші до копійки, які були в кого з бійців, передали в штаб. Партизани з'єднання внесли 41.122 карбованці, старогутинці — 6.500 карбованців грішми й 5.400 карбованців облігаціями державних позик попередніх випусків.

Збирали гроші й облігації парторги груп, які недавно були обрані на партійних зборах у групах і загонах і затверджені партійним бюро з'єднання та комісаром Рудневим.

Сильна в нас тепер партійна організація. Праця Семена Васильовича Руднева, Паніна, Канавця, Матющенка, Білявського, Лисиці й Онопченка була не марна. Мало сказати, що комуністи — перші в будь-якій операції, яку проводить командування. Вони — кістяк нашого з'єднання, та головна сила, що об'єднує й виховує людей, розвиває хороше в свідомості кожного бійця й глушить, винищує все погане.

От, наприклад, скільки праці й сил витратили наші комуністи і особливо Руднів, щоб перевиховати одчайдушного шибайголова Федора Карпенка на високосвідомого, відданого справі партії комуніста, зразкового партизанського командира, який нічим не поступиться перед офіцером Червоної Армії.

Карпенко — дуже складна людина. Така ж складна, як і його доля. Рідних він не пам'ятає. Знає тільки, що батько загинув десь на фронті громадянської війни, а мати й старша сестра в роки розрухи вмерли од тифу. Семилітнім хлопцем став безпритульним. Потім сидів у в'язниці, будував Біломорсько-Балтійський канал. Звільнився вже дорослим, цілком сформованим юнаком. У таборі на будові каналу вперше звідав почуття гордості за свою чесну працю, за здобуте право на справжнє життя. Із злодія обернувся на делікатну й чесну людину, як то часто буває з тими, що проходять тернистий шлях.

На війну Федір пішов добровольцем. Був у десантному війську. І не його провина, що, як і багато інших бійців, потрапив в оточення. Пройшов через ці нові страшні випробування і став твердокам'яним. Погляди на чесність, порядність, його високорозвинене почуття товариства — ще дужче зміцніли. Та од минулого все ж лишився накіп. Важко звикав він до дисципліни, часом не розумів і не усвідомлював політичного змісту подій, що відбувалися в з'єднанні, здатний був на брутальність із старшими і своїми товаришами, міг піти на зайве молодецтво, ризикуючи собою й своїми підлеглими, які дуже любили його й слухали беззаперечно. А воїн він чудовий, людина залізної волі і великих організаторських здібностей.

З перших днів приходу Карпенка до нас ще в Спащанському лісі почалася боротьба за його перевиховання. Часом доходило до гострих зіткнень. Але то все в минулому.

Недавно приймали Федора в партію. Рекомендацію дали йому Панін, Руднев і я. На засіданні партійного бюро питання про прийом товариша Карпенка Федора Андрійовича кандидатом у члени ВКП(б) поставили на голосування. І всі присутні підняли за нього свої руки.

— Братці, простіть, товариші дорогі... — обізвався юнак.

І більше нічого не зміг сказати. Плакав беззвучно. Сльози самі текли по його щоках.

Я підійшов до нього, обняв:

— Годі, Федю, заспокойся. Ми віримо в тебе.

— Так, Сидоре Артемовичу, я твердо став на шлях

комуніста. І ніколи не зверну з нього. Дякую. Не підведу.

Обернувся і вийшов, навіть сліз не витер.

22 квітня. Рано-вранці од залізничників Хутора Михайлівського надійшов сигнал, що на виході з станційного вузла стоїть, зійшовши з рейок, ворожий ешелон з обмундируванням і продовольством. Цю катастрофу вони організували не зовсім вдало. Паровоз і вагони зовсім цілі. Через кілька годин гітлерівці зуміють поставити їх на рейки. Вони одремонтують колію і відновлять рух.

По тривозі підняв на ноги Івана Сердюка і Василя Терехова. Терехову доручив підірвати ешелон, Сердюку із взводом автоматників звелів вдертися на станцію й забезпечити виконання завдання мінерами.

Надвечір хлопці повернулися. Справа у них обернулася так.

На дванадцяту годину дня автоматники підійшли до станції і несподівано, голосно лементуючи, вдерлися водночас у вокзал, в депо, на водокачку, захопили блокпости. Німецьку охорону як вітром змело. Ешелон — паровоз і п'ятнадцять вагонів — стояв за кілька метрів од залізобетонного мосту над шосейною дорогою. У Терехова було п'ять кілограмів толу. Три він заклав у топку паровоза. Два витратив на підрив букс та осей вагонів. А на головне, на міст, у нього вибухівки не залишилося.

Ох і лаяв же я Василя! І він зрозумів свою помилку. Будь-який боець, будь-яка людина як на війні, так і в мирному житті мусить підходити до виконання завдання творчо. Якщо її послали здійснити одне, а на місці виникло щось важливіше й потрібніше для діла, то треба робити друге, те, що більше наближає до потрібної цілі.

Так вийшло і зараз. Ми говорили про ешелон. Про міст мови не було, бо підірвати його надзвичайно важко. Адже в Хуторі Михайлівському великий фашистський гарнізон. Хто міг думати, що Івану Сердюку вдасться так блискуче виконати завдання, що дії німців будуть паралізовані на цілих півгодини.

Паровоз і півдесятка пошкоджених вагонів для гітлерівців — дурниця. А коли б Терехов підірвав міст, то було б не менше, як на три доби, припинено рух

поїздів на такому важливому перегоні, як Конотоп — Брянськ. Вдруге ж людей на підрив цього мосту не пошлеш. Ворог не дозволить ще раз зненацька налетіти на станцію.

23 квітня. Цілий тиждень минув у дрібних сутичках з гітлерівцями. Добуті розвідниками відомості невтішні — готується нова велика каральна експедиція. Захопили трьох «язиків», і вони підтвердили ці дані. Почали старанно готуватися до зустрічі «гостей». Вільні од бойової служби бійці разом з колгоспниками день і ніч споруджували укріплення. Все ставиться на карту, все підкорене одній меті — зустріти каральників так, щоб їх самих покарати смертю.

24 квітня. Противник силою до п'ятисот чоловік у складі 3-го батальйону 33 угорського полку, рештків 3-го батальйону 51 угорського полку, який ми нещодавно розгромили, і німецького кавалерійського ескадрону, при підтримці чотирьох протитанкових гармат та двох мінометів почав наступ на село Велику Берізку з метою просунутися далі на Промахівку та Голубівку.

О 9 годині ранку з'явився ворожий літак. Зробивши шість заходів, побомбив Велику Берізку і Промахівку, підпалив кілька хат і полетів. Після бомбування фашисти повели наступ двома колонами з хутора Лукашенківського. Одна пішла на Берізку, друга через Дубровку на північну частину Берізки і Промахівку.

Наші сили були розташовані так: Конотопський загін на чолі з Кочемазовим містився по шляху першої колони противника в селі Мала Берізка, третя група Карпенка займала оборону недалеко од Голубівки в напрямі села Чернацького. В Промахівці і Дубровці розташувалася застава Кролевецького загону під командуванням Кудрявського. В хуторі Троїцькому стояла сорокап'ятиміліметрова гармата і батальйонний міномет. В селі Лісному була одинадцята група під командуванням Медведєва. В хуторі Василівському — застава другої оперативної групи Замули і дві групи Хомутівського загону, котрі у згоді з нами теж мусять узяти участь у майбутньому бою.

Як тільки появилвся противник з боку Лукашенківського, наші застави, виставлені в напрямі сіл Дубровка, Великої Берізки й хутора Троїцького, прийняли бій.

Особливо тяжко було кролівчанам. Тридцять бійців на чолі з секретарем партбюро Петром Степановичем Дорошенком опинилися одрізані од своїх, і їх блокував противник. Кудрявський, маючи намір виручити їх, повів загін у контратаку, але угорці одбили її. Крізь їхню подвійну розстрільню вдалося прорватися до блокованих тільки кулеметникові Миколі Іванову. Він одразу ж взявся за діло і дуже допоміг обложеним. Під натиском каральників, сили яких у кілька разів переважали, кролівчани змушені були одійти. Група Дорошенка осталася за бойовими порядками ворога в дуже тяжкому становищі.

Захопивши Велику Берізку, угорські фашисти спалили двісті шість будинків колгоспників, учинили масове згвалтування жінок, розстріляли двісті душ ні в чому не винних мирних жителів, п'ятдесят вісім осіб вигнали в Чернацьке. В хуторі Дубровка вони спалили двадцять три хати і вбили вісім старих чоловіків.

Коли ми з Григорієм Яковичем Базимою приїхали на місце бою, то побачили, що створилася загроза прориву всієї лінії нашої оборони. Довелося підтягти резерви і перейти в контрнаступ. Помічник Кириленка ростовчанин Яків Михайликів під вогнем супротивника вивів наших гармашів на зручний вогневий рубіж. З третього пострілу навідник Мишко Шатєєв з сорокап'ятки збив з позиції сімдесятишестиміліметрову ворожу гармату. Випустивши ще кілька снарядів, він розкидав кінний взвод угорців, що заходив з лівого боку у фланг нашій розстрільні.

Успіх артилеристів розвинув начальник штабу Кролевецького загону Іван Минович Мазуренко. Все свідоме життя цього літнього і відважного чоловіка пройшло в армії. Він дуже добре знав військову справу, міг бути і рядовим, і командувати полком. Заступивши вбитого мінометника, Іван Минович придушив ворожий кулемет і разом з Карпом Гнатовичем Онопченком підняв загін в атаку.

Страшна ненависть наших бійців, та ще страшніша вона була в шістнадцятилітнього хлопця Жені Устенка з Великої Берізки. У нього на очах цивілізовані європейські варвари спалили батька, матір, двох сестер і молодшого брата. На диво, Євген уцілів і, сховавшись у руїнах, підстеріг фашистського унтер-офіцера,

огрів його по голові шворнем, забрав автомат і прийшов до нас лише кілька годин тому.

Кудрявському він сказав просто:

— Буду мститися. Нема мені життя на світі, поки ходять по землі ці фашистські виродки.

І він помщався. Коли ворожий кулемет змусив залягти у весінню грязюку розстрільню партизанів, Євген поповз до кулеметного гнізда. Вогнем з автомата перебив усю обслугу, повернув кулемет і пороснув довгою чергою по підкріпленню противника, що підходило до місця сутички. Як з'ясувалося після бою, Женья змалку захоплювався військовою справою, був активістом тсоавіахімівської сільської організації. Він добре орудував стрілецькою зброєю, вмів орієнтуватися в складних умовах бою. Одно слово, незважаючи на свій ранній вік, цей хлопець в першому ж бою показав себе як зрілий і мужній воїн.

Перший влетів у Велику Берізку Онопченко, ведучи за собою бійців. Угорці відступали, люто одстрілюючись. В центрі спаленого села, в уцілому мурованому будинку школи, засіла група фашистів. Звідси їм зручно було держати під вогнем наші штурмові групи. Знову створилась загроза того, що атака кролівчан може захлеснутися.

Тоді Григорій Семенович Іванько — колишній працівник Кролевецького райкому партії, по-пластунському підповз до школи. Од руїн сусіднього будинку його одділяла зовсім одкрита смуга, метрів сімдесят завширшки. Угорці помітили сміливця. Здавалося, смерть неминуча, але Іванько побіг, правдивіше сказати — поскакав якимись акробатичними стрибками вправо, вліво, вперед, знову вліво. Стрибки його такі проворні й несподівані, що влучити в нього було нелегко. Підбігши до будинку, Іванько кинув у вікно одну за одною три гранати. Фашисти замовкли. Іванько вскочив в будинок, за ним уже поспішали партизани. В двох класних кімнатах вони побачили спотворені вибухами трупи офіцера і п'ятьох солдатів.

З протилежного боку села, де ще були угорці, пролунали кулеметні черги, тріскотнява автоматів і рушнична стрілянина. Це партизани групи Дорошенка, після чотиригодинної оборони, з тилу вдарили по окупантам. Вони несли пораненого командира.

Опір ворога було зламано, під ударами партизанів відступ фашистів у напрямі Лукашенківського перетворився на панічну втечу. Все угруповання можна було б геть знищити, але група Хомутівського загону, що стояла в хуторі Василівському, не встигла перерізати окупантам дорогу, і тому фашисти, хоч і зазнали великих втрат, все ж таки вихопились із кільця оточення.

25 квітня. Віддав наказ щоночі висилати розвідку до сіл, зайнятих ворогом. Завдання просте — крім вивчення сил противника, не давати йому спокою ні вдень, ні вночі.

Розвідники підходять до села з різних боків і, обстрілявши гарнізон мінометним та кулеметним вогнем, спокійно відходять. Іноді таку операцію проводять двічі, а то й тричі за ніч.

Угорці будують цілі укріплені сектори, обгороджуються колючим дротом з повішеними на ньому консервними банками, сподіваючись, що розвідники в темряві зачепляться і зчинять шум. «Язики» розповідають; що гарнізони не сплять ночами, що є наказ — першому, хто почує стрільбу, оголошувати бойову тривогу. Не від розкішного життя такий наказ. Видно, нерви здають. Так їм і треба. «Як заліз у чужу комору красти, то господар тобі подушку не буде класти», — так кажуть у народі.

26 квітня. Відомості, добуті розвідниками й зв'язковими про сили противника, який укріпився в Середина-Буді, Чернацькому, Зерново, Хуторі Михайлівському, Пигарівці, Кам'янці і Вовні, підтверджують гадку, що ворог знову готує проти нас нову операцію. На сьогодні терміново скликається в Старій Гуті нарада командирів і комісарів усіх партизанських загонів, що діють у південній частині Брянських лісів.

27 квітня. На нараді вирішили провести вночі наскок на основні угруповання противника в Чернацькому, Пигарівці і Середина-Буді. Ці гарнізони блокували нас з півдня і становлять безпосередню небезпеку для сусідніх загонів і нашого з'єднання. За задуманим планом операції Сумське з'єднання вкупі з Хомутівським загonom повинно знищити пигарівське угруповання ворога, що складається з 3-го батальйону 33-го полку,

основних підрозділів 1-го батальйону 46-го полку і 1-го батальйону 32-го полку 105-ї угорської дивізії.

Проти угруповання противника в селі Чернацькому виступали Ямпільський і Есманський партизанські загони та загін військовослужбовців під командою Гудзенка. Севський загін і загін імені 24 роковин РСЧА на чолі з Сабуровим націлювались знищити гарнізон в Середина-Буді.

У нашому Сумському з'єднанні обов'язки поміж собою ми розподілили так: на мені лежало загальне керівництво пигарівською операцією; Руднев вів Путивльський загін, що мав завдати основного удару з півночі; глухівчани і шалигинці під командою Саганюка заходили з сходу і північного сходу; з півдня і південного заходу мав стати заслоною Хомутівський загін Покровського і комісара Зайцева. Конотопські й крелевецькі бійці поки що лишалися в резерві.

28 квітня. Вчора, як тільки стемніло, всі групи й загони висунулись на вихідні рубежі. Ніч, як на те, випала дуже темна, а туман, який ліг звечора, став такий густий, що за п'ять кроків не видно людини. Люди грузли в весінній непролазній багноці. В улоговинах вози так поринали в твані, що бійцям весь час доводилось, брѳохаючись по коліна у воді й болоті, допомагати коням і переносити на собі вантаж. Вислана вперед розвідка незабаром зайняла хутір Лукашенківське. Через годину туди вступили Хомутівський і Крелевецький загони. О 23.00 конотопці вийшли на свій вихідний рубіж за два кілометри на північний схід од Пигарівки. Решта оперативних груп і загонів, що просувався іншими дорогами, змогли вибратися на вихідні рубежі тільки опівночі.

Приблизно в цей час до штабу прискакав Чечоткін і повідомив, що фашисти зайняли хутір Обихід на підступах до Пигарівки і що в перестрілці був убитий командир рою Єрес. Альоша Чечоткін пробрався на хутір, переповнений фашистами, і хитрився вкрасти в них коня, нав'юченого ящиками з патронами.

Треба було негайно, до початку операції, знищити ворожу заставу в Обиході, бо інакше під час розгортання наступу вона може вдарити нам у спину. Оточивши хутір, група бійців з усіх боків увірвалася в нього. За кілька хвилин гітлерівці були перебиті, але двом

Семінар пропагандистів-комсомольців

чи трьом з них удалося втекти в Пигарівку. Ми розчистили собі дорогу, але втратили головну перевагу — раптовість удару.

О першій годині ночі група Кириленка почала арт-підготовку по північній і східній околицях села. Не встигли замовкнути останні гарматні постріли, як бійці П'ятишкіна, Кульбаки й Саганюка пішли в атаку. Та угорці відповіли таким шквальним вогнем, що довелося залягти і відійти на вихідні позиції.

Войцехович, якого я послав туди, передав їм мій наказ стріляти по спалахах пострілів противника і підняти людей у нову атаку.

Гітлерівці знову відповіли ураганим вогнем. Глухівчанам і шалигинцям довелося залягти, але тепер вони окопалися і вросли в землю.

Група П'ятишкіна, що наступає трохи північніше, своїм лівим флангом змикається з шалигинцями. Два взводи під командуванням Федора Биваліна й Миколи Підгорного наблизились до хат, що стояли на схилі берега ріки. Тим, що зачепилися за крайні оселі, легше. Такої пори неприємно лежати на відкритій для ворога мокрій землі та рити окоп, а ще неприємніше лізти в нього. Земля відтанула всього сантиметрів на п'ятнадцять. Не встигне боєць викопати невеличку ямку, як її заливає водою. Копає далі — знову вода, вірніше, мокра рідота. Та виходу немає. Не зіллешся з землею — загинеш.

Попереду — зовсім пласка рівнинка. За нею — маленька річечка. Щоб просунутися далі, треба подолати це проклятуше відкрите місце. Але патрони кінчаються. Підкріплення прорватися не може — прострілюється кожен метр.

Бивалін передає по розстрільні:

— Треба змотатися по патрони. Хто піде?

До дерев'яної повітки, за якою видно три ворожі автомашини з боєприпасами, повзуть два бійці — Кудлай і Петушков. Обидва Володимири, сміливі, кмітливі. Вони без пригод долізли до машин, скинули чотири ящики з патронами, правляться назад.

Ось і рятівна повітка. Можна підвестися, перепочити. Але тут ударила угорська гармата. Вона гатить по повітці навмання. Сухе дерево швидко загоряється, Кудлай падає. Він мертвий. Петушков рятує патрони.

Йому на допомогу по-пластунськи поспішають товариші. З ними Ната Щетиніна — задириста, весела смуглянка. Хлопці на відпочинку її називають «тридцять три», незлобиво передражняючи за гострий язичок, що трошки приємно гаркавить.

Патрони є. П'ятишкін веде людей в нову атаку. Швидкими перебіжками партизани проскакують відкриті місцевість, перебігають річку, захоплюють крайні хати на тому березі.

Підвелися в атаку й шалигинці з глухівчанами. Їм під вогнем принесли патрони і їжу чотири відважні партизанки. Дві з них середніх літ куховарки: комуністка Головачова Антоніна Савеліївна і Марія Василівна Лаврінець. А дві зовсім молоденькі, їм ще й по вісімнадцять не минуло — Тамара Биваліна і Катя Лаврінець.

Бій розгоряється запеклий, жаркий. Починає світити. Оглушливо вибухають міни й снаряди. На вузькій ділянці метрів двісті-триста по фронту, захлинаючись, строчать шість угорських кулеметів: два ліворуч, один праворуч, а три в центрі, б'ють з одного бліндажа.

Шишов кількома влучними пострілами знищив три крайні кулеметні точки. Навів гармату на бліндаж. Уже клацнув, закриваючись, затвор. Лейтенант припав до окуляра прицілу, ще мить — і постріл. Та на перехресті прицільних ліній з'явилася якась чорна фігурка, що підповзла до бліндажа.

В чім річ? Хто це сам-один пішов проти трьох ворожих кулеметів? В каламутній імлі світанку було видно — герой, не помічений ворогами, кинув гранату, другу, третю і одразу ж після вибухів з криком «ура!» рвонувся до бліндажа. Цей ледве чутний у гармидері бою поклик однієї людини підхопили десятки бійців, що кинулися йому на поміч. Всіх випередив наш кухар — позапартійний простий росіянин Гаврило Юхимович Нестеров. Він перший побачив наслідки героїського подвигу Степана Фомиченка: п'ятнадцять трупів ворожих солдатів — кулеметників і спостерігачів. Нестеров добіг вчасно. До бліндажа від сусідніх сховищ спішили угорці. Автоматна черга Нестерова скосила п'ятьох, троє повернули назад, а бігті нікуди. Сховище, з якого вони допіру повискакували, уже зайняли політкерівник Пижов і розвідник Василь Чусовитін.

Наступальний порив наростав. Ведучи за собою бійців, Антон Тимофійович Мірошниченко вдерся у ворожі траншеї. Коротка рукопашна сутичка — і фашисти вибиті із сховища, партизани б'ють по втікачах. Сусідні підрозділи, підтримані вогнем Мірошниченка та його друзів, влетіли в село. Попереду бійці Федора Биваліна вибігли до криниці з високим журавлем. Поруч просувалися від будівлі до будівлі партизани Якименка. Ліворуч короткими чергами з ручного кулемета строчив уздовж вулиці Федір Лепешко. Замок тільки кулемет Мірошниченка. Два поранення — і обоє смертельні — дістав Антон Тимофійович, захоплюючи траншею. Воїн, що не знав страху смерті, спливав кров'ю. Він вмер, лежачи біля щойно відбитого у ворога кулемета.

Відступаючи до центру села, угорці палили за собою колгоспні будівлі. Навкруги бушувало полум'я, але партизани вперто просувалися вперед. Біля школи фашисти викотили сорокап'ятиміліметрову гармату. Та вистрілити вони не встигли. Онопченко з п'ятьма бійцями кинувся на них — обслуга втекла, гармата осталась у партизанів. Шалигинський навідник мордвин Беляев повернув її в бік противника і, наче це й не в бою, а десь на полігоні чи в учбовому класі, заходився з хазяйським виглядом роздивлятися її конструкцію.

Влетіла в село і п'ята група Кириленка. Вона без втрат дійшла до сільського майдану, де розміщено штаб угорського гарнізону. Праворуч наступав загін хомутівців. Під прикриттям сильного вогню наших кулеметників партизани Кириленка й хомутівці вперто просувалися вперед, перебігаючи од будинку до будинку. Угорці, не витримавши натиску, вискакували із своїх схованок і відступали праворуч.

Іван Сердюк з групою бійців кинувся переслідувати втікачів. Рої Єфремова і Сашка Тютерева наступали й далі в напрямку церкви. Невеликий осколок снаряда влучив Тютереву в зап'ястя. Медсестра Галя Борисенко була недалеко. Вона підбігла до пораненого й потягла в найближчий будинок.

Двері в сіни і в кімнату-кухню напіввідчинені. В напівтемряві приміщення вони побачили непорушні постаті дітей і безладно розкидані речі. Галя швидко

перев'язувала руку, а Саша озирнувся кругом. На ліжку — труп дівчинки років дванадцяти. Суконька задержта на живіт, ніжки й постіль у крові... Долі — трупи двох хлопчиків — один у кутку, другий під столом. Старшому роки сім, а другий — зовсім маленький. У другій кімнаті, в калюжі бурої, наполовину засохлої крові — мати. На її тілі теж ознаки гвалтування. Обличчя закопчене порохом димом од пострілу впритул. На місці ока — діра від кулі.

Очумавшись од побаченого страхіття, Галя підійшла до Олександра:

— Ходім, Сашко, ти ж поранений. Я проведу тебе в санчастину.

— Яка там санчастина, коли ці звірі не добиті, — з гнівом промовив поранений. І побіг навздогін своїм бійцям.

Відступивши до центру, окупанти засіли в мурованих будинках. Їхня друга гармата, поставлена просто на церковній паперті, випускала снаряд за снарядом по тих, що наступали. Із дзвіниці бив великокаліберний кулемет. Завзято одстрілювались окупанти, які зазіли в школі і в сусідніх будинках. Позиція у них вигідна — всі підходи прострілювались перехресним вогнем.

Партизани залягли. Важче, ніж іншим, було бійцям Миколи Підгорного. Він висунувся вперед і тепер був на видноті у ворожих кулеметників. Спереду фашисти, а позаду підступало пожарище підпаленого ворогом села. Бійці трималися стійко.

Атака Хомутівського загону теж захлеснулася. Противник перекинув до центру села всі свої сили і перейшов у контрнаступ. Настала тяжка хвилина.

Становище врятували кулеметники. Підпустивши фашистів зовсім близько, Ваню Рехвіашвілі і сизранський хлопець Павло Корнілов скошили з «максима» центр їхньої розстрільні. Із східної сторони вдарив довгою чергою Шведов. З заходу зайшов у фланг з роєм бійців Володя Павлов. Їхній вогонь вніс цілковите замішання в ряди ворогів, і вони змушені були вернутися в сховища.

Через деякий час фашисти спробували піти в нову контратаку. Довелося кинути в бій наш останній резерв — Кролевецький загін.

Під прикриттям кулемета Миколи Іванова кролевчани і бійці сусідніх груп підійшли городами до сільського майдану. На цей час Беляєв уже освоїв трофейну техніку, змінив позицію і збив гармату угорців, яка стріляла з церковної паперті. З покриком «За Батьківщину!» до церкви кинулися партизани Миколи Підгорного, татарин Шар'яздан Галієв, за ним — Василь Ісаєв і бійці сержанта Фетисова. В чорний отвір широких церковних дверей і в вікна полетіли гранати. Слідом за вибухами партизани вскочили всередину, перебили гарматну обслугу. Через кілька томливих хвилин великокаліберний кулемет на дзвіниці замовк. Угорський кулеметник, немов клунок, полетів униз. А ще за хвилину ухкаючі черги сповістили всіх, що кулемет уже наш, партизанський, і б'є по окупантах — б'є точно новий кулеметник Петро Горбовцов, справу він знає добре.

Те, що ми захопили церкву, викликало замішання серед угорців, які обороняли школу й сусідні будинки. Їхній вогонь трохи послабшав. Скориставшись з цього, до школи підбіг Женя Устенко. Кинув гранату і знищив кулеметну обслугу. Путь вільна. Партизани Хабарова й Самійленка підбігли до сусіднього будинку і взяли його штурмом. В школу, що правила окупантам за штаб, вдерся Мичко. У темному коридорі він зіткнувся з двома офіцерами. Одного вбив, другого полонив.

Ворожа оборона в центрі села прорвана, угорські солдати панічно побігли на південний захід. Але там їх зустріли хомутівські партизани загону Покровського й комісара Зайцева. Сила у хомутівців чимала: вісімнадцять станкових кулеметів, 20 ручних, полковий міномет та сорокап'ятиміліметрова гармата. Могутній шквал вогню спинив фашистів. Вони кинулись на південь.

Ще раніше на південну околицю села було послано кіннотників сержанта Олександра Ленкіна. В їхнє завдання входило — перепинити угорцям шлях на Пигарівку. Але не встигли партизани позлазити з коней і зайняти оборону, як з боку Хутора Михайлівського показалась рота противника. Група хомутівських партизанів, що була поруч з Ленкіним, чомусь відійшла. Бачачи її відступ, гітлерівці пустилися вперед.

Наші підпустили їх на близьку відстань і відкрили вогонь. Бій, за всіма ознаками, міг затягтися надовго, та у фланг ворожому підрозділу вдарив третій батальйон хомутівців під командуванням Степняка. Ворожі солдати розбіглися. Сталося це в той момент, як з Пигарівки втекли угорці. Бачачи перед собою бій і паніку своїх одноплемінників, вони повернули на ріллю. І, скидаючи з себе все, що заважало тікати, помчали мимо нашої застави в напрямку Хутора Михайлівського. Ленкін, допитуючи пораненого помічника командира роти, яка прибула з хутора, дізнався, що слідом за цією ротою скоро прибуде ешелон німців на допомогу пигарівському гарнізону. Про розгром угорців у Пигарівці їхнє командування ще не знає. Щоб скоріше доповісти про це винятково важливе повідомлення, Ленкін геть загнав коня.

Щоб перегородити шлях німцям і уникнути нового, тепер уже не вигідного нам, бою, треба було зірвати міст біля роз'їзду Вирішальний. Туди ж на тачанках негайно помчали наші досвідчені мінери Юхновець і військовий технік Васильєв. З допомогою бійців Ленкіна вони заклали тол, дочекалися, поки підійшов ешелон. І коли він виїхав на міст — підірвали його. Вагони з каральниками, налазячи один на одного, поперекидалися в Свигу.

Цим закінчилась пигарівська операція.

Була десята година ранку.

В Пигарівці ми нарахували триста шістьдесят трупів ворожих солдатів і офіцерів. Трофеї наші такі: вісімнадцять кулеметів, багато гвинтівок, півмільйона патронів, продовольчий склад, на якому хлопці знайшли два сорокавідерні барила з ромом, чимало коней, возів, сідел, гранат та іншого майна.

Не менш багаті трофеї захопили й хомутівці — станкові і ручні кулемети, патрони. Вони знищили два продовольчі склади — один з речами, другий — з боеприпасами. Захопили тридцять підвід з майном, яке награвували окупанти. Та хіба можна окупити будь-якими трофеями чи втратами ворога смерть партизанів, загиблих у цьому бою? Хіба можна зрівняти чорну кров фашиста, що грабував і вбивав беззахисних удів, старих людей і дітей, з благородною кров'ю героїв, які віддали життя за свободу й щастя народу?

Знову доводиться ховати дорогих серцю людей. Виросли ще дві братські могили — одна наша, друга — хомутівців. В наказі по з'єднанню з'явився новий лаконічний запис:

«Загинули смертю хоробрих у бою з німецько-фашистськими загарбниками товариші Єрес, Одинець, Мірошніченко, Зінов'єв, Удовенко, Кудлай...»

Вічна пам'ять вам, бойові друзі! Вас не забудуть нащадки.

Серед захоплених штабних документів знайдено кілька радіограм, які досить переконливо засвідчують вплив наших активних дій на моральний стан солдатів і офіцерів частин 105-ї піхотної угорської дивізії, що виступали проти нас.

Сотник пошарпаного партизанами 33-го угорського полку Торошней рапортував своєму начальству:

«...Я далі з своїми розкладеними солдатами стримувати сильний натиск партизанів не можу. З огляду на те, що батальйон зазнав великих втрат, ті солдати, які zostалися живі, страшенно бояться озброєних партизанів.

Я боюся, що зброя наших солдатів може повернутися проти нас, якщо солдатів не одрядити додому».

Капітан цього ж полку Годварі повідомляв 4 квітня 1942 року в Ямпіль підполковникові Баусману Іштвану:

«Данавицький обер-лейтенант доповідає мені, що моральний стан батальйону поганий. Навкруги є багато партизанів. Часто відбуваються бої й сутички. Багато пораниених і хворих. Батальйон зазнав великих втрат. Настрій у солдатів пригнічений, офіцери теж бояться тут залишатися. Прошу вас перемістити батальйон у Ямпіль».

Всі трофеї, захоплені в Пигарівці, наше з'єднання вивезло в Стару Гуту, а хомутівці свої — на місце їх дислокації в село Білоусівку.

Пигарівський бій — то наш дарунок матері Вітчизні напередодні славного свята революційної боротьби, труда й весни — Першого травня, яке завтра ми одсвяткуємо в своїй «столиці» — Старій Гуті.

1 травня. Вранці партизани з'єднання, вільні од караульної служби й розвідки, та бійці місцевої самооборони вишикувалися підрозділами. В старогутинському сільському парку була споруджена імпровізована три-

буна. Командуючий парадом — командир розвідників Горкунов — доповів мені, що партизани для параду вишикувані. Григорій Якович Базима прочитав наказ по з'єднанню з закликом до партизанів, партизанок і всього старогутинського населення провадити вперту боротьбу з проклятим ворогом, не шкодуючи сил, крові й життя.

Слідом за розгорнутим прапором з'єднання мимо трибуни пройшла колона піхоти, за нею — підрозділи ручних кулеметів і автоматників. Потім прогуркотіло шість тачанок із станковими кулеметами, промчали наші славні кіннотники. Завершував парад загін місцевої самооборони кількістю близько двохсот чоловік.

Проходили підрозділи, а рівномірне, мов хвилі морського прибою, гомове «ура» партизанів і старогутинських колгоспників далеко розкочувалось навкруги.

7 травня. Після пигарівського бою і першотравневого параду ще збільшився приплив добровольців. Люди йдуть не тільки з околишніх місць, а й з сіл та селищ, розташованих за півтора-двісті кілометрів. З ростом свого авторитету наше з'єднання у великій мірі зобов'язане партизанам-політпрацівникам, які під невсипущим керівництвом Руднева щоденно провадять політико-масову роботу серед населення. В ці дні наші радисти наладили цілодобову роботу трансляційного радіовузла. Політкерівники й агітатори максимально використали це джерело найсвіжішої інформації.

8 травня. Вважається, що в Старій Гуті ми стоїмо на відпочинку, а насправді не минає й дня без великих чи малих операцій.

Розвідники Черьомушкін, Везенков, Гомозов, Желябовський, мінери Островський і Терехов 2 травня зірвали залізничний міст між станціями Середина-Буда й Хутір Михайлівський, на цій одній з найголовніших магістралей, що сполучають фронт і тил німецької армії. Зруйнували вони й другий міст на річці Нерусі. Противник намагався його відновити, але марні були ці зусилля.

Раз у раз каральники зазнавали поразки, намагаючись винищити нас силами наземного війська, а тепер, певно, вирішили громити нас з повітря. Вчора цілий

день — з 12 до 19 години — Стару Гуту бомбили три бомбардувальники типу «юнкерс-88».

Окрім бомб, фашистські льотчики скидали шматки таврових балок, порожні залізні бочки з пробитими дірками та іншу всячину. Летить така чортівня — вие, свистить, гуркоче неймовірно. Мабуть, сподівались, що нам на нерви вплинуть. Мовляв, не витримають партизани, повибігають із сховищ, тоді й чини над ними розправу.

Та не вийшло. Впала перша бочка. Хлопці розібралися і одразу ж влучно охрестили це бомбування повітряною серенадою біснуватого фіурера.

«Юнкерси» зробили сім нальотів, підпалили п'ятнадцять хат і вбили одного старогутинського діда, та й то випадково — прямим влучанням шматком рейки.

Увечері після бомбування партизани впіймали ще трьох німецьких лазучиків. Вони дістали завдання дізнатися, яких втрат зазнали ми і як каральникам можна непомітно підійти до Старої Гути. Невідступне бажання ворога розвідати точніше наші сили, неодноразове засилання шпигунів і бомбардування з повітря свідчать про те, що фашисти, напевно, незабаром знову спробують завдати нам удару. Наступові противника сприяють і ті зміни, що з неминучістю настають у природі: зійшов сніг, підсохла земля, з'явилася весіння зелень. Все це полегшує гітлерівцям виконання їхніх намірів. Але, як кажуть, «палиця — на два кінці: або ти мене, або я тебе...»

9 травня. Договорилися між собою командири партизанських загонів Хомутівського, Середина-Будського, імені 24 роковин РСЧА і нашого з'єднання і провели розвідку боєм районного центру Середина-Буди, виявили сили гарнізону та його вогневі точки. Потайки підійшовши до Середина-Буди, група бійців з'єднання у складі сорока одного чоловіка, переждавши артпідготовку сабуровців, що закидали сонного ворога кількома десятками снарядів, влетіла в передмістя. Розвідники виконали завдання і на світанку відійшли в напрямі села Чернацького. В цій операції виявили зв'язку мінери Островський, Терехов і Васильєв; вони підірвали паровоз на станції Зерново.

Одночасно наші оперативні групи вчинили наскок на гарнізон села Жихове, знищили до 30 німецьких

солдатів та офіцерів і вернулися, не зазнавши ніяких втрат.

Поряд з бойовими операціями в Середина-Буді й Жиховому не припинялася робота і дрібних диверсійних груп на залізничних магістралях. Така тактика вводить ворога в оману. Він не знає, де ж концентруються наші головні сили.

Розвідники-диверсанти Черьомушкін, Мичко, Аксьонов і Ташланов вийшли на перегін Конотоп — Буринь і за дев'ять кілометрів од Бурині пустили під укис ешелон з живою силою ворога. Цим вони знищили до півтори сотні німецьких солдатів і офіцерів, сорок вагонів і один паровоз.

Повернувся з розвідки району, що прилягає до Путивля, політрук третьої групи Ковальов. З невеликою групою бійців він учинив наскоки на дрібні гарнізони противника в селах Яциному, Шарпівці, В'язенці й Ротівці. До штабу вони прийшли, обвішані трофейною зброєю. Привели й п'ятох полонених, навантажених захопленими боєприпасами.

12 травня. Три ворожих бомбардувальники скинули на нашу заставу в селі Красичка сорок чотири бомби, та, на щастя, шкоди вони не завдали.

Цього ж дня німці бомбили шосту й десяту оперативні групи й заставу на станції Перемога. Там упало тридцять шість бомб, але так само обійшлося без втрат.

Видно, фашистське командування розуміє, що сили, які є в його розпорядженні, не вдасться прорвати в партизанський край. Адже на угорські частини розрахунок непевний. Після проведених боїв з партизанами настрої у них помітно знизився. В перехопленому нами бойовому рапорті підполковника 46-го угорського піхотного полку від 25 квітня 1942 року говориться:

«Солдати воювати відмовляються, їсти нічого, коней годувати нічим, шляхи погані, треба вертатися, а коні стали.

Партизани дуже обстрілюють. Шістнадцять солдатів zostалися без гвинтівок. Була гармата і багато снарядів. З гармати не стріляли, але як поїхали назад — усі снаряди зникли. Солдати не призналися, де поділи

снаряди. Угорськими солдатами воювати тут не можна, бо вони не знають місцевості й доріг. Партизани, навпаки, знають місцевість і дороги. Угорських солдатів багато вбито й поранено. Партизани ж втрат не мають».

ЗНОВУ РЕЙД НА ПУТИВЛЬ

13 травня. Вдалі бої з'єднання з каральниками та повідомлення Радінформбюро про початок наступу військ Південно-Західного фронту на Харківському напрямку піднесли бойовий дух партизан, послалили прагнення населення окупованих районів вести активну боротьбу з гітлерівцями. Створились сприятливі умови для того, щоб негайно розпочинати найрішучіші дії по розширенню масштабів бойових операцій.

Співдружність партизанських загонів у районі південного осмужжя Брянського лісу на стику трьох республік немовби символізує собою споконвічну дружбу російського, українського й білоруського народів.

Вона вселяє в серця партизанів і місцевого населення впевненість у перемозі над підступним і жорстоким ворогом.

Взаємодіючи з сусідніми загонами — Хомутівським, Севським, Ямпільським, Есманським, Середина-Будським, загonom військовослужбовців капітана Гудзенка та іншими, — ми допомогли їм зміцнити свою силу і відчуті її. Вони швидко опанували наступальну тактику провадження партизанської війни. Становище різко змінилося. Тепер окупанти вже не осмілюються заглиблюватися в широкий партизанський край, який тут виник.

Зміцніло і наше з'єднання. Поранені видужали і повернулися в стрій. Підрозділи поповнились новими бійцями. З часу веселівського бою загальна чисельність наших п'яти загонів збільшилась майже вдвоє — ми вже маємо понад вісімсот чоловік. В умовах ведення війни в розташуванні тилів та комунікацій ворога це сила досить велика. І тримати її на одному місці не можна. Тривала стоянка розніжує бійця. Люди відвикають од важких форсованих переходів. Згодом

потрібне додаткове тренування, щоб вони знову знайшли, як то кажуть, «спортивну форму». Без високої витривалості, що її мали суворовські чудо-богатири, справжньому партизану не обійтись. До того ж, наше перебування в Брянських лісах уже не є доконечною потребою. Можна і потрібно вирушати в новий похід.

Ми з Рудневим звернулися по рації до командування з пропозицією провести рейд на Путивль. В Москві погодилися. І ось наше з'єднання старанно готується до переходу.

Виходом на південь ми, по-перше, покажемо народів, який перебуває в тяжких умовах фашистської окупації, що Радянська влада жива, що наша Батьківщина бореться й переможе. На підтвердження намічаємо завдати удари по комендатурах Глухівського, Шалигинського і Путивльського районів. По-друге, постараємось перервати рух поїздів на залізничній магістралі Конотоп — Ворожба — Курськ та автотранспорту — на паралельних їй шосейних дорогах.

Буде дуже добре, коли пощастить здійснити ці наші наміри. На Харківському напрямку йдуть важкі бої, частини Червоної Армії посуваються вперед. І наш удар по найголовнішій комунікації, якою ворог має підвозити постачання своїм частинам, що стоять на цій ділянці фронту, буде найвигіднішим для нас і найбільш відчутним для гітлерівців.

За відомостями розвідки на цих комунікаціях за останні дні посилюється рух поїздів. День і ніч везуть по них гітлерівці на схід живу силу й техніку.

16 травня. Вночі з'єднання вирушило в рейд.

Система ворожої оборони, споруджена окупантами в Середина-Будському та Зноб-Новгородському районах, порушена нашими квітневими боями, і тому з'єднанню вийти з Брянських лісів не так і важко. Але фашисти нас там чекають, і без бою пройти, звичайно, не пощастить. Починати ж бої з ворогом у перший день походу недоцільно. Буде бій — будуть і поранені, збільшиться обоз, знизиться маневреність. Та й ворог одразу довідається про наш перехід і пошле навздогін загони каральників. Отже, Кам'янку треба обминути непомітно. Але як?

Вирішив піти на хитрість, ввести противника в оману, якимось задурити йому голову.

Взяли курс на Кам'янку. Там знаходиться єдиний не пошарпаний партизанами угорський гарнізон. За шість кілометрів — Хутір Михайлівський. В ньому теж стоїть ворожа стрілецька частина. Навряд чи гітлерівцям спаде на думку, що ми збираємось проривати кільце оточення в найсильнішому пункті їхньої оборони. Отже, раптовість нападу забезпечено.

Село Кам'янка розташоване між Брянським лісом на півночі та Хутором Михайлівським на півдні. За кілометр на схід од нього тягнеться залізничний насип, а на заході крайні хати колгоспників стоять уже майже на краю великого непрохідного болота.

Кілометрів за п'ять од Кам'янки вислав підсилену групу розвідників з завданням на північ од села з заходу на схід перетяти залізничний насип і уздовж нього пройти на південь. Між Кам'янкою і Хутором Михайлівським треба знову перейти залізничну колію із сходу на захід, підійти до Кам'янки з боку Хутора Михайлівського, тобто з півдня, і, зруйнувавши телефонний зв'язок, відкрити кулеметний і автоматний вогонь по селу.

Розвідники точно виконали бойовий наказ. Угорці в Кам'янці переполошилися, стягли на південно-східну околицю основні сили гарнізону. Для сміливості, як завжди, підпалили крайні хати і відкрили вогонь з усіх видів зброї, хоч партизани вже зникли. Почувши стрілянину і побачивши заграву пожежі, німці в Хуторі Михайлівському, напевно, подумали, що в Кам'янці точиться бій, і якнайскоріше вислали угорцям підмогу на тридцять автомашинах. Не доїжджаючи до села, фашисти спинилися, розсипалися в бойові порядки і пішли в наступ приблизно з того ж місця, де двадцять хвилин тому стріляли наші розвідники. Не дивно, що угорці прийняли німців за партизанів. Почався бій між арійцями та їхніми угорськими партнерами. А з'єднання тим часом непомітно вужем проповзло понад краєм болота, мимо західної околиці села.

Довго ще чулося відлуння бою в Кам'янці, і далеко виднілися спалахи пожежі. Вранці, як ми були кілометрів за двадцять до села, колону догнала наша група. Прийшли хлопці веселі й горді, що вдало провели маневр, який так допоміг зіштовхнути одну частину противника з другою.

18 травня. Вчора на світанку бойова охорона, підходячи до хутора Деражня, попала під обстріл поліцаїв, які ховалися поза хатами. Спалахнула коротка перестрілка. Партизани розсипалися в розстрілюю, відкрили вогонь. Не чекаючи атаки, поліцаї порозбігалися, залишивши попід плотами хутірських дворів трьох убитих.

Ця невеличка сутичка, як з'ясувалося сьогодні, могла мати для нас тяжкі наслідки. Поліцаї, що повтікали з Деражні, навели на наш слід великий загін карателів.

Ми підійшли до хутора Паперня, Ямпільського району. Незважаючи на ранню пору, населення висипало на вулицю. Появились відра з березовим квасом. Не знаю, як його роблять, але нічого смачнішого в житті мені не доводилось пити. Всюди сміх, жарти. Колгоспники раді од зустрічі з партизанами. Всіх цікавить одне — коли прийде Червона Армія? Агітатори та політруки розповідають людям про справи на фронті, про бої на Харківському та Брянському напрямках.

Після короткого перепочинку ми рушили далі в глибину лісу у напрямку хутора Гутка. О шостій годині зупинились переднювати в Слоутських лісах. Бійці, потомлені нічним маршем, міцно спали. Раптом тривога! На західному узліссі застрочив кулемет. Через кілька секунд дрібним скрекотом обізвалися кілька автоматів, почувалися безладні рушничні постріли.

Гамір розпочатого бою заглушували розкати грому першої весінньої грози. У важких навислих чорних хмарах, що збиралися над лісом ще зранку, спалахнула блискавка, дощ полив як з відра. Дощова завіса дозволила гітлерівцям непомітно підійти до табору. Наші дозорні побачили карателів, коли ті були од них за сто-півтора метра.

Два бійці — кулеметник Іван Богдановський і розвідник Федір Кімнатний — стояли саме на шляху ворожої розстрільні. Пострілом з карабіна Федір повалив офіцера, що йшов попереду. Солдати, які прямували за ним, з п'яними криками пустилися бігом. Богдановський, стоячи за товстою сосною, орудував ручним кулеметом, як автоматом.

Постріли двох дозорних, що самовіддано чинили

опір, сповістили табір про небезпеку. Все з'єднання за хвилину було готове до бою.

Наступав так званий туркестанський легіон. У гітлерівців не вистачає військ для численних фронтів і для боротьби з партизанами. Через те вони намагаються створювати формування з числа наших військовополонених, які не витримали важких умов полону і погодились заради врятування своєї шкури служити в них. Кожен такий легіон супроводжує група німців, частіше есесівців. Вони виконують досить мерзенну роль. Річ у тім, що переважна більшість легіонерів не хоче воювати проти своїх. Німці, знаючи їм ціну як воїнам, йдуть позаду і при найменшій спробі ухилитися од бою розстрілюють у спину.

На допомогу дозорові підоспіла група Павловського. Помічник командира Геннадій Кисельов — молодий тямущий лейтенант — і політкерівник Борис Федорович Голубев на ходу розібралися в обстановці, розбили групу на дві частини. Кожен з своїми бійцями зайняв оборону так, що вороги повинні були загнути фланг і підставити їх під удар: праворуч — групі Карпенка, ліворуч — конотопцям. Вони й ударили по окупантах, та так дружно, що бойові порядки супротивника змішалися. Почалася панічна втеча.

На місці бою залишилося сорок дев'ять фашистських трупів. Од цілковитого розгрому ворожий батальйон врятувала тільки страшена злива. Суцільна дощова запона не дала нам можливості переслідувати гітлерівців далі.

Весіння гроза сьогодні двічі допомогла каральникам: спершу непомітно підкрастися до табору, а після відсічі — сьак-так утекти.

В цьому бою, крім гвинтівок, автоматів та ручних кулеметів, бійці захопили сімнадцять велосипедів і зразу ж посідали на них. Базима сміється: «Дивись, Сидоре Артемовичу, ось у нас механізована Ісусова кіннота появилась!»

Серед взятих у полон виявилися три деражнянських поліцаї, які брали участь у вчорашній сутичці, і командир батальйону штурмбанфюрер СС. Як з'ясувалось на допиті, двоє поліцаїв дезертирували з фронту і добровільно пішли служити німцям, третій — колишній місцевий куркуль із села Білиці, Ямпільського

району. Простеживши просування загонів та місце нашої стоянки, вони викликали з Ямполь батальйон каральників і навели його на нас. Партизанський суд короткий, а вирок суворий і справедливий. На радянській землі нема місця їудам. За наполяганням бійців, їх довелось повісити. Страшний гнів наших людей. За весь час війни це перша вимога партизанів стратити зрадників. Я не заперечував: «Катюзі — по за-слузі!»

21 травня. Путь на Путивль лежала по знайомій дорозі, через села, в яких ми бували зимою по кілька разів. Скрізь населення зустрічає партизанів, як своїх рідних і близьких друзів.

Зовсім інакше реагують зрадники Батьківщини — поліцаї. При наближенні наших розвідників чи похідних застав вони або просто розбігаються, або відкривають стрільбу з прицільної відстані. Зробивши ж по кілька пострілів, тікають без оглядки до своїх хазяїв. Перешкодити нашому рухові ці одиночні постріли не можуть, ми йдемо до наміченої мети форсованим маршем.

Вчора в час нашого днювання у селі Землянці з Кролівця прибув німецький підрозділ на десяти автомашинах. Спробували атакувати нас, але, зустрінуті дружним вогнем, розбіглися геть.

В селищі Олине гітлерівці оточили рій розвідників лейтенанта Афанасія Биваліна. Довелося прийняти нерівний бій. При перших же пострілах лейтенант дістав тяжке поранення. Кільце оточення звузилося. Бивалін наказав бійцям залишити йому одну гранату, а самим іти на прорив. Хлопці, звичайно, не виконали цієї команди. Ляоня Четоткін взяв командира на плечі, а інші, прикриваючи їх своїм автоматним вогнем, пішли пробоем. Прорвали кільце і зникли в лісі.

Сьогодні всі загони з'єднання приступили до диверсій і операцій по розвідці залізничної магістралі та сил противника в районі Путивля. Мінери зірвали два залізничні мости на лінії Ямпіль — Макове і Глухів — Макове, спалили дерев'яний міст на шосейній дорозі коло Собичевого.

Серед паперів Собичевського гарнізону Онопченко знайшов наказ глухівського коменданта всім поліцейським управам перекрити дороги до залізничної магі-

стралі. В цьому розпорядженні говорилося, що «банди» Ковпака просуваються на південь і, мабуть, спробують зірвати рух поїздів, якому німецьке командування надає великого значення.

22 травня. За останню добу оперативна обстановка помітно ускладнилась. Після невдалої спроби розгромити нас у Гутці під Ямполем гітлерівці спішно підтягують до Клевани всі свої резерви, які тільки в них були під рукою. Це хоч і не найкращі частини, але їх багато.

Зв'язкові з підпільної групи Ніколаєва та сім'я Трєбисових повідомили, що ворог зайняв Спащине, Стару і Нову Шарпівки, Ящине, Черепове, Стрільники та В'язенку. Особливо сильну оборону спорудили гітлерівці в Старій Шарпівці на шляху Кролевець—Путивль і у В'язенці по дорозі Глухів—Путивль.

Напевне, окупанти вирішили перепинити нам вихід до Спащанського та Новослобідського лісів, надумали затримати нас на Клевені і з підходом військ з Глухова та Кролівця розгорнути бої на знищення з'єднання.

23 травня. Всюди розіслано розвідників. Трьом з них — Федору Мичку, Дмитру Черьомушкіну та Василю Зяблицькому — пощастило зв'язатися особисто з Харченком. Перед світанком пробралися вони зовсім непомітно в Ротівку. Член підпільної групи колгоспник Костюченко сховав хлопців у клуні, а сам терміново передав Харченкові моє прохання про додаткову розвідку Путивля. Харченко не гаючись запряг коня і вирушив до міста. Пополудні він повернувся до розвідників з вичерпними відомостями про останні зміни у складі путивльського гарнізону.

Другій групі розвідників пощастило зв'язатися в селі Спащине з нашою найдавнішою зв'язковою Соловйовою. Вона повідомила, що гітлерівці вже почали підтягувати сили з районів, розташованих на південь од магістралі, і висувають застави до залізничних станцій та роз'їздів.

Дуже важливі дані про ворога приніс Федір Кімнатний. Він побував у дальній розвідці на станції Путивль і з'ясував, що за останній тиждень рух поїздів

різко збільшився. Військові ешелони йдуть інтервалами в сорок-п'ятдесят хвилин. Од нашого зв'язкового колійного обхідника Кімнатний довідався і про те, що прямують ті ешелони на Курськ.

Повертаючись назад, Федір напорівся коло Литвиновичів на ворожу засаду. Стежка, що вела в ліс, пролягала через чагарник. П'ять дужих гевалів вискочили з-за кущів і, наміряючись, певно, взяти розвідника живого, не стріляли. Федір встиг відскочити, дав по них автоматну чергу, а сам — у кущі. І як вітром його змело.

З усіх цих повідомлень розвідки та зв'язкових постає картина хоч і не втішна, але досить ясна.

В ешелонах і уздовж магістралі в станційних гарнізонах десятки тисяч вимуштруваних, добре вишколених солдатів і офіцерів. В них першокласна техніка, транспорт, зв'язок. Їх може підтримати авіація, а в разі потреби підійдуть і резерви.

А що в нас? Що ми порівняно з тією могутньою силою, що рухається на Курськ? Жменька людей, одягнених хто в що, озброєння стрілецьке, артилерія легка. Хіба може вона протистояти сотням танків і самохідних гармат ворога?.. Та й допомоги нам чекати нема звідки. До фронту далеко, а до Москви ще далі.

Але в нас є інша сила — непереможна. Будь-хто з наших бійців готовий на подвиг і на смерть в ім'я Батьківщини. За нами народ. В кожному селі в нас свої очі й вуха. Нас підтримують чим тільки можуть усі чесні радянські люди. Ми чудово знаємо театр бойових дій і розстановку сил ворога. Відомі нам його слабкі місця. А він про нас майже нічого не знає. Отже, треба використати свої переваги.

Зірвати задум фашистів у створенні кулака для нового удару по військах нашої армії ми, звичайно, не зможемо. Це завдання не під силу одному з'єднанню. Але перешкодити ворогу, сплутати його карти, зірвати рух поїздів — ми зобов'язані. Це й буде найкраща допомога фронтові, яку тільки можуть подати партизани.

В середині дня надійшли нові повідомлення розвідки: ворог захоплює пункти, які ми намітили для своєї дислокації, і зміцнює оборону по річці Клевень. Інак-

ше кажучи, підступи до Путивля з півночі фашисти прикривають надійними заслонами. Розміщення ворожих частин з'ясовано докладно. Оборону по річці Клевень займає 33-й стрілецький полк 105-ї угорської дивізії. У В'язенці стоїть третій батальйон цього полку; в Новій Шарпівці та в селі Яцине — другий батальйон; в Стрільниках і Литвиновичах — загін польової жандармерії і поліція, стягнута з усього Путивльського району; в Старій Шарпівці — підрозділи 4-го полку; в Спащинуму — будівельна та саперна роти; в Путивлі — штаби обох полків, батальйон та німецька комендатура, очолена кількома офіцерами СС. В Глухові та Кролівці ворожих військ поки що нема, але, за відомостями місцевих підпільників, назавтра туди мають прибути якісь гітлерівські регулярні частини. Але які саме — встановити не пощастило.

Поступово визріває план дій. Противникові не відомі наші сили. Отже, треба обманути його й створити враження, що з півночі рухається не одне наше з'єднання, а ціла партизанська армія. Досягнути цього можна тільки тоді, коли одночасно завдавати ударів у різних місцях і напрямках. Інакше кажучи, конче треба імітувати загальний наступ великих частин на широкій ділянці фронту.

Скрупульозно зваживши всі свої можливості, вирішили негайно, поки противник не встиг добре укріпитися, прорвати його оборону на лівому березі Клевені і розгромити гарнізони в Спащинуму, Яциному, Старій і Новій Шарпівках, Стрільниках, Ротівці, В'язенці.

План операції доручено розробити першому помічнику начальника штабу лейтенанту Войцеховичу. Через півгодини він приходить до мене чимсь стурбований.

— В чому річ, Василю? Чого засмутився.

— Не можна, Сидоре Артемовичу, провадити цю операцію. Нічого ми не зробимо. Це просто авантюра.

— А чому ти так думаєш?

— Ось погляньте.— І розгортає карту.— По-перше, ворог в чотири рази переважає нас кількістю і в п'ять-шість разів — силою вогню. Приміром, у Спащине ми можемо послати не більше двох взводів, а там стоїть батальйон і окрема рота. По-друге, нам потрібно форсувати ріку та мінні поля, а в тилу у нас теж ворог,

який на машинах може підкинути підкріплення на місце бою протягом трьох-чотирьох годин.

— Підрахував ти, Василю, як військовий штабіст, безумовно, правильно. Але не все тут враховано,— відповідаю йому.— Як по-твоєму, що німці знають про нашу силу?

— Розвідники та зв'язкові повідомляють, що вони перебільшують її утричі,— з гордістю відповів лейтенант.

— Значить, німці, по-твоєму, все одно думають, що у нас менше сил, аніж у них?

— Так, безумовно.

— А бойовий устав піхоти вони мають?

— Навіщо ви про це запитуете? Звичайно, мають. І ніхто його так не дотримується, як німці,— мовив з образою Василь, вважаючи, що я його беру на глузи.

— Тепер дивись, сину, чи може ворог допустити, що ми нападаємо на нього з меншими силами?

— Ні в якому разі!

— Ось бачиш! Це перший наш козир. Наш наступ для ворога буде цілковитою несподіванкою. І коли його правильно організувати, там зчиниться паніка. А ти сам минулого року відступав. Знаєш, що таке паніка. Ось і зроби так, щоб вона була у фашистів. Тепер друге. В своїх розрахунках ти не зважив на те, що наступати ми будемо вночі, на своїй землі, у своєму районі і що ворог уже знає нас. Ми били його у Веселому, в Жиховому, у Пигарівці. Це теж багато що значить. Звідси і виходить — у даному випадку потрібна не арифметика, а партизанська алгебра.

Василь зрозумів, подякував за науку і пішов розробляти план дій по фронту в сорок кілометрів од Каменя до В'язенки.

24 травня. Посилено готуємось до операції. Головне — це спокій і впевненість у перемозі. З цією метою сьогодні проведено нараду з командирами, комісарами й політруками загонів і груп. На нараді оголосили наказ, який зобов'язує розширити зону діяльності з'єднання на всі наші п'ять районів, розташовані з півночі уздовж залізничної магістралі. Конопотський та Кролевецький загони виділено в самостійні одиниці. Штаб з'єднання мав здійснювати лише оперативне керівництво. Дислокація загонів на майбутнє наміча-

лась так: Путивльський і Кролевецький загони — в Спашанському лісі; оперативна група Павловського та Конотопський загін — в селі Литвиновичі та урочищі Кружок, яке знаходиться на стику Путивльського, Конотопського й Кролевецького районів; Глухівський та Шалигинський загони — у лісі Мариця.

З настанням сутінків підрозділи вийшли на вихідні позиції, Глухівський загін вирушив у короткий кружний рейд майже у зворотному напрямку на північний схід. Перед Кульбакою поставлено завдання — описати велику дугу у тилу з'єднання і на шляхах можливого просування ворожих підкріплень з Кролівця, Глухова та Шалигиного виставити заслони.

Командний пункт і штаб з'єднання розташовуються на Вишневих горах. Тут же перебувають артбатарея та наш маленький резерв, що складається з групи зв'язкових. Удень звідси добре видно Стару Шарпівку, Стрільники і далі простір аж до Путивля. Але зараз ніч темна хоч в око стрель.

Перед початком загальної операції на КП прискакав з Мариці, де знаходилася радіостанція і санчастина, гінець з допіру одержаною радіограмою. Прийняв радіограму з його рук Семен Васильович. Накрившись плащ-палаткою, засвітив ліхтарика. Я був од нього метрів за двадцять. Чую, гукає:

— Сидоре Артемовичу, дорогий, тобі Героя дали! Ти розумієш, що це означає? Ми, вважай, бій за Путивль виграли!

Підходжу. Руднев соває мені в руки папірець. Під його полюю читаю квапливо записаний радистом-шифрувальником Указ Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння мені звання Героя Радянського Союзу.

Чорні променисті очі комісара сяють радістю і юнацьким завзяттям. Підбігли Базима, Панін, Войцехович, зв'язкові. Всі вітають, цілують. А я стою і слова сказати не можу. До горла підкотилася грудка, язик немов приріс до піднебіння. Ледве подолав хвилювання.

— Спасибі, друзі. Велика це нагорода. Нею відзначаються не тільки мої заслуги, а й заслуги всіх вас, цілого з'єднання.

— Правильно, командире! Указ кличе всіх нас на нові подвиги. Давайте, товариші, по конях і всі в під-

розділи. Конче треба негайно, обов'язково перед боєм, повідомити кожному бійцеві, — розпорядився комісар.

Через дві години повернувся з Шалигинського загону Панін. Неговіркий Яків цього разу з азартом розповів, як палко сприйняли партизани звістку про мою нагороду. Догнав він шалигинців на марші до вихідного рубежу. Матющенко, довідавшись про одержану звістку, передав її по колоні. Настрій у бійців піднявся. Партизани обіймали один одного. Скрізь тільки й чулося:

— Раз командирові Героя дали, то вся країна знає про нас...

— Сам Калінін Указ підписав...

— Тепер держись, фашистська мерзота! Знатимете, що таке народні месники-ковпаківці!

Слухаючи Паніна, Семен Васильович задумався. Дивлячись у незриму далину, промовив, ніби сам до себе:

— Такі хлопці й самому дідькові роги зламають... Золоті в нас люди!

25 травня. О першій годині ночі за сигналом з КП Шалигинський і Конотопський загони почали наступ на В'язенку. Шалигинці йшли з півночі, конотопці — з заходу уздовж ріки.

Розвідка і авангард Шалигинського загону втяглися в головну вулицю. Навколо тиша, село наче вимерло, навіть собаки не гавкають. Бійці йдуть один за одним узбіччям дороги попід паркани. Ніким не помічені, дійшли майже до центру. Раптом попереду показалася одинока постать. Хлопці підпустили її зовсім близько, мовчать. У темряві вже можна розгледіти каску й автомат, що висить на шиї. Ось гітлерівець порівнявся з передніми бійцями — і раптом побачив людей попід плотами.

— Вер геен? Хто йде? — істерично закричав фашист.

Постріл відвернув усі його наступні переживання. Тиші як і не було. Застукали двері будинків. То тут, то там з тріском спалахували вогники од автоматів і гвинтівок. Окупанти голяка вискакували з хат і падали, скошені партизанськими кулями. Жалюгідні рештки застави, що була застукана зненацька, одійшли до річки і засіли в укріпленнях перед мостом.

З в'язенківського боку перед в'їздом на міст, на початку земляної дамби, стоїть водяний млин. Фашисти перетворили його на дзот. Поряд вони добре замаскували кілька кулеметних точок. Підступи до млина й до мосту прострілювалися ще й з двох будинків, що стояли поруч із складом боєприпасів.

В'язенківський міст завдовжки 126 погонних метрів, дамба, яка тягнеться по обидва боки од нього, з'єднує село з лівим берегом. На схилах лівобережжя в траншеях та бліндажах міститься частина солдатів батальйону уже знайомої нам 105-ї угорської дивізії.

Основні сили цього батальйону в момент нападу партизан перебували в трьох цегляних будівлях тваринницької ферми. Ферму цю в'язенківські колгоспники будували перед самою війною. Стіни змурували цегляні, міцні, а от покрівлю закінчити не встигли. Восени окупанти примусили їх накрити приміщення соломою і підготували для казарм. Конотопські партизани, як тільки вийшли на протилежний берег Клевені, відразу ж обстріляли ту свинарню. Покрівлі, підпалені запалювальними кулями, спалахнули, наче три гігантські смолоскипи. Угорці спробували вискакувати з вікон і дверей, але відразу ж падали, скошені влучною стрільбою партизанів. Незабаром покрівля завалилась — спершу на одному будинкові, потім на другому й третьому. Понад сто ворогів, які несамовито ревли, загинуло на цьому згарищі.

На правому березі ріки на дільниці шалигинців у перші хвилини бою становище не вигідно ускладнилось. Фашисти, які засіли в передмостовому укріпленні, відкрили такий вогонь, що партизани змушені були сховатися за тинами найближчих хат і залягли там. Атака припинилась. Не можна було не тільки піднятися, але й висунути голови. Перед Саганюком і Матющенком постала дилема — штурмувати далі й покласти половину загону чи відступити і цим зірвати операцію цілого з'єднання. Вирішили спробувати підпалити склад з боєприпасами. Та ще не встигли віддати наказ, як розвідник Леонід Ратников і два його товариші з власної ініціативи пробралися до складу і підпалили його. Почали вибухати патрони й снаряди. Це одвернуло увагу фашистів і дало можливість політкерівнику

Пижову по-пластунськи підповзти до млина. Ховаючись в улоговинці, він кількома чергами з автомата примусив замовкнути станковий кулемет противника.

На центральній дільниці бою ворожий вогонь помітно ослаб, чим негайно скористався лейтенант Шишов. Його бійці викотили протитанкову гармату на пряму наводку. Стріляючи майже впритул, вони придушили оборону млина, розбили два дзоти в дамбі, розвалили обидва муровані будинки і перенесли вогонь на лівий берег — на дзоти й траншеї угорського батальйону. Тої ж миті Хабаров і Якименко підняли бійців своїх роїв в атаку і метким стрибком кинулись на міст.

Гітлерівці не змогли зупинити цю групу, яку надійно прикривала гармата Шишова і кулемети Воробйова й Висоцького. Але як тільки бійці перебігли на лівий берег, противник силою до ста чоловік перейшов у контратаку. Партизани не позадкували, вони прийняли виклик, незважаючи на очевидну кількісну перевагу ворога. Комуніст Віктор Омелянович Хабаров був найближче до атакуючих. Він встиг тільки крикнути: «Держіться, хлопці!» — і, вражений кулею, мертвий упав на дорогу. Прийшов він до нас у лютому, пробирався з оточення. Протягом трьох місяців побував у восьми боях і завжди йшов попереду.

Тут же недалечко впав Якименко. Автоматна черга прошила йому обидві ноги. Команду перейняв на себе мордвин Федір Федорович Лимаєв, людина смілива й рішуча. Ведучи за собою бійців, він кинувся вперед. За ним подався Андрій Устенко. Люто ненавидить фашистів цей чоловік. В нього вони також, як і в однофамільця Жені Устенка, живцем спалили у Великій Берізці всю сім'ю. Пам'ятаю, якось я дорікнув за надмірну жорстокість, а йому очі слізьми налилися.

«Не можу, — каже, — інакше. День і ніч перед очима в огні стоять мої рідні. Зойки їх чую. Ніби сам бачив, як вони, бідолашні, в забитій знадвору хаті горіли. Битиму фашистських гадів, поки живий. Руки одірвуть — зубами гризтиму...»

Лимаєв і Устенко перші зіткнулися з окупантами. Лимаєв зустрів офіцера, який біг попереду, проткнув його багнетом і перекинув через себе. Андрій прикла-

дом звалив трьох солдатів. Партизани щільним кільцем оточили обох героїв, врізуючись клином у гуцу ворогів. Лепешко на ходу строчив з ручного кулемета, Миша Брехов — з автомата, Беляєв, Палажченко, Ісаєв орудували багнетами й прикладами. В цій запеклій сутичці бійці вклали на місці 39 фашистів. Решта, сіючи паніку, побігла уздовж оборони батальйону, даючи приклад десяткам інших солдатів.

Підсилили страх розриви снарядів гармати Шишова, котра безперервно вела вогонь, і довгі черги великокаліберного кулемета, який допіру захопив Василь Поморзін. А коли пролунав вибух зірваного мінером Васильєвим мосту, паніка охопила весь ворожий батальйон.

З криками «ура!», «За Батьківщину!» шалигинці переслідували втікачів. Двісті чоловік убитими втратили загарбники цієї ночі коло В'язенки.

Оперативні групи капітана Бордашенка і лейтенанта Лисенка почали нічну операцію не менш вдало. Увечері, 24 травня, під час їхнього просування мимо Черепового та Яциного на Стрільники, рядовий Микола Милков порушив телефонний зв'язок між Стрільниками й Путивлем. Розвідка старшого сержанта Валентина Єрмолаєва захопила в полон німецького унтер-офіцера, помічника коменданта міста Глухова, та одного поліцає. Від них партизани довідались про паролі ворожих застав у Стрільниках. Це дало можливість Григорію Лисенку з п'ятьма бійцями без шуму зняти пости, і обидві групи несподівано напали на сонний гарнізон. Політкерівник Рогуля влетів у штаб. Угорці, що були там, здалися без бою. Всього в Стрільниках у полон взяли 21 чоловіка.

Приблизно так само групи Бордашенка й Лисенка розправились з ворожим гарнізоном у Яциному. Командир взводу комуніст Віктор Ларіонов у формі оберлейтенанта польової жандармерії пройшов городами до центру села. Коло штабу перегородив дорогу вартувий, та Ларіонов ішов напролом. Дзвінкий ляпас, доповнений образливою лайкою, переконав угорця в тому, що перед ним чистокровний ариєць. Солдат проворно одскочив убік.

Навстіж розчинивши двері з темного коридора до великої кімнати, Ларіонов переступив поріг і чистою

німецькою мовою звелів штабістам здаватися. Ті, не кажучи й слова, підкорилися.

Позбувшись керівництва, ворожі солдати не могли чинити серйозного опору. Внаслідок цього без єдиного пострілу були обеззброєні і взяті в полон 18 гітлерівців з двома ручними кулеметами. П'ятьох з них положив казах Джапар Джабаєв.

В Череповому гарнізон пробував оборонятися, але Рогуля й Милков із своїми підрозділами зайшли з флангів і одночасно вдарили з кулеметів. Окупантам довелося відійти. При цьому вони впали під вогонь станкового кулемета Якова Каткова. Кидаючи зброю, побігли до Старої Шарпівки.

На гарнізон села Кагань напав взвод Івана Івановича Замули. Вороги розбіглися без жодного пострілу.

В цих двох пунктах без ніяких втрат з нашого боку було знищено понад сто фашистських солдатів і офіцерів, п'ятнадцять узято в полон.

Набагато важче проходив бій там, де головна спільниця партизанів — раптовість — не була збережена.

Згідно загального плану, зведеної ударній групі, що складалася з Крелевецького загону, другої групи Цимбала й п'ятої — Кириленка, під загальною командою Кудрявського, було наказано взяти Литвиновичі, пройти через болото та річки Звань і Клевень у Спащанський ліс, там з'єднатися з групою П'ятишкіна і вкупі з нею на світанку напасти на четвертий полк 105-ї угорської дивізії, розташованої в Старій Шарпівці.

Просувалася зведена група розгорнутим фронтом. В центрі — кролівчани, ліворуч Цимбал, праворуч Кириленко. Підійшовши до Литвиновичів, кролівчани напоролися на ворожу заставу, що охороняла переправу через Звань.

Лука на правому березі річки була геть порізана гусеницями танків. Крім цих зловісних слідів ніщо не нагадувало про війну. Навіть зірки, що й у темряві бачать, очі розвідників не виявили нічого підозрілого. До того ж, партизани з досвіду знали, що в таких місцях гітлерівці мін не ставлять.

Оглянувши сліди гусениць, комісар кролівчан Карпо Гнатович Онопченко, який йшов попереду з розвід-

кою, вирішив, що вони порівняно давні, і спокійно рушив далі. На крок поперед комісара прямував звияжаний розвідник, природжений слідопит узбек Ташнулат Хойдаров. Поряд — Гриша Різник. Цього п'ятнадцятилітнього підлітка до нас привів не хлоп'ячий потяг до пригод, а ненависть до фашистів. Вони спалили його домівку і вбили батька. Позаду групи йшов мінометник Яків Карнаухов.

Вчотирьох спустилися схилом до води, і нараз... сильний вибух розірвав тишу. Не стало всіх.

Миттю ожив протилежний берег Звані. По бійцях, що підходили сюди, відкрила шквальний вогонь добре замаскована в прибережних кущах ворожа засада. Кролівчани й партизани групи Цимбала залягли.

Такий невдалий початок операції не віщував нічого доброго. Степан Кириленко, який був од місця вибуху за триста метрів униз по течії, миттю оцінив обстановку. Цей талановитий молодий командир завжди відзначався вмінням робити правильні висновки в найскладніших ситуаціях. Повівши за собою бійців, він хутко, але безшумно увійшов у річку — гаразд, що в цьому місці було не глибше як метр. За Степаном поспішив, згинаючись під вагою «максима», Ваню Рехвішвілі і нерозлучний з ним другий номер Павло Корнілов. Далі пішли всі бійці.

Ворожі солдати помітили групу Кириленка вже тоді, як вона вибралася на лівий берег. Запрацював «максим» Ваню. Під його прикриттям Кириленко підняв групу в атаку. Їхнє «ура!» підтримали кролівчани й партизани Цимбала. За кілька хвилин ворожа застава була знищена.

Виконавши першу частину завдання, зведена група Кудрявського пішла до Старої Шарпівки, дорогою з'єдналася з П'ятишкіним. Як підходили партизанські розстрільні до села, окупанти зустріли їх сильним вогнем і, користуючись кількісною перевагою, перейшли в контратаку.

Обороною Старої Шарпівки керував, напевно, досвідчений офіцер. Група солдатів, що перейшла в контратаку, кількістю до батальйону, врізалась клином між Кролевецьким загоном і четвертою групою П'ятишкіна. Частина їх просочилася в тил наших бойових порядків і відкрила вогонь по партизанах

ззаду. Створилося враження, що оточена вся ударна група Кудрявського.

Удар контратакуючих з фронту прийняв на себе начальник штабу Крелевецького загону Мазуренко. Група фашистів підповзла до кулеметної обслуги комуніста Крусевича. Мазуренко закидав їх гранатами, але сам опинився одрізаний од своїх. Врятувала його од вага бійців, що межувала з самозреченням. Бачачи, що начальник штабу оточений гітлерівцями, кролівчани кинулися в багнети. Ніколи іноземні солдати не витримували російського багнетного удару. Не витримали його й угорці. Одкотилися.

Тил прикривали Григорій Семенович Іванько, що заступив загиблого комісара, і два бійці. Вони припинили атаку взводу фашистського противника. Тим часом на допомогу до них підоспіли кулеметники обслуги комуніста сержанта Антона Кальсіна. Із вдало вибраної позиції знищили ворожий взвод, який знову пішов в атаку, і кулемет, що прикривав його.

Загалом наші кулеметники цієї ночі проявили себе на повну силу. Оточені з усіх боків Рехвіашвілі й Корнілов не тільки затримали наступ роти противника, але в такому тяжкому бою прихитрилися взяти в полон трьох ворожих солдатів із зброєю.

В таке ж становище попав на дільниці групи П'ятишкіна свердловчанин Петро Шведов. Ведучи круговий вогонь, він повалив дев'ятнадцять фашистських солдатів. Контратаку двох ворожих взводів, які зайшли у фланг групи Кириленка, одбила обслуга кулеметника Володимира Кислова.

Напруження бою щохвилини наростало. Поранені лишилися на своїх місцях. Одважному Кириленкові куля наскрізь пробила плече. Від втрати крові паморочилась голова, підгиналися ноги, але він не залишив бійців.

Поранений у передпліччя командир взводу комуніст Іван Матвійович Хомич разом з Миколою Івановим підповз до кулеметної точки ворога. Гранатами вони знищили обслугу і захопили станковий кулемет. Спливаючи кров'ю, билися нарівні із здоровими Валентин Подоляко, Ваню Рехвіашвілі, Ошепко... Медсестри, тільки зробивши перев'язки, теж бралися за зброю.

Двох фашистів убила медсестра четвертої групи Ніна Ляпіна, надзвичайно смілива дівчина.

За загальним планом наступу Кудрявський мав сповістити мене червоною ракетою про початок атаки на Стару Шарпівку. За цим сигналом ми повинні були допомогти йому артвогнем. До КП долітали відгуки давно розпочатого бою. Ми з Рудневим дуже хвилювалися — чому так довго немає ракети? Нарешті прибіг од Кудрявського весь пітний льотчик Борисов. Розповів про тяжке становище зведеної групи. Умовленого сигналу вони, як виявилось, не могли дати, бо в ході бою загубили ракетницю.

Наша батарея відкрила вогонь по противникові, що розташувався в Старій Шарпівці. Яків Михайликов буквально з першого снаряда накрив ворожі окопи на околиці села, якраз проти бойових порядків Кудрявського. Мінометники Юхима Кушніра ударили по дорозі, що веде з Яциного, і влучили, як ми пізніше довідалися, кількома мінами в натовп фашистських солдатів, котрі відступали на Стару Шарпівку. Під прикриттям артилерійського й мінометного вогню старший лейтенант Підгорний з групою бійців, зайшовши у фланг противника з боку Яциного, з криком влетів у село. За ним подалася вся четверта група П'ятишкіна. Дружно піднялися в атаку й кролівчани. Під прикриттям своїх кулеметів вони влетіли в Стару Шарпівку з південного заходу. Фашисти почали відходити. Відступали вони організовано в бік Путивля. Їхні групи прикриття, закріпившись у центрі села, чинили впертий опір. Особливо перешкоджав партизанам станковий кулемет, який бив уздовж центральної вулиці. Женья Устенко городами підкрався до нього і кинув гранату. З допомогою товаришів, які вчасно нагодилися, перетяг кулемет на іншу позицію й відкрив вогонь по противнику.

Бійці рою комсомольця Федора Павлюка під прикриттям вогненних черг кулемета Івана Попова вдерлися в розташування противника біля колгоспного складу. В короткому рукопашному бою було придушено і це вогнище опору. В складі хлопці знайшли 50 велосипедів, які зараз же осідлали розвідники й стрільці.

Закріплюючи успіх на цій дільниці, ударна група

Замули хутко переправилась у Спащанський ліс і висула третю групу Карпенка в район Нової Шарпівки. Підійшовши до села, Карпенко направив два рої на чолі з політкерівником Звездовим — до південно-західної, а Юхима Федорова з п'ятьма бійцями й кулеметом — в обхід до східної околиці, через яку проходить дорога на Путивль.

За спільним сигналом Цветков і Звездов одночасно влетіли в село. Противник одразу ж почав одкочуватись на схід і там попав під вогонь групи Федорова. Після недовгого опору солдати покидали зброю й повіткали в напрямі Путивля.

Переслідуючи фашистів, розвідник Василь Желябовський одбив обоз із п'ятнадцяти підвід і полонив командира ворожої роти, обер-лейтенанта.

Пішов дощ. Виконуючи й далі бойове завдання, групи Замули й Карпенка крадькома підійшли до села Спашине, в якому держала оборону перша рота угорського робочого батальйону та 60 саперів.

Розвідник Володимир Фетисов, висланий наперед з двома бійцями, проник у село. В одному дворі, куди вони потрапили в сутінках, побачили під яткою накриту рядном людину. Тихенько підійшли. З-під рядна показали лиса голова й розкошлана борода. Старий не спав, він добре бачив бійців, однак не ворушився і не подавав ознак життя.

— Слухайте, діду, ви ж не спите. Розкажіть краще, де у вас тут фашисти ночують. Де їхні пости? — спитав Микола Дяченко.

— А хто ви такі і звідки будете? — відповів дід запитанням на запитання.

— Свої ми, партизани-ковпаківці. Може, чули? А якщо боїтесь, то й не питайте.

— Це ті ковпаківці, про яких німці галасують, що тричі вас розганяли і вже не пам'ятаю скільки разів знищували, а вашого командира-цигана повісили?

Дід підвівся і, як старий досвідчений солдат, докладно розповів, скільки й де розмістилося на ночівлю ворожих солдатів, де знаходиться штаб, де виставлені пости, коли міняються вартові...

Далі все відбувалося швидко. Діставши вичерпні відомості про розташування спащанського гарнізону, Замула і Карпенко потайки підвели свої групи аж до

хат колгоспників і одночасним ударом з двох боків вибили фашистів з села.

Бій у глибині оборони ворога, як ми й розраховували, спантеличив його солдатів і офіцерів і створив видимість оточення, що фактично й обумовило успіх.

З усіх населених пунктів, передбачених планом операції, ворога вигнано. Його розрізнені, невеликі групи, кидаючи зброю, тікають по дорозі на Путивль.

Добре виконав поставлене перед ним завдання Глухівський загін. Він пройшов Зазірки, звернув на Уздицю, побував у Вікторовому, Баничах, Ховзівці і на світанку підійшов до Берюха. Цей рейд повністю себе виправдав. Глухівчани виставили заслони на шляхах, які йшли до Путивля: з Кролівця — біля Зазірок, з Глухова — у районі Уздиці, Вікторового і Баничів, з Шалигиного — між Ховзівкою та Берюхом. Розгромивши ворожі гарнізони в цих селах, Кульбака і Лисиця із своїми партизанами не тільки прикрили тил з'єднання, але й дезорієнтували ворога. Громлячи комендатури, дільниці та управи, вони діяли так, щоб деякі окупанти та їх прислужники могли втекти в Глухів, Кролевець, Путивль, Шалигине. Своєю появою там і розповідями про нічні партизанські наскоки недобиті вояки змушували німецьке командування думати, нібито в район Путивля прорвалися великі маси партизанів, які кількісно переважають наше з'єднання.

До ранку групи Саганюка, Бордашенка, Лисенка, Замули й Карпенка пройшли далеко вперед, а центральна група Кудрявського, зустрівши сильний опір противника, спинилась в Старій Шарпівці. І фронт наших загонів мав вигляд великої підкови, що охоплювала своїми краями місцевість, прилеглу до Путивля з північного заходу й півночі довжиною сорок п'ять кілометрів.

В Путивлі зчинилася паніка, німці почали негайну евакуацію. Правдивіше сказати, це була поголовна втеча через Сейм на південь, в Буринь. До вечора в місті не залишилося жодного ворожого солдата.

В боях за села В'язенку, Ротівку, Стрільники, Литвиновичі, Черепово, Стару й Нову Шарпівку, Яцине й Спашине противник втратив убитими 370 солдатів та офіцерів. Захоплені солідні трофеї: 11 кулеметів, понад сотню гвинтівок, 2 міномети, 3 рації, 19 кавалерій-

ських коней, 96 велосипедів, близько 350 протитанкових і протипіхотних мін та інше військове майно.

Радість перемоги затьмарюється тяжкими втратами. Набагато збільшився обсяг санітарної частини. На піклування Діни Маєвської та її подруг-медичок передано хвацького Кириленка, щирого і одчайдушно-сміливого в бою Валю Подоляко, Ощепкова, Усачова, Халитича та ін. Загинули смертю хоробрих комісар Онопченко та трое його друзів — Карнаухов, Хайдаров і Різник. Не стало Єрофєєва, Кадорова, Сапача, Мустафина.

В час захоплення в'язенківського моста було смертельно поранено вчителя школи — політрука Шалигинського загону Петра Івановича Шуду. Скоро він і помер.

На похорон свого політрука-героя розвідники привезли до лісу Мариця його рідних з села Кочерги. Почалася громадянська панахида.

Рівні ряди партизанів оточили свіжу братську могилу. Мати, важко ридаючи, упала на холодні синові груди. Шістдесятилітній батько зашкарублюю долаєною витер слезину, випростався і підійшов до Саганюка, ведучи за собою молодого плечистого хлопця.

— Товариші командири! Сьогодні вночі загинув героєм мій старший син Петро. У нас з матір'ю їх двоє — він та ще оцей, Микола. Віддаю вам другого. Більше нема нікого.

І повернувся до парубка:

— Слухай, синку, своїх командирів. Бий фашистську наволоч, поки не звільниш нашу землю!

Старий поцілував сина, відвернувся і, низько опустивши голову, пішов у глибину лісу. В його згорбленій самотній постаті було стільки горя, що бійці, які не раз дивилися смерті в очі, плакали.

Наперед вийшов комісар Матющенко.

— Партизане Микола Шуда! Над могилою твого брата-героя передаю тобі його автомат. Служи вірно народу і Батьківщині!

— Клянусь! — промовив Микола, стискаючи в руках братову зброю.

26 травня. Переслідуючи ворога, до Путивля увірвався рій кінних розвідників Михайла Федоренка та кіннотники Сашка Ленкіна. Вони захопили пошту, те-

Солдати Малої Землі на марші

леграф, приміщення комендатури, жандармерії та штабів 4-го і 33-го угорських полків.

Вслід за ними до рідного міста вступили бойові групи путивлян. Решта загонів стала заслонами, перебивши дороги, які ведуть у Путивль із Шалигиного, Глухова, Кролівця. Бійці добре розуміють: захопивши Путивль, ми передусім дамо відчутти ворогові, що він ніколи не зможе покорити радянських людей, що на окупованій ворогом території Радянська влада існує і діє коло самісіньких його найважливіших комунікацій.

За час існування з'єднання не було в нас такого зразкового ладу й дисципліни, як зараз.

На березі Сейму хлопці з групи Карпенка знайшли багато німецького обмундирування. Видно, така окупантів охопила паніка, що вони кидали не тільки зброю, а й мундири з залізними хрестами та медалями, перепливали річку і напівголі тікали на Буринь.

У селі Спашине на городах Наташа Щетиніна знайшла надто великий кітель майора угорської армії і принесла до штабу. В одній його кишені Брайко виявив офіцерську книжку. Як з'ясувалось, майор — учасник першої імперіалістичної війни, нагороджений дев'ятнадцятьма орденами та медалями. Судячи з цих даних, воїн він сміливий. А тут не витримав — утік без уніформи.

У кишені мундира, покинутого в Путивлі на березі річки якимсь гестапівцем, розвідники знайшли відомості з прізвиськами та адресами. З'ясувалось, що то список таємних агентів путивльської комендатури. Декого з них ми знали. То все люди з темним минулим — казнокради, куркулі... І ось один був з хорошої трудової сім'ї, а виявив себе як боягуз. Батька його — голову комнезаму — куркулі вбили під час колективізації. Молодший брат на фронті — льотчик-герой, сестра в партизанах. А він — таємний агент гестапо.

До війни цей тип один час працював у райвиконкомі. Всім старався догодити. З рівними собі в очі був чемний, до старших підлезував, нашіпував, але робив це хитро, немов підлість чинив не він, а хтось інший. Тоді його викрили, вигнали, як інтригана. Та й ця наука не змінила його підлої душі.

На допиті сказав, що німці погрожували повісити його за брата й сестру, а потім запропонували співробітничати. Заради врятування свого життя став провокатором, видав колишніх друзів і товаришів. Він нашкодив і нам — провалив явочну квартиру. При обшукові там знайшли прямі докази, що свідчили про зв'язок з Череповською комсомольською групою. Комendant міста доручив йому стежити за комсомольцями, і він це виконав — натрапив на слід Олександра Дудкіна й Катерини Приходько. Увечері мав заарештувати їх, але не встиг. Перешкодив наш прихід.

Обох комсомольців негайно забрали до загону.

Незабаром німецьке командування оговталось. О 19 годині 30 хвилин над містом появилися літаки. Скинувши бомби, вони зруйнували й спалили багато житлових будинків, убили кількох жінок і дітей.

О 21.00 в Путивль увійшов штаб з'єднання в супроводі десятої оперативної групи Лисенка. Розмістилися в приміщенні райкому партії. На околицях міста виставили засади, на вулиці послали кінних і піших патрулів. В навколишні села поскакали зв'язкові з нашим наказом до всіх старостів: виділити підводи для перевезення продуктів і самим негайно прибути до міста, в штаб з'єднання.

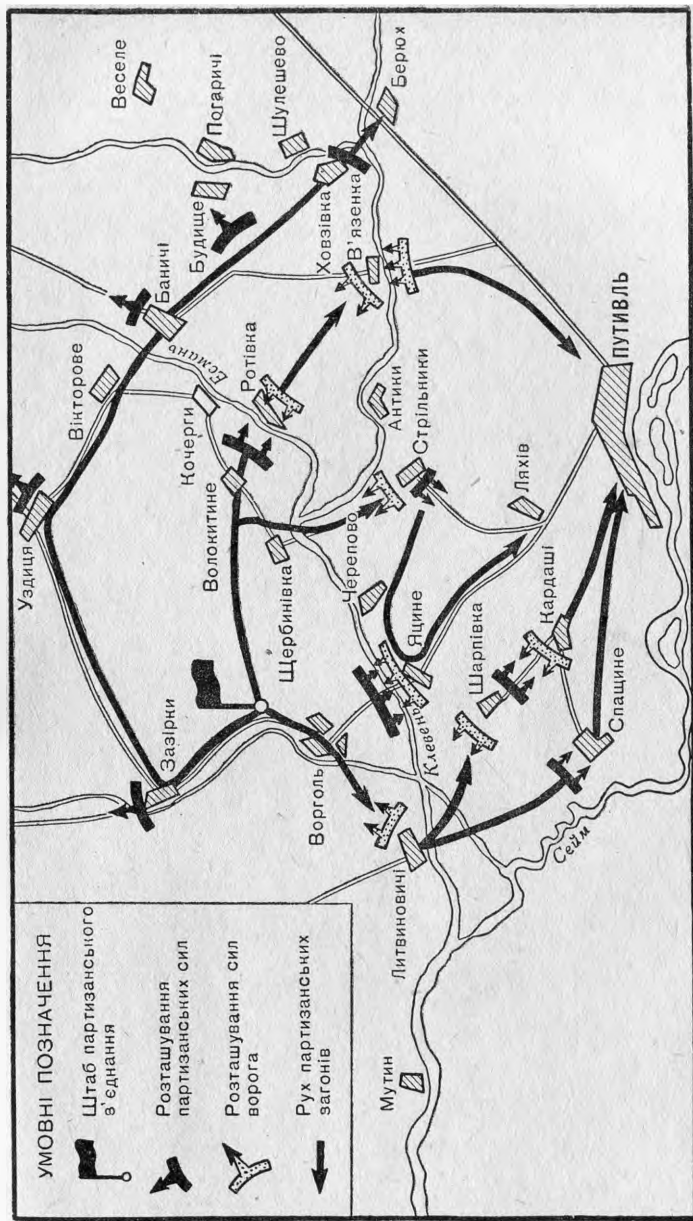
27 травня. О 5.00 почали освоювати склади, що їх німці забили награваним по селах добром. Під керівництвом Павловського бійці вивезли в Спащанський ліс сорок чотири центнери масла, двадцять чотири тисячі яєць, десять ящиків махорки, багато солі, картоплі, зерна. Велику кількість продуктів роздали згоłodнілому населенню.

У приміщенні райкому партії, де зараз розмістився штаб, безперервно дзвонять телефони. Все так, як було до війни. Тільки старости плутаються. Називають нас то паном, то товаришем.

Сірі, змарнілі обличчя городян без слів говорили про їхнє безрадісне й голодне життя. Зустрічаючи партизан, дорослі люди плакали, мов малі діти. Кожен хотів хоч чим-небудь допомогти бійцям. Жінки навперебій пропонували свої послуги: зварити, попрати, позашивати...

Коли ми з Рудневим пройшлися по місту, нам Путивль видався якимсь чужим. Зовні він, як і раніше,

СХЕМА БОЮ ЗА ПУТИВЛЬ 26 ТРАВНЯ 1942 р.

гарний, ті ж самі зелені вулиці, знайомі будинки, садки. Але скрізь відбиток великого народного горя. В сквері безлюдно, пам'ятник Леніну знято, і місто має такий осиротілий вигляд, як і той самотній п'єдестал.

Зайшли до краєзнавчого музею. Він працював і при німцях, але в залах стоять тільки опудала птахів та грудки мінералів. У вересні 1941 року перед виходом у ліс всі цінні експонати, особливо ті, що зв'язані з нашою радянською дійсністю, я сховав у церкві за іконостасом. Так і лежать там історичні цінності, накриті образами.

В районній бібліотеці на полицях усякий мотлох: «Моя боротьба» Гітлера якоюсь онімеченою російською мовою, видання Грушевського, Винниченка... Жодної радянської книги. Все, що було там цінне, акуратно складено в мішки й поховано в калориферах центрального опалення.

В парткабінеті теж пусто. Хтось, не дожидаючись, поки гітлерівці вчинять розгром, надійно сховав усі книги в темному коридорчику. Почали допитуватися, хто ж це потаїв дорогі серцю радянської людини наші комуністичні книги. Виявилося, що то зробив старий позапартійний патріот, працівник музею Шелемін. Яка багата наша земля скромними й непомітними в житті героями! Адже ризикував чоловік життям, та ще як ризикував, а ховав, зберігав народне добро, непохитно вірячи в нашу перемогу.

До штабу прийшов літній змарнілий чоловік подякувати партизанам за визволення з тюрми. Розповів він страшну історію. Просидів кілька тижнів у гестапівських катівнях, а за що — і сам не знає. Щодня бачив крізь ґрати тюремного вікна, як поліцаї виносили з повітки, що була в дворі, лопати, клали їх на вози й кудись везли. Потім вони готували вірьовки, щоб зв'язувати ув'язнених перед тим, як відправляти на розстріл. Вивозили ув'язнених невеликими партіями. Спроводять за місто, до рову, в якому до війни закопували дохлий скот, і повертаються по нову групу. Так цілий день і цілу ніч ув'язнені ждуть, поки не вернеться до двору підвода з лопатами. Надвечір — в очах темно, руки стають немічні, висять, як віжки. Кожен думає: якщо сьогодні черга не дійшла, то завтра все

повториться. І знову вранці дивиться в вікно, як виноситимуть з повітки лопати...

Хотілося зібрати людей, поговорити, підбадьорити їх, як то ми завжди робили. Але не вдалося...

В середині дня наші застави помітили, що від Зіново до колгоспу «Культура» рухається велика колона танків і автомашин з піхотою. Обстрілявши німців, застави одійшли. Приймати бій з таким значним каральним загonom було не вигідно. Всім групам і загonom було віддано наказ негайно залишити місто й зосередитися в Спащанському лісі.

Відходили ми двома напрямками — через хутір Пищики і Кардаші. Мінери зірвали два мости: Любкінський біля села Кореньок і через річку Сейм, коло млина. Танки йшли за нами до Нової Шарпівки. Там спинилися на околиці, обстріляли ліс і вернулися в Путивль.

Під час відступу з міста загинули безвісти Винників і Самара.

Не прийшов на місце збору й син комісара Радик. В Путивлі він одпросився в батька піти до шкільних товаришів. Деякі з них часто допомагали нам: добували відомості про ворога, писали плакати, листівки і розклеювали їх по вулицях... Радик хотів створити в загоні бойову групу із своїх шкільних друзів.

Семен Васильович і Домнікія Данилівна цілу ніч не знаходили собі місця, думали, що син попав у руки німцям. Але вранці він з'явився, приїхав із застави на підводі. Бойову групу школярів не вдалося привести — німецькі танки вдерлися в місто раніше, ніж хлопець встиг зібрати своїх товаришів. Але він зробив інше корисне діло: до півночі пролежав у рові на околиці, спостерігаючи за пересуванням німців. Приніс цінні відомості про сили й розташування частин противника, які зайняли Путивль.

В час нічного бою за місто кілька угорських солдатів добровільно здалися в полон. Зразу не було можливості поговорити з ними. І зараз, чекаючи, поки підійдуть наші бійці, ми з Рудневим розмовляємо з кожним окремо.

Перекладає Габор — угорський лейтенант, який перейшов до нас у Старій Гуті перед нашим виходом у рейд. Габор привів тоді з собою весь свій взвод.

Пам'ятаю, якось ранком проходив я по селу. Біля пожежної вежі стояла група бійців і старогутинських колгоспників. Привітались, запалили, почалась спокійна бесіда.

Коли раптом загукав дозорець:

— Товаришу командир, до села мадьяри підходять. Дозвольте чесонути з кулемета!..

— Зажди, зараз подивлюсь,— відповів я. І швидко вибрався на вежу.

В бінокль добре було видно — йдуть урозсип до села темні постаті угорських солдатів. До крайніх хат уже не більше п'ятисот метрів. Але дивна річ. Автомати й гвинтівки не навпереваги, а на ремнях, за спиною.

Немов блискавка, майнула думка: «Ідуть здаватись. Переб'ють їх наші, як куріпок. Хлопці не звикли, щоб ворог сам без бою йшов у полон до партизанів».

Гукаю з вежі зв'язковим:

— Алюром до застави. Першим вогню не відкривати. Попередити всіх дозорних,— щоб дивились пильніше.

Зв'язкові пустили коні з копит, аж курява знялася за вершинами.

Скоро взвод угорців з піднятими руками під командою свого командира підійшов до каланчі. Передні конвоїри-партизани розступились, пропускаючи до мене офіцера. А він, високий, стрункий, карбуючи крок, підійшов. Виструнчився і доповів:

— Пан-товариш командир радянські партизант! Тридцят угорці-антифашист прийшов у плен. Просит дозволит воювать за вільний Угорщина на Радянські Україна. Старший лейтенант Габор.

Біля вежі швидко зібрався натовп партизанів і колгоспників. Усі стоять, дивляться на полонених і посміхаються. Хтось мовив жартома, що в головах мадьярів настає прояснення після розгрому німців під Москвою.

Угорські солдати спершу були похмурі, зосереджені. Напевне, боялись, щоб наші люди не помстилися їм за вчинки їхніх співвітчизників, фашистів, які залили кров'ю радянську землю. Та минула хвилина, дві — і партизан дістає кисет, папір, подає угорському солдату.

— Так, камрад! Разом будемо воювати. Ти — за Угорщину. Я — за Росію, за Україну.

Тепер історія майже повторилась. Габор хвилюється, він вірить новим нашим полоненим, знає, що вони щиро вирішили розірвати з хортистами.

Семен Васильович глянув на нього, добродушно посміхнувся.

— Не турбуйся, Габор. Ми і тобі, і твоїм друзям віримо.

З його допомогою влаштували ми допит усім полоненим. Це сапери: Коспер Альберг, Киш Ференц, Сич Іштван, Лукач Ференц, Ерден Пауль, Ковач Іван. Вони одноставно заявили, що чесно битимуться з німцями, але не хочуть воювати проти своїх співвітчизників.

28 травня. Вранці гітлерівці підійшли з боку Путивля до сіл Нової і Старої Шарпівки і після сильної артилерійської підготовки розгорнули наступ на Спащанський ліс. Ворожий загін складався з восьми танків, чотирьох панцирних машин і більше як трьох сотень піхоти.

Вгризаючись клином у масив лісу, німці потіснили нашу праву лінію оборони і просунулись майже вприду до спаленого лісничого будиночка.

Перед початком наступу гітлерівського карального загону ми з Войцеховичем пройшли в Стару Шарпівку, щоб перевірити боєготовність нашої невеликої застави, яка там стояла.

Оглянувши пости та поговоривши з бійцями, хотіли вже повертатися. Та підійшла до нас одна колгоспниця і каже:

— Добрий я сніданок приготувала, Сидоре Артемовичу. Зайдіть, почастую вас.

Відмовлятися було незручно, та і їсти хотілось страшенно.

Сніданок і справді смачний: засмажена в печі курка з картоплею, молода редиска, цибуля і навіть півпляшки самогонки.

— Звідки у вас це багатство? — запитую.

— Та коли побачила, що ви зайшли в село, зарізала курку. Схотілося почастувати.

Розговорились. Хазяїна нема, на фронті. Молодиця сама пореється по хазяйству, годує двох дітей і свек-

руху. Чоловік пішов першого дня війни і як у воду впав.

— Може, вже й на світі нема мого синочка, — плаче стара мати.

Мимоволі сповнилися почуттям глибокої вдячності і поваги до цієї простої родини. Самі живуть надго-
додь, а нас, партизанів, частують. Перезирнулись ми з Василем і полізли в свої кишені по недоторканий запас солі й цукру, щоб віддячити господарям.

Це зараз найдорожче, особливо сіль. Дуже важко без неї, дістати неможливо. І тому, як тільки хлопці захоплять у ворога, негайно ділять нарівно між усіма, і кожен носить свою пайку, береже врівні з патронами.

Так само не вистачає солі і в селах.

Сніданок підходив до кінця, коли враз почулася стрільба.

Василь кинувся до вікна, потім до другого. Схопив автомат і кричить:

— Танки прорвались! Заставу зім'яли!

Я все ще сиджу. Поспіх у таких випадках — річ страшна, особливо для командира. Приймеш неправильне рішення — занастаєш і людей, і себе. Думка працює гарячково: «Звідки, з якого боку зуміли так несподівано прорватися в село танки? Куди вони підуть далі? Як краще й скоріше пробитися до штабу?»

Мій спокій передався Василю, господині з дітьми й старій матері. Скомандував їм усе забрати із столу і ховатися в погріб. А самі з Василем побігли горами до лісу.

Метрів за триста од штабу зустріли наших угорців: Габора, Коспера, Ердена і Ковача. З ними їде підвода, навантажена мінами.

Кінь переходить на галоп. Всі четверо біжать за возом.

— Куди?

— Мінувати дорогу, — відповідає на ходу Габор.

А Ерден, ніби виправдуючись, кричить:

— Це німці йдуть.

Дорого обійшовся гітлерівцям їхній несподіваний ранковий наскок. На міні, що її поставили угорці, підірвався середній танк. А в лісі біля попелища

лісничкового будиночка партизани знищили тридцять солдатів.

Далі фашисти наступати побоялись. Відійшли назад. У безсилій злobie спалили обидва села — Стару і Нову Шарпівки — і надвечір повернулись до Путивля.

Ми втратили чудового розвідника Олексу Забеліна. Знову поранено комісара Руднева, на щастя легко.

29 травня. Окупанти повторили свій наступ на нашу зелену фортецю. І знову невдало. Наступали вони з боку села Спащине. Для настрашки підпалили його з кількох боків. Та тільки вступили до лісу, як два танки підірвалися на мінах і п'ятдесят солдатів попадали, прошиті партизанськими кулями. Зоставивши танки та трупи повбиваних, каральники подалися геть.

У ВОРОЖОМУ КІЛЬЦІ

1 червня. Розвідка донесла про готування противника до нового наступу. Про це свідчать і дві його недавні спроби пробратися в Спащанський ліс. Вирішили зробити перегруповання своїх сил. Штаб розробив наказ, згідно якого Глухівський загін направлявся в урочище Кочубеївщини з завданням узяти під контроль ґрунтові дороги Конотоп—Глухів, Кролевець—Глухів. Шалигинський спинився в лісі Мариця. Звідти йому зручніше контролювати шлях Глухів—Путивль. Конотопський загін перейшов у ліс Займище з тим, щоб після знищення мосту через річку Сейм між селами Мутин і Ново-Мутин передислокуватися в свій район і перейти в ліси коло сіл Волочки й Старе.

Кролевецький загін зайняв ліс Урочище Глибоке, на північний схід від села Петрівки (Морозівки). Одинадцята оперативна група Павловського розташувалася в лісі Борок. Санчастина і обоз з'єднання — в лісі Займище. Об'єднаний штаб і Путивльський загін — у Спащанському лісі.

Отже, противникові не вдасться завдати удару одразу по всьому з'єднанню, і ми знову дістали можливість контролювати рух його військ в Шалигин-

ському, Глухівському, Путивльському, Конотопському й Кролевецькому районах. Наші загони ніби нависли над залізницею Конотоп—Ворожба і, в разі потреби, можуть прийти один одному на допомогу.

2 червня. Напередодні взяття Путивля в Путивльський загін прийшов комсомолец-підпільник Михайло Фомін. Хлопець дуже енергійний, кмітливий. В місті він мав кілька явок і систематично підтримував зв'язок з нашими зв'язковими. Від нього ми завжди одержували вичерпні дані про путивльський гарнізон.

На початку травня гітлерівці напали на слід підпільників. Розгромили дві явочні квартири. Нависла загроза провалу й над Михайлом. Треба було якнайскоріше піти з міста.

Довідавшись про підхід з'єднання до Клевенської заплави, Михайло прийшов до нас і приніс точні дані про сили й дислокацію окупантів не тільки в місті, а й по всьому Путивльському району.

Перебуваючи в загоні, Михайло з успіхом провадив і далі свою розвідувальну діяльність. В міській поліції служив один його знайомий. Чоловік цей у дні відступу нашої армії втратив віру в перемогу над фашистами. І коли окупанти викликали його разом з іншими юнаками в комендатуру і запропонували їхати в Німеччину або йти служити в поліцію, він вибрав останнє. Але совість у нього збереглася. Від участі в грабунках та розстрілах всіляко ухилявся. В сім'ї і серед друзів не приховував своєї ненависті до окупантів та їхніх прислужників. Про це довідались підпільники, запропонували дати їм потрібні відомості. Поліцай охоче погодився і згодом став нашим добрим агентом.

Всі дороги й стежки, що вели в Путивль, пильно охоронялися підсиленими німецькими заставами. Але, знаючи їхнє розгашування, Миша Фомін регулярно, через кожні два-три дні без ніяких пригод пробирався в місто й повертався з загін. Від нього ми завжди своєчасно довідувалися про готування німців до каральних експедицій. Позавчора Мишин поліцай вивідав, що комендант міста послав до нас двох провокаторів під виглядом втікачів з полону. Сьогодні сповістив ще про трьох. На допиті з'ясувалося, що німецьке командування стурбоване нашими діями на заліз-

ничній магістралі. Воно вже знає про пересування загонів, але йому невідомо, який загін куди пішов і де має базуватися. На післязавтра намічена велика експедиція з участю танків, панцерників.

4 червня. Гітлерівці силою до трьохсот чоловік піхоти, підтриманої сімома танками й чотирма бронемашинами, розгорнули наступ на Спащанський ліс. Супроводжувався він інтенсивною артпідготовкою 122-міліметрових гармат, танкових гармат і шістьох батарей батальйонних мінометів. Танки пройшли в ліс, до будинку лісника. Піхота невідступно йшла за ними. Один взвод окупантів підійшов до нашої переправи на Клевені.

Диверсійна група лейтенанта Кисельова зайшла в тил розстрільні противника і вдарила по ній. Праворуч по ворогах відкрили вогонь кулеметники рою капітана Дегтьова, ліворуч піднявся в атаку рій Зикеева й Устинова, але німці легко відбили ці наскоки.

Богдановський з п'ятьма бійцями потайки підійшов до взводу німців, що руйнували клеvensьку переправу. Фашисти, обстріляні партизанами, побігли до своїх головних сил і там попали під вогонь рою Копейкіна.

Незважаючи на стрілянину, що знялася в тилу їхніх бойових порядків, окупанти й далі наступали на групу П'ятишкіна, яка була в центрі оборони. Становище склалося дуже тяжке. Сили нашого з'єднання були розкидані по лісу. Загони один від одного були на відстані кількох годин форсованого маршу, а гітлерівці лізли пробоєм.

Коло будиночка лісника їм перегородила дорогу кулеметна обслуга сержанта Панікарова. Підпустивши гітлерівців ближче, кулеметники дали довгу чергу. Кілька фашистів упало, інші ж перебіжками просувалися далі. Оглушений вибухом гранати, упав непритомний піднощик патронів. Поранений другий номер боєць Варакін. Автоматна куля зачепила щоку й пробила плече Панікарову. Хоробрий сержант обливався кров'ю, але бив по німцях, поки до нього на виручку не прибігли товариші. Поперед них була автоматниця Маруся Цунаєва. Півгодини тому осколок міни розтрощив приклад її автомата. Притаївшись у рові, смілива комсомолка виждала, поки до неї не підійшов

гітлерівець. Гранатою знищила його, вхопила трофейну гвинтівку і пробилася до кулемета Петра Паникарова.

Втративши один середній танк, автомашину й тридцять п'ять чоловік убитими (серед них був і німецький капітан), фашисти одійшли в Путивль.

Напевне, гітлерівські командири побоювалися флангового удару наших груп з-за Клевені. Тільки цим можна пояснити їхній відступ. Коли б вони знали справжнє становище, то, звичайно, не припинили б атаки, і групі П'ятишкіна, яка прикривала штаб, було б дуже скрутно.

6 червня. Вдень вернулися з завдання Васильєв і Альошин. Позавчора вони вчинили значну диверсію за два кілометри од станції Путивль. Дорога Конотоп—Ворожба охороняється окупантами дуже пильно, особливо після нашого приходу до Путивля.

Крім колійних обхідників і дозорів поліції, коліями регулярно проходять німецькі парні патрулі. На сто метрів обабіч полотна вся рослинність позрубувана й прибрана. Важко сховатися диверсантові на голій землі. Однак Васильєв хотів не просто поставити міну й піти, він мав намір підірвати напевне — «вудочкою».

Метод цей ризикований, але вірний. До чеки міни, поставленої під рейку, прив'язується довга тонка мотузка чи провід польового телефону. Сховавшись недалеко, диверсант жде, поки паровоз наїде на те місце, де закладена міна, смикає свою «вудочку», і вибух перекидає під укіс паровоз і вагони, що набігають один на один.

Добу пролежали Йосип Андрійович Васильєв і Федя Альошин у стіжку сіна на луці, вивчаючи рух поїздів і порядок охорони колії. Ці чудові розвідники-диверсанти немов доповнюють один одного. Обидва одчайдушно сміливі. Федя молодий, гарячий, по-комсомольському задиристий. Йосип Андрійович середніх літ, поважний, витриманий, бувалий солдат, учасник війни з білофіннами, досвідчений мінер.

У темряві ночі підповзли сміливці до колії. Місце вибрали таке, де насип трохи повертає вбік. Заклали й замаскували міну, поховалися метрів за п'ятдесят у вирві од вибуху авіабомби й ждуть...

За їхніми розрахунками вже повинен би й появи-
тися ешелон, а його немає. Болісно тягнуться хвилини.
Нарешті показався состав, але з протилежного боку,
немов навмисне, йде німецький патруль. Патруль
набагато ближче до міни, може підійти раніше, ніж
поїзд. Ніч, правда, темна, але не важко помітити про-
від. Дасть ракету, ешелон спиниться, вибуху не буде.
І самим тоді навряд чи вдасться втекти...

Та состав все ж таки підходить до замінованого
місця. А ось і паровоз наїхав на міну. Васильєв сми-
кає шнур — вибух... 24 платформи з танками і 6 ва-
гонів з танкістами лізуть один на одного, переки-
даються з насипу в болото. Вибухи снарядів, скрегіт
заліза, зойки ворогів...

Розвідники одійшли, але не в Спащанський ліс, а
до Бурині. Не дійшовши до села, вони зустрілися з
нашим зв'язковим — мірошником буринського млина.
Од нього довідались про дуже важливу справу. Вчора
вранці гітлерівці зупинили ще один ешелон з піхотою.
Солдати повиходили з вагонів і тиняються по Бурині.
Ходять чутки, ніби теж виступлять проти нас. Що то
за частина і яка достеменно кількість людей — зв'яз-
ковому узнати не вдалося.

Не минуло й двох днів, як Васильєв і Альошин
одрапортували про свою бойову удачу, аж з'явилися в
штаб Чусовитін, Желябовський і Фетисов. Вчора їм
випало побувати поблизу катастрофи «васильєвсько-
го» ешелону. Завал окупанти розібрали, колію відре-
монтували, рух відновили. На охорону залізниці, крім
німецьких патрулів, вислали поліцію, зігнали чолові-
ків з околиць сіл. Хоч вони й озброєні палицями,
але доглядають колію пильно. Німці повідомили, що
в разі нової диверсії палитимуть хати й братимуть
заложників у тих селах, біля яких станеться катаст-
рофа.

Нелегко знайшли розвідники місце, де можна по-
ставити міну, не ставлячи під удар якийсь близьке село.
Заклали її за сім кілометрів од Грузького. Міна вибух-
нула дуже добре. Паровоз і двадцять шість вагонів з
солдатами, автомашинами й вугіллям пушені під укіс.

7 червня. Підпільники села Мутин передали в штаб,
що німці дуже поспішно закінчують відбудову мутин-
ського мосту через Сейм. Цей міст їм конче потрібен.

Він одкриває дорогу на Брянські ліси, сполучає Конотоп з Кролівцем і Путивлем, дозволяє окупантам будь-якої хвилини перекинути нові сили з Конотопа до північно-західного краю Спашанського лісу, тобто в наш тил.

Треба знову зірвати міст і негайно. Керування операцією доручили Кудрявському. Йому дали на допомогу Конотопський загін, саперно-мінерну групу Абрамова, групу Павловського й тридцять чоловік шалигинців.

Вночі зведений загін таємно підійшов до Мутина. Він його старий більшовик Яким Никандрович Скворцов. Він партизанів у цих краях ще в громадянську війну, добре знав навколишню місцевість.

Вибити з Мутина невеликий гарнізон противника не становило особливих труднощів. Майже не відстрілюючись, фашисти подалися по мосту на лівий берег Сейму. Звідти вони, звичайно, дали знати про напад партизанів в Конотоп. Можна було сподіватися, що незабаром підійдуть танки. Для зриву мосту лишалося дуже мало.

Мінери заклали тол, підпалили шнур, та вони догоріли, а вибухів не сталося. Трофейні детонатори не спрацювали. Підготували запали вдруге — і знову ніяких наслідків. На четвертій пробі один детонатор вибухнув, але якраз там, де толу було мало. Ефект мізерний, міст зостався майже не пошкоджений.

На допомогу прийшла кмітливість. Політкерівник Борис Федорович Голубев і розвідник Дмитро Черьомушкін разом з своїми бійцями кинулися по дворах мобілізувати підводи. Колгоспники, довідавшись про намір партизанів зірвати міст і ту невдачу, яка трапилася, самі енергійно прилучилися до діла.

Мало не все село носило сіно, соломку, одне слово, всякі пальні матеріали, які тільки збереглися в них ще з довоєнного часу. Міст згорів дощенту.

Повертаючись назад, розвідка конотопців зруйнувала зв'язок між Конотопом та німецьким гарнізоном в селі Хижки. Три бійці на чолі з Іваном Ломаком пробралися на лівобережжя Сейму, вийшли на шосейну дорогу Ново-Мутин—Конотоп і з засади підбили вантажну автомашину, захопили в полоң німецького офіцера й припровадили його до штабу.

Піднесений настрій бійців після вдало проведеної операції затьмарює мошка. Хмарища маленьких злих комашок носяться над головами людей у шаленому танці. Цієї погані так багато, що від її укусів обличчя порозпухали і впізнати не можна, а два артилерійські коня задихнулися мошкою й подохли.

8 червня. Вже давно просив мене Льоша Чечоткін дозволити йому піти в рідне село й забрати своїх комсомольців до нас у загін. До війни він працював секретарем комітету в Бунякиному й організував там добрий актив. Після приходу німців Олекса й деякі інші члени комітету з метою конспірації змушені були піти з села. Цим вони створили враження, ніби організація розпалася, а ті комсомольці, що лишилися там, нічого спільного з ними не мають.

Насправді ж у Бунякиному, як і в ряді інших сіл східної частини району, діяло добре законспіроване підпілля. В з'єднання від них постійно надходили відомості про окупантів та їхніх прислужників.

Провал їм не загрожував, і я не поспішав виводити підпільників у ліс. Тепер же, коли противник з кожним днем все більше стягає сил у Путивльський район, коли по селах почали гасати гестапівці, а в рядах підпільників виявлений і знешкоджений провокатор, можливість провалу набагато зросла. Треба рятувати хлопців.

П'ять днів тому в Биваліно, Бунякине й сусідні з ними села були послані Федір Феоктистович Бивалін, Суравицький і Чечоткін. Всі три корінні путивляни, які дуже добре знають і людей, і місцеві умови. Сьогодні вони вернулися, привівши з собою вісімдесят добровольців. Їх виділили в окрему групу під номером дев'ять, командиром призначили Федора Биваліна, політкерівником — Суравицького. Колишню ж дев'яту групу перейменували в шосту.

16 червня. Два тижні з'єднання перебуває в кільці оточення. Район Спащанського лісу, Мариці, Довжика, Займища противник намагається блокувати, та поки що в нього не вистачає сили. Гітлерівці всіляко намагаються захопити ініціативу в свої руки.

В навколишніх селах концентрується все більше поліцаїв. В Конотопі, Бурині, Кролівці, Путивлі повно ворожого війська.

Сутички з окупантами бувають щодня. В урочищі Довжик фашисти пробували оточити нашу заставу під начальством Миші Маркова. Приймаючи на себе удар цілої роти, дев'ять героїв трималися дві години, поки не підійшов на допомогу весь Глухівський загін.

Повертаючись із завдання, рота Шалигинського загону змушена вступити в бій з батальйоном противника за два кілометри від свого табору. Командир роти Палажченко важко поранений.

Наступного дня дві роти німців і батальйон поліції знову напали на шалигинців між селом Ворголем і хутором Антонівкою. Каральну експедицію бійці розгромили, але, щоб позбавити ворога можливості форсувати річку Клевень, змушені були зірвати міст. Під вогнем противника це завдання виконав військовий технік Плотников і старий колгоспник боєць Маслов.

Вчора окупанти напали на Конотопський загін в селі Хижках. Там ми втратили досвідченого розвідника, сміливого й хорошого хлопця Сашу Рябова.

17 червня. В партизанській війні головне — ініціатива. Якщо її зберігають за собою партизани, то противник не доб'ється успіху і буде розбитий. А втратиш ініціативу — сам загинеш і людей занапастиш.

Гітлерівці пробують захопити ініціативу. Отже, треба зробити так, щоб одвернути їхню увагу від району, де базуються загони з'єднання, поширити бойову роботу на пункти, де ворог не жде нашої появи.

Такий висновок диктується не тільки цими суґубо тактичними міркуваннями, але й кончою потребою якнайшвидше допомогти партизанським родинам, які проживають у східній частині району й потрапили в біду. Нещодавно в Спашанський ліс прибіг звідти брат Биваліна й повідомив, що із тьоткинського управління поліції в село Биваліно приїхало до 30 есесівців. Вони взяли з кожної партизанської родини в Биваліні, Брусках, Бунякині заложників і всіх зігнали в новослобідську школу. На наступний день була призначена страта.

Як стемніло, в Нову Слободу вирушили групи Замули й Карпенка. Їм було дано наказ: визволити заложників і знайти сховища для родин партизанів,

освоїти Новослобідський ліс, або, як його називали в народі, Монастирський, щоб, коли знадобиться, перевести туди базу Путивльського загону; одночасно очистити од ворожих гарнізонів села, які прилягають до лісу, — Нову Слободу, Юр'єве, Бояро-Лежачі, Манухівку, Калиші, Бруски, Биваліно й Горки; кращим людям цих сіл — патріотам — запропонували вступити в загін і озброїли їх, зібравши зброю на місцях боїв. Потім групи повинні були вийти на залізничну магістраль в районі Ворожби, зірвати мости і, коли можна буде, пустити під укіс хоча б два ешелони.

Командиром зведеної групи був призначений Замула, комісаром — Панін, начальником штабу — Войцехович.

Щоб одвернути увагу противника, одночасно вирушила з Марицького лісу в рейд по Шалигинському району група Гната Павловича Хоменка, що складалася з двадцяти п'яти чоловік.

З обох груп прибувають зв'язкові з докладними доповідями. Виконуючи наказ, група Хоменка пройшла до Шалигиного, звідти повернула на південь, зробивши велику петлю по району. Партизани знищили декілька поліцейських гарнізонів, захопили п'ять складів з зерном, яке роздали населенню. За вісім днів рейду в групу влилося 32 добровольці, і всі озброєні. Внаслідок цього в районному центрі Шалигине і в десяти навколишніх селах влада окупантів паралізована.

Так само вдало провела операцію і група Замули. Підійшовши до Нової Слободи, Войцехович вислав у розвідку Марусю Цунаєву. Відважна комсомолка пройшла в село під виглядом учительки з Юр'євого. Вивідала сили каральників і розташування гарнізону. Коли вона виходила з села, її затримав німецький унтер-офіцер. Фашиста, певно, привабила краса дівчини. Він трохи говорив по-російськи, вона сяк-так по-німецьки. Весело теревенячи, Маруся підвела його до того місця коло цвинтаря, де, ждучи її, замаскувався Федя Павлюк з своїм напарником.

Хлопці без слів зрозуміли маневр розвідниці. Вибравши момент, Федір угрів унтера прикладом по голові. Швидко зв'язали, засунули в рот кляп, прочували його і примусили йти в ліс. «Язык» дав хороші

відомості про склад гарнізону по сусідніх селах і сказав пароль.

Користуючись даними розвідки та паролем, партизани вночі ввійшли в Нову Слободу, знищили зв'язок. Рій Михайла Петренка й старшини Костянтина Бурунова оточили будинок поліцейської управи й школу, взвод Биваліна — сусідній дім, в якому ночували есеівці. За сигналом у вікна полетіли гранати. Поліцаї й гітлерівці, що вціліли од вибуху, вискакували в самих сорочках. Одчайдушно відстрілюючись, вони намагались одійти в бік Калишів. Але в тил їм зайшов політкерівник Харитон Черняков. Кільце замкнулося. В новослобідській операції зведена група знищила понад 50 гітлерівців і їх поплічників, захопила 2 станкові і 3 ручні кулемети, автомати, гвинтівки, пістолети. Тринадцять партизанських родин, приречених на розстріл, дістали свободу.

Тієї ж ночі група вчинила одночасний наскок на сім інших сіл, передбачених бойовим наказом.

Лейтенант Микола Підгорний, виконуючи обов'язки помпогоспу, зібрав стільки трофейної зброї та боеприпасів, що її цілком вистачило на озброєння 80 нових добровольців, які прийшли до них.

Таким чином, за останні кілька днів обстановка різко змінилася. Рейди груп Замули й Хоменка в східну частину Путивльського району і на південь Шалигинського трохи одвернули увагу противника од основних місць дислокації загонів. Активність їх зросла. Наші оперативні групи нападають на поліцейські гарнізони, якщо ті зважаються поткнутися в села. Глухівчани під команду політкерівника Андрія Миська розгромили в селах Землянці й Дубовичах поліцейські гарнізони, захопили два станкові кулемети й 16 гвинтівок.

Мінери й диверсанти осіддали шосейні дороги й залізничну магістраль, щоночі лунають вибухи. Мінери Генадія Гребенюка з Шалигинського загону на дорозі Глухів—Рильськ підірвали на мінах три автомашини з німецькими солдатами. Васильєв та його товариші підірвали другий ешелон з танками. Знищено 15 вагонів і паровоз. Учень Васильєва Ваня Варламов майже під самим Конотопом пустив під укіс військовий ешелон з 32 вагонів.

Кожен загін щільно зв'язаний із своїм районом та з селами, з яких прийшли його бійці. У багатьох з них там знаходяться родичі, знайомі — вірні партизанські помічники. Протягом останніх п'яти днів багато хто з них влився в наші ряди, вплив з'єднання поширився далеко за межі розташування загонів.

Тепер ми знову тримаємо під своїм контролем усю північ Сумської області, і противник уже не може провадити з нами боротьбу дрібними каральними загонами. Районні центри — Путивль, Глухів, Конотоп, Кролевець, Шалигине й Буринь — перетворені ворогом на оборонні пункти з круговою обороною, а з сіл окупанти та їхні поплічники — поліцаї — вибиті.

Руднев мобілізував увесь агітколлектив. Наші агітатори пробираються в села, розташовані за десятки кілометрів. Партизанська лісова друкарня працює на всю потужність. Щодня випускаються листівки тиражами по кілька сот примірників.

Німці страшенно галасують про початок їхнього наступу під Харковом. На це треба відповісти, мобілізувати народ, підняти його на озброєну боротьбу в тилу ворога.

Спеціальну листівку випустив Семен Васильович про недавню зустріч наших радянських представників з Черчиллем у Лондоні і Рузвельтом у Вашингтоні. Слідом за нею була випущена листівка, в якій розповідалося про підписання договору між урядами СРСР, Великобританії і США «Про союз у війні проти гітлерівської Німеччини та її спільників у Європі і про співробітництво та взаємну допомогу після війни».

21 червня. Становище різко змінилося. Гітлерівське командування зняло війська ще з трьох ешелонів, які їхали на фронт, і знову розпочало наступ на наші загони. Противник просувається з двох протилежних напрямів: з північного заходу од Кролівця та з південного сходу від Путивля.

Позавчора два ворожі батальйони пробували пройти через Антонівку на Ворголь, але там їх зустріли Глухівський і Шалигинський загони і примусили вернутися на вихідні позиції. Позавчора 47-й і 51-й угорські полки, підсилені танками й скорострільними гарматами, почали наступати з боку Кролівця на Морозівський ліс, де стоїть Кролевецький загін.

Співвідношення сил зовсім не на нашу користь. За останні три тижні гітлерівці зняли війська з восьми ешелонів, підтягли два полки 105-ї угорської дивізії і позволили поліцаїв мало не з усієї області. Таким чином, навіть за дуже приблизним підрахунком на одного партизана припадає по п'ятнадцять солдатів противника. Це коли не враховувати танків, танкеток, самохідних гармат.

Вчора зав'язалися запеклі бої на підступах до Литвиновичів. Оборонялися там, одійшовши з села Камінь, Кролевецький загін і рота литвиновичських партизанів під загальною командою Михайла Івановича Павловського. Противник стяг майже цілий полк піхоти, ввів у бій батареї скорострільних гармат. Атаки йшли одна за одною. Село палало, підпалене термітними снарядами. Ціною великих втрат фашисти зайняли північне і східне осмужжя Спащанського лісу. Надходили тривожні вісті від Кульбаки: окупанти пробивалися до лісу Довжик. Шалигинський і Глухівський райони провадили там тяжкий оборонний бій.

Кільце знову замкнулося. Єдиний вихід з такого становища — негайно вийти з-під удару, перегрупуватися й сплутати плани ворога. О шостій годині вечора прийняли ухвалу виводити вночі штаб, санчастину й обози Путивльського, Кролевецького й Конотопського загонів із Спащанського лісу через болота й палаючі Литвиновичі на правий берег Клевені, в ліс Мариця.

Успіх виконання цього плану залежить від того, чи продержаться товариші в Литвиновичах, поки ми збудуємо міст через річку Клевень і переправимо по ньому обози з пораненими, боеприпасами й продовольством.

Перетомлені боєм і форсованим переходом, люди в потемках рубали ліс, носили стовпи й вориння до берега. Працювали завзято, вибиваючись із сил. Нарешті міст був готовий. Почалася переправа. Коні грузили в болоті, вози доводилось переносити на собі.

Сьогодні о 6.00 противник обрушив на Литвиновичі новий сильний удар, ввів у бій танк і бронемашини, підтримані скорострільними гарматами. Від Павловського прискакав гонець. Патрони кінчаються.

Становище дуже тяжке. Партизани зазнають втрат. Загинув герой — новий комісар кролівчан Григорій Семенович Іванько. Вогненным закликком прозвучали останні його слова:

— Помститься, товариші, за кров народу!

Убитий безстрашний Ваня Богдановський. На особистому рахунку цього чудового воїна 93 знищених фашисти. Важко повірити, що такі люди загинули. Читаю далі: «Тяжко поранений політкерівник десятої групи Григорій Олександрович Крусевиц; не зніс страшного напруження Бордашенко, збожеволів».

Донесення написано рукою Мазуренка. В кінці дописка: «Сам поранений в обидві ноги осколком снаряда».

Питаю в зв'язкового:

— Як Іван Минович?

— Дивитися страшно. Багато крові втратив, а з бою не виходить, допомагає Павловському. Цю записку писати почав, знепритомнів. Ніна Ляпіна йому спирту нашатирного під ніс. Опритомнів і знову за олівець.

Послали чотири вози патронів і взводи Дегтьова та Кисельова. Вони зайшли окупантам у тил від села Локни і звідти вдарили по наступальних бойових порядках. Прориваючись до села, на самому узліссі виручили з біди одрізаний і блокований ворогом рій Горланова. Всі разом з криками «ура!» відкинули передову розстрільню гітлерівців і з'єдналися з групою Бориса Федоровича Голубева. Ця група разом із взводом Тетьоркіна займала центральну дільницю оборони. В останню атаку противник обрушив на неї свій головний удар. Ми тільки тоді почали переправляти через Клевень обоз з пораненими.

Піхота противника йшла на весь зріст, ховаючись за танкетками й бронемашинами. Передня машина вїхала в сільську вулицю. Фашисти зачепилися за крайні хати. Виникла загроза прориву оборони. Павловський увів у діло останній резерв — взвод кролівчан, штабівів і рій охорони. Повів їх політкерівник Семен Іванович Нелен.

Обслуга ротного міномета Петра Гаркавенка відкрила точний прицільний вогонь по групі противника. З протилежного боку мінометників підтримали два

станкові кулемети групи політкерівника Кролевецького загону Павла Івановича Подуреми.

Здалеку було видно пожежну вишку, а на ній маленьку постать дівчини, освітлену криваво-червоним полум'ям від будинків, які горіли навкруги.

Комсомолка з Литвиновичів юна патріотка Таня Бикова допіру вступила в загін і за завданням Павловського з пожежної вишки спостерігала за противником, вказувала цілі й коректувала вогонь мінометників. Її велика заслуга в тому, що вони швидко й точно накривали цілі. Коли ми спостерігали за нею з берега Клевені, вона вже була поранена в плече і в стегно, але залишити свій пост відмовилася. Через півгодини фашистський снайпер поранив її втретє—смертельно.

Група Нелена перейшла в контратаку, але їй заважав кулемет, що бив з бронемашини, і партизани змушені були залагти. Комуніст-путівлянин Георгій Юрченко по-пластунському підповз до ворожої машини і кинув в'язку гранат. Кулемет замовк. Група знову схопилася. Перший кинувся в багнетну атаку фельдшер Антон Землянко. Фашисти позадували. Успіх контратаки закріпив рій Копейкіна. Захопивши у фашистів два станкові кулемети, бійці повернули їх і доби́ли всю групу прориву.

Сто вісімдесят солдатів і офіцерів втратили гітлерівці в бою за Литвиновичі. До 11 години Кролевецький загін і група Павловського під натиском ворога змушені були одійти до села Ворголь. Їхній відхід прикривав взвод льотчика Борисова і політкерівника Луки Єгоровича Кизи. Противника вони затримали на цілих півтори години, самі ж не могли прорватися до Ворголя і взяли напрям на Стару Гуту, в Брянські ліси.

Вибивши групу Борисова з Литвиновичів, фашисти силою двох німецьких батальйонів почали новий наступ на Ворголь, одночасно роблячи обхідний маневр з боку Зазірок.

Багато лиха завдали нам термітні снаряди. Підпалені ними сільські хати палали, мов страхітливі смолоскипи. Та незважаючи ні на що, бійці держалися стійко.

Після невеликої артпідготовки фашисти на весь зріст пішли в атаку. З відстані в п'ятдесят метрів

глухівчани відкрили по них шквальний вогонь. Перша ворожа розстріляна була скошена, друга залягла. Хвилини через сорок гітлерівці знову атакували і знову невдало.

Не дав успіху окупантам і наступ на Шарпівку. На узбіччі дороги, по якій ішли танки, лежав у секреті боєць Шалигинського загону Григорій Петрович Маслов. Побачивши танки, Маслов, напевно, зрозумів: пройдуть — загине весь загін. У Маслова була одна міна, з нею він поповз назустріч головному танку. Що відбулося далі — ніхто не бачив. Побачили тільки, що танк підірвався, а вже вночі, після бою, недалеко від спотвореної машини познаходили шматки розірваного вибухом тіла Маслова.

За сто метрів від цього місця інші три танки були зупинені вогнем сорокап'ятиміліметрової гармати Михайла Шатєєва. Атаку піхоти, вже не підтримуваної танками, шалигинці відбили рушнично-кулеметним вогнем.

Під Зазірками та коло Старої Шарпівки німці втратили 85 чоловік. Атаки їхні не припинялися до смерку. Увечері обстановка створилася особливо напружена. Противник насадив з усіх боків. Врятувала ніч. Як тільки стемніло, всі наші оперативні групи відійшли, залишивши на місці бою по кілька бійців. Час від часу пострілюючи, вони справляли враження, що партизани знаходяться в обороні.

22 червня. Під ранок усі загони зібралися в лісі Мариця. Невідома була тільки доля групи Борисова, що складалася з сорока сміливих, випробуваних у боях партизанів. Хотілося думати, що вони зуміють вийти з важкого становища. Дводенний запеклий бій, форсування ріки, втомливий нічний марш знесли люди. Варто було людині присісти, як вона поринала в глибокий сон. Конче потрібен перепочинок. І ми могли скористатися ним. Кільце оточення прорване, дорога на Брянські ліси розчищена, але не хотілося йти від Конотопсько-Курської магістралі. Німці відновили там мости, які ми зруйнували, прибрали побиті ешелони, і знову один за одним ідуть на Курськ ворожі поїзди з військом, боєприпасами й технікою. Тому з лісу Мариця з'єднання рушило на південний схід,

ближче до магістралі. Мета ясна: за всяку ціну зірвати військові перевозки фашистів.

Спинилися переднювати в селі Окіп. Там нас догнала розвідка, залишена спостерігати за діями противника. Виявляється, що німці весь день прочищали урочища Мариця й Довжик, та, звичайно, партизанів там не виявили.

23 червня. Вночі недалеко від села Ховзівки загони прорвали загороджувальні заслони 318-го німецького полку, форсували вбхід річку Клевень на північ від Берюха, пройшли в Казенний ліс і спинилися на відпочинок за два кілометри від села Бруски.

Підсумували діяльність з'єднання за останні два тижні. Цифри виявились солідні. В тяжких боях партизани з'єднання знищили понад сімсот ворожих солдатів і офіцерів, підірвали на шосейних дорогах десять вантажних автомашин, один танк і одну танкетку, зруйнували залізничний міст на річці Реть завдовжки п'ятдесят погонних метрів і три мости на ґрунтових і шосейних дорогах загальною довжиною 375 метрів, пустили під укіс три ешелони з військом і технікою противника.

24 червня. Гітлерівці знову підтягли резерви і виставили сильні застави навколо нас. В селах Петухівка й Вегерівка розташувались німецькі полки, в Берюсі стоїть угорський заслон.

Окупанти, певно, твердо намірились винищити наші загони. Ми їм тепер як кістка в горлі. На Курському напрямі розпочалися запеклі бої. А на головній магістралі, якою вони живлять цю ділянку фронту, за яких-небудь півтораста кілометрів од переднього краю, мало не щодня бувають катастрофи.

В такій обстановці не уникнеш тяжких оборонних боїв. Гітлерівці нам їх накидатимуть, поки загони не одійдуть від залізниці. Нам же поки що нема сенсу відходити. Тут ахіллесова п'ята противника, тут наша допомога фронтів буде найкорисніша.

Ну, а в оборонних боях ми теж виграємо: по-перше, наші втрати незрівнянно менші, ніж у ворога, по-друге, кілька полків, що становлять по силі цілу дивізію, вже не доїхали до Курська і змушені марно ганятися за нами.

Противник знову загрожує нам оточенням. Треба

запобігти цьому, швидко передислокуватися, уникаючи зустрічі з його частинами.

27 червня. Учора вночі закінчили передислокацію загонів. Розташувалися трьома великими групами. В Анатоліївських лісах обабіч дороги Ворожба — Хутір Михайлівський стали таборами загони: ліворуч — Глухівський і Шалигинський, праворуч — Конотопський і Кролевецький. Путивльський загін, як найбільший і найсильніший, розташувався на п'ятнадцять кілометрів південніше, в Новослобідському лісі.

Дорога Конотоп — Ворожба й Ворожба — Хутір Михайлівський, як і раніше, дуже близько від нас. Така дислокація дозволяла нам при нагоді завдати удару по Путивлю, Шалигиному, Глухову, Есмані й Крупцю, позбавляло можливості противника оточити одночасно все наше з'єднання, а нам давало свободу маневру як для самостійної бойової діяльності кожної окремої групи, так і для взаємної допомоги, якщо гітлерівці оточать одне з трьох наших угруповань.

Серед дня німецька мотопіхота на одинадцяти автомашинах з артилерією, мінометами й кулеметами зайняла село Калиші і звідти почала обстріл Нової Слободи термітними снарядами. З перших же пострілів запалали хати колгоспників. Протягом кількох годин фашисти спалили в Новій Слободі до п'ятисот дворів, в Калишах — понад сто, в Линовому — тридцять. Бійці розставили міни по дорогах, якими мали вертатися каральники. Надвечір на цих мінах підірвалися дві ворожі автомашини коло Берюха і одна коло Баничів. Убито сімнадцять катів.

28 червня. За відомостями розвідки, противник стяг свої сили, розкидані по селах району, в Путивль. Залишені на місцях невеликі поліцейські гарнізони так налякані діями наших груп, що будь-якої хвилини готові зірватися з насиджених місць і втекти до Путивля під захист німців.

29 червня. Вранці до штабу прийшли дві колгоспниці з скаргою на бійця, котрий покривдив їх — забрав сало, картоплю, молоко, курку. Випадок цей дуже збентежив мене й Руднева. Ніколи ще в з'єднанні не було грабіжників. Траплялися в нас дуже тяжкі дні, коли бійці буквально голодували, але ніхто ніколи не дозволяв собі скривдити колгоспників чи робітників,

не кажучи вже про вдів або солдатські родини. А тут така неприємність!

Оголосили загальне шикування. Жінки обійшли ряди, але винуватця не знайшли. Тоді я розповів партизанам, з якою скаргою прийшли до нас жінки. Бійці самі розшукали мародера. То, як виявилось, був молодий хлопець, що недавно прийшов у загін. В бою він проявив себе непогано, побував у кількох складних розвідувальних операціях.

Почався допит. Я намагався з'ясувати, що ж його штовхнуло на такий підлий вчинок. Нічого врозумливого він не відповів. Взяли під арешт.

Через годину знову загальне шикування. Перед рядами представників усіх підрозділів з'єднання і великої групи місцевих селян начальник штабу Базима, карбуючи кожне слово, прочитав мій наказ про розстріл винуватця. Настала мертва тиша. І нараз пронизливий жіночий крик:

— Ой лишенько, та що це робиться! За одну курку людину стрілятимуть!

Обидві жінки кинулись до мене, благаючи помилувати винного.

Стрункі ряди партизанів якимось самі собою змішалися з колгоспниками. Почався мітинг. Люди гнівно засуджували вчинок мародера. І хоч ніхто одверто не говорив, але відчувалося, що всім шкода хлопця. Спитали його самого. Він запрягся кров'ю спокутувати провину. Я відмінив наказ про розстріл і думаю, що не помилився.

Штаб розробив нову операцію одночасних диверсій на шосейних дорогах і на залізничній магістралі. Наказом по з'єднанню перед Глухівським загonom поставлено завдання зірвати й спалити мости в селі Кориж. Те ж саме повинні зробити Шалигинський загін у селі Маркове, Конотопський і Кролевецький — біля тьоткинських торфорозробок. Мінери Путивльського загону повинні зірвати й спалити Макшавицький пором і вчинити залізничну диверсію на перегоні між станціями Буринь і Ворожба. Увечері оперативні групи виїшли на виконання завдань.

1 липня. Секретар партійної організації Панін провів збори в Новій Слободі. В центрі села серед попелищ зібралось все населення. Яків Григорович розказав

людям про міжнародне становище, про хід боїв на фронтах війни та про завдання населення в боротьбі з гітлерівськими загарбниками. Багато хто з присутніх попросив зачислити їх в ряди партизанів.

Надвечір повернулися оперативні групи. Глухівчани розгромили місцевий гарнізон у селі Кориж і зірвали міст через Сейм. Шалигинський загін зайняв Маркове, зірвав і знищив пором, захопив млина. На складі знайшли близько сорока тонн борошна. Дві з половиною тонни залишили собі, решту роздали населенню. Конотопський і Кролевецький загопи зірвали міст вузькоколійки через Сейм, коло Тьоткиного. Оперативна група Путивльського загону зірвала Муханівський пором, знищила зв'язок у бік Путивля довжиною один кілометр і очистила від поліції й німецьких поплічників Бояро-Лежачі, Муханівку, Юр'єве, Волинцеве, Липнове, Калиші та Іванівку.

3 липня. Фашистське командування знову почало стягати військо проти наших загонів. По селах, розташованих навкруги Новослобідського лісу, сконцентровано до трьох полків мотопіхоти, підсиленої танками й артилерією. За відомостями розвідки, проти Путивльського загону виступає угорський полк і батальйон поліції. З боку сіл Нова Слобода, Калиші й хутора Свобода, розташованих навкруги Новослобідського лісу, угорці поставили три батареї. Між цими селами весь час курсує більше десятка автомашин з піхотою, три танки й чотири бронемашини. Таким чином, ворог закрити всі дороги, які зв'язують нас з іншими загонами, і путивльські партизани опинилися в суцільному ворожому кільці.

5 липня. Три дні відбуваються сутички й перестрілки. Дрібні групи противника, провадячи розвідку боєм, намагаються пройти в ліс. Тричі ми послали зв'язковий до сусідніх загонів, і щоразу люди не могли пройти. Тільки вчетверте двом молодим розвідникам — Миколі Бардакову й Чечоткіну — пощастило пробратися через ворожі заслони і повідомити товаришам про становище Путивльського загону.

Начеписи на себе, для маскуванню, цілі гірлянди гілок ліщини, вони проповзли по-пластунському за кілька метрів од угорських дозорів і спустилися до болота. Через зарості очерету й осоки одважні воїни

доправились до протилежного берега. Залишалося пройти найнебезпечніше місце — стометрову смугу чистої болотної води, а далі — рятівні прибережні кущі. Допомогли їм сміливість і кмітливість. Взявши в рот дучки очерету, хлопці пройшли це місце погід водою і так добре, що ворожий дозор, який був поблизу, нічого не помітив.

6 липня. Вчора цілий вечір противник обстрілював з артилерії Новослобідський ліс, концентруючи вогонь на Монастирському містечку. Сьогодні о 9 ранку з боку Линового фашисти вирушили в наступ. Одночасно рушили розстрільні й з боку села Калиші. Намірюючись розчленувати наші бойові порядки, німці й угорці йшли трьома великими групами: перша (ударна) по центральній дорозі, що провадила до містечка, де містилися штаб і санітарна частина загону, друга — по східному узліссю, і третя з обозами — огинала ліс з півночі. Ударній групі гітлерівців удалося просунутися яром, порослим кущами, майже до центру лісу й одрізати штаб та обоз з пораненими від групи Карпенка, що складалася з п'ятої й третьої рот.

Всі наші резерви були введені в бій. При штабі лишилися рій розвідки та взвод комендантського управління. Цими силами ми зайняли кругову оборону по схилах яру за-триста метрів на захід від монастирських стін.

В цій ситуації не можна сподіватися на перемогу. Кожен думав тільки про одне — як найдорожче віддати своє життя. Вороги напосідали з усіх боків. На одного партизана припадало по кілька десятків фашистських солдатів.

В такі моменти, коли смерть підступає зовсім близько, люди прагнуть бути вкупі. Наші поранені попросили перенести їх на лінію вогню, а ті з них, що не могли ні рухатися, ні тримати зброю, вимагали підкласти під них гранати, прив'язати до кільця чеки шнур і дати край цього шнура в зуби, щоб кожен міг сам себе підірвати, коли підійдуть вороги.

Зустрівши одчайдушний опір партизанів на західному узліссі і в північно-східній частині лісу, ворог трохи вповільнив темпи свого просування. Одна його група рухалася поміж болотами й лісом, по дорозі, що вела в тил розташування нашого загону. Гітлерівці

підійшли буквально на відстань двісті метрів. Відділяли нас од них густі кущі ліщини.

Бачачи загрозу, що створилася для всієї нашої оборони, Григорій Замула підповз із своїми бійцями поміж кущами майже до самого узбіччя дороги і вдарив з кулемета й автоматів по центру наступальної групи угорців. Вогонь партизанів був несподіваний, трисотенна колона ворогів змішалася, солдати заметушилися. В цей момент у тил їм знизу вдарила група П'ятишкіна і довершила розгром. Всі до єдиного каральники загинули або тут же, в дорожній куряві, або в трясовині болота, куди їх загнали кулі партизан і панічний страх.

Водночас наші групи відкрили ураганний кулеметний вогонь по обозу противника, котрий рухався з колоною німців. Шквал вогню і тут викликав паніку. Фашисти відступили.

Коло п'ятої години вечора німецькі розстрільні знову пішли в атаку. В роті Карпенка закінчились патрони. Федір підхопився на весь зріст і з криком «За Батьківщину!», «Бий фашистів!» кинувся врукопаш.

За командиром дружно піднялися всі бійці. Натиск бійців був такий сміливий, що фашисти відступили. Та й не дивно, дуже вже страшні були наші партизани.

На північній дільниці оборони кулеметник Вано Рехвіашвілі підпустив роту противника майже до свого кулемета, а тоді так пороснув по них, що протягом кількох секунд на близькій відстані од нього виросла гора фашистських трупів. Вцілілі солдати несамовито кинулись назад.

О 19.00 з північно-західного боку лісу підійшли ворожі танки. Почався сильний артилерійський обстріл. Розстрільні гітлерівців знову пішли в атаку. Вже добре було чути п'яні вигуки «Хайль Гітлер!» і видно перекошені злобою обличчя фашистів. А тим часом у більшості партизанів скінчились патрони. Ми приготувались до останньої рукопашної сутички. І в цей час, наче з волі чарівника, звідкись здалека долинув рідний серцю мотив «Інтернаціонала». Що ж це таке? Хто може співати «Інтернаціонал» в тилу ворога?

Виявилось, що то були наші вірні бойові друзі кочотопці й кролівчани. Довідавшись од зв'язкових про безнадійне становище Путивльського загону, вони залишили своїх пораниених у лісі в надійному сховищі,

а самі поспішили на допомогу. Підійшовши до першого селища тьоткинських торфорозробок, партизани зайняли вихідний рубіж у тилу ворожих заслонів.

Першою схопилася в атаку вісімнадцятилітня комсомолка Віра Сугоняко, відома співуха, завжди весела, життєрадісна дівчина. Багато хто з хлопців заглядався на її чорні брови, тонкий, як у берізки, стан та на довгу товсту косу, проте ніхто не міг похвалитися успіхом. Сміливість у бою і в розвідці, вміння берегти дівочу честь і привабливість Віри прихилили до неї симпатії всього загону.

Вибігши вперед, вона голосно, на всю силу свого чудового голосу заспівала:

Повстаньте, гнані і голодні
Робітники усіх країн!
Як у вулкановій безодні,
В серцях у нас клекоче гнів!

І нараз, як молода ялинка під сокирою дроворуба, Віра впала на землю. Ворожа розривна кулю влучила в серце...

Але партизани вже дружно підхопили слова пролетарського гімна. Крізь тріскотняву автоматів і безладну стрілянину мотив «Інтернаціонала» долинув до нас, на Монастирську гору. В єдиному нестримному пориві кинулись путівляни з багнетами вперед, всі — од бійця до командира загону.

Не ждіть рятунку ні від кого:
Ні від богів, ні від царів!.. —

линуло над лісом і лукою.

Приголомшені фашисти похитнулись. Деякі з них безладно відступили до другого й третього селищ тьоткинських торфорозробок. Інші побігли в болото і там повільно, але неминуче засмоктувались у трясовину, несамовито кричачи: «Гітлер капут!»

Вихід на південний схід був вільний. Противник втратив лише вбитими 180 солдатів і офіцерів. Партизани захопили сорокап'ятиміліметрову гармату, великокаліберний кулемет, 6 кулеметів станкових, 7 мінометів, 25 гвинтівок, дві похідні кухні, тринадцятеро коней та багато військового майна.

В цьому тяжкому бою смертю хоробрих загинув Григорій Іванович Замула, Тихін Козаченко, Петро Морозов, Василь Рижков, Василь Чут, Микола Тарасенко, Віра Сугоняко, медсестри Маруся Шмацька й Маруся Бикова. Їхня братська могила завжди нагадуватиме прийдешнім поколінням простих радянських людей, які самовіддано боролися проти фашизму і загинули за щастя Батьківщини.

О 24.00 загін вийшов у напрямі містечка першого селища торфорозробок, сіл Вегерівки, Бунякаиного і далі на Казенний ліс. На світанку, підходячи до лісу, ми побачили, як глухівчани й шалигинці, які теж прийшли на допомогу, вдарили по німцях з півночі, од Нової Слободи.

Втікаючи від партизанів Кульбаки й Матющенко, гітлерівці покинули батарею з чотирьох гармат і багато іншого майна.

7 липня. На стоянці в Казенному лісі нас догнали кінні розвідники і принесли тяжку звістку — фашисти вчинили звірячу розправу над мирним населенням. Вони позагнали ні в чому не винних жінок, дітей і старих чоловіків у хати, підпалили, і люди живцем погоріли. Тих, що сховалися в погребях, закидали гранатами. До всіх цих звірств ще й забрали в Путивль 22 чоловіки заложниками.

Негайно вислали на місце цієї страшної трагедії групу бійців і медсестер на чолі з Паніним. Вони нарахували в Новій Слободі до шестисот убитих і поранених. На трупах 83 осіб — старих дідів, жінок і немовлят — було по кілька поранень кулями й багнетами. Подавши першу допомогу тим, які були живі, наші товариші повернулися в з'єднання, не схожі самі на себе. Молоді дівчата-санітарки, яких ми раніше не пускали в бій, берегли, із слізьми на очах не просили, а вимагали, щоб їх негайно послали на найбільш небезпечне завдання. Всі були сповнені бажання помститися фашистським варварам за звірства в Новій Слободі.

9 липня. Після відпочинку з'єднання перейшло в Анатоліївський ліс, Крупецького району, Курської області, звідти знову повернуло до Казенного лісу, тільки вже з другого боку. Зробивши цю петлю, ми одіралися від противника і виграли не менше доби, яка

нам конче була потрібна для здійснення нових диверсій на залізничних перегонах Конотоп — Ворожба — Волфіне.

10 липня. На стоянку з'єднання в Казенному лісі прийшло вісім чоловік шосткинського партактиву. З них організували маленький партизанський загін. Командиром призначили Федота Андрійовича Тидню, комісаром — Гната Кириловича Смичка. В наказі по з'єднанню відзначалося, що Шосткинський загін о першій порі, поки в його ряди не увіллється достатня кількість добровольців, мусить діяти як оперативна група Глухівського загону.

Увечері повернулася з завдання дві групи розвідників і мінерів. Перша група Терехова на перегоні Буринь — Клепали пустила під укіс ешелон противника, навантажений танками. По дорозі назад з ними трапився химерний казус. Хлопцям треба було переправитися через Сейм. Терехов, Желябовський, Фірсов, Мізерний та Уткін перепливли легко, а Саша Алексеев плавати не вмів. Хлопцям довелося брати його на буксир, і він добре насюрбався річкової водички. В загоні довго жартували, згадуючи пригоду з безталанним розвідником. Називали його «моряком». А тим, що не вміли плавати, довелося опанувати цей новий для них засіб «пересування».

Друга група мінерів — Островський, Кириченко, Васильєв і Діянов — на перегоні Буринь — Ворожба також пустили під укіс ворожий ешелон з танками. На шосе між В'язенкою та Баничами вони підірвали на міні середній танк. Екіпаж його знищили.

11 липня. Спостерігачі повідомляють, що після кожної нашої диверсії гітлерівці хапаються якнайскоріше відновити зруйновані мости й нормалізувати рух поїздів, інтенсивність якого весь час зростає. Судячи з усього, ворог перекидає на фронт величезні резерви і, мабуть, готує там наступ великих масштабів. На боротьбу з диверсіями партизанів на залізничній магістралі і особливо в районі великого вузла Ворожби окупанти стягають на залізничні станції каральні й тилові частини, а по селах на правому березі Клевені створюють нові поліцейські гарнізони. Окупаційна влада знову пустила по окрузі чутку про розгром нашого з'єднання й про те, ніби «цигана Ковпака» пійма-

но і повішено. Однак, як і раніше, до нас день у день приходять добровольці.

12 липня. Після дводенного перебування в Казенному лісі зробили швидкий стрибок на північний захід. Загони розташувалися так: Путивльський — в районі села Ворголь, Глухівський — біля Зазірок, Шалигинський — коло села Кочерги, Конотопський і Кролевецький — поблизу Щербинівки.

Двомісячний рейд по Путивльському, Шалигинському, Глухівському, Кролевецькому, Конотопському, Глушківському та Крупецькому районах цілком себе виправдав. Проваджені бої і вчинені диверсії дезорганізували ворожий тил по цих районах, примусили окупантів спинити частини, що правились на фронт, разом — понад дивізію, і сконцентрувати їх проти з'єднання. Лишатися й далі в цьому районі, переповненому ворожими військами, тим паче без боєприпасів, недоцільно. До того ж, зросла кількість поранених, отже, збільшився обоз і погіршала маневреність з'єднання. Вирішили перебраться в ліси Кролевецького району.

Вислані вперед розвідники на світанку напали на сонний гарнізон села Камінь, що лежить між Литвиновичами й Мутиним. Ворожа застава, яка там стояла, закрила нам вихід з Путивльського району. Несподіваний напад партизанів примусив гітлерівців, не прийнявши бою, відійти. З'єднання форсованим маршем пройшло путівцем північніше Мутина.

За півкілометра од шосе Конотоп — Кролевець нам перегородив дорогу покvapно вивантажений гітлерівським командуванням з ешелонів артилерійський полк. Німці відкрили такий інтенсивний вогонь з скорострільних гармат, що нам довелося відмовитися од спроби перейти шосе.

З'єднання повернуло на північний схід у напрямі до Брянських лісів.

В БРЯНСЬКИХ ЛІСАХ

16 липня. Перехід у Брянські ліси вимагав концентрації з'єднання в одному місці. З цією метою ми стягли всі свої загони в урочище Кочубеївщина і вночі з 14 на 15 липня вийшли на північ. Вранці спинилися

переднювати в лісі коло села Дубовичі, Глухівського району. Кінна група з маршу влетіла в село й атакувала поліцейський гарнізон. Бій тривав півгодини, і поліції не стало, але кільком поліцаям вдалося втекти в Глухів. Напевне, це вони і ввели в оману своїх хазяїв, бо самі не знали про підхід усього нашого з'єднання. Через те німецьке командування кинуло проти нас порівняно невеликий зведений каральний загін, приблизно чоловік двісті.

Прибувши на місце, каральники з властивою арійцям самовпевненістю, навіть не розвідавши наших сил і оборони, позлазили з машин, вишикувались у бойові ряди і на весь зріст пішли в наступ.

Ми ж, зайнявши оборону, як завжди в таких випадках, не відповідали на цю безладну стрілянину, поки ворожі розстрільні не підійшли впритул. І нараз — шквал вогню! Застрекотіли автомати, кулемети, забухкали розриви мін. Кульбака і Кочемазов підняли бійців у контратаку.

Сорок хвилин тривав цей бій. Поле засіяне трупами ворогів. Ми нарахували їх понад сто сімдесят. Було захоплено п'ятнадцять трофейних кулеметів, гвинтівок, автоматів.

Є втрати і у нас. Знову братська могила і запис у книзі наказів: загинули смертю хоробрих Андрій і Данило Чернякови, Іван Воронін, Іван Гузєєв... Поповнилась медсанчастина, збільшився обоз поранених...

Цього ж дня на залізничній магістралі в районі Ворожба — Курськ шалигинці пустили під укіс ешелон — сорок вагонів з боєприпасами та живою силою противника.

24 липня. Протягом минулого тижня з'єднання було на марші. Іноді доводилося на ходу міняти раніше намічений маршрут, щоб уникнути сутички з ворогом у не вигідних нам умовах. По дорозі очищали села від поліцаїв. Сьогодні пройшли населені пункти Поділи, Степанівку, Улицю і, досягши південного краю Брянських лісів, спинилися за шість кілометрів на схід од станції Зноб. Наш прихід у Брянський партизанський край збігся з початком чергової великої каральної експедиції проти партизанів тутешніх місць. На південному краї лісу займають оборону українські партизанські загони, що одійшли з Хінельських лісів,

Ямпільського та інших районів України. Тут же перебувають загони ім. 24 роковин РСЧА командира Реви і донецьких шахтарів під командою Боровика.

25 липня. О 6 годині ранку ворожа артилерія обстріляла застави Хільчанського загону з боку Зноб-Трубчевської. До лісу підійшли танки, піхота й кіннота противника. Застави змушені були одійти. Відтискуючи їх, фашисти заглибилися в ліс і розгорнули наступ далі, назустріч своєму другому угрупованню, яке просувалося з протилежного боку. Воно захопило село Улицю і вибило звідси заставу Ямпільського загону. Створилася загроза прориву на ділянці оборони загонів Хільчанського, Середина-Будського, Ямпільського, ім. 24 роковин РСЧА і загону шахтарів Донбасу.

Наше з'єднання, перетомлене двомісячними боями і довгочасними маршами, змушене було одразу ж увімкнутися в бойові дії і взяти на себе керівництво всією операцією. Силами Глухівського та Шалигинського загонів, п'ятої й восьмої оперативних груп Путивльського загону ми зайняли оборону на ділянці од західної околиці села Улиця до станції Зноб.

Відступивши з села Улиця, Ямпільський загін відкрив наш лівий фланг. Командирові загону Гнибіді було запропоновано відновити становище, але ямпільці не зуміли знову забрати село. На місце виїхав Руднєв, взявши з собою з резерву четверту оперативну групу. Спільними силами вони відбили село у ворога, і загін Гнибіді зайняв свої недавно втрачені позиції.

На другій ділянці нашої оборони розгорівся тяжкий бій за районний центр Зноб-Новгородську. Там створилося таке складне становище, що командир Шалигинського загону Саганюк змушений був залишити на полі бою гармату. Знову довелося втрутитись командуванню з'єднання. До вечора гармату відбили і відкинули противника на його вихідні позиції. Протягом дня усі атаки каральників було одбито, і партизанські загони зайняли свої давні вихідні позиції. Цим завершився перший етап бою по розгрому ворожого угруповання, що наступало на партизанські загони. І зразу ж ми приступили до здійснення другої частини плану — до розгрому окремих частин ворога, які розташувалися по селах Голубівка, Стара Гута й Нова Погощ.

28 липня. Виконуючи бойовий наказ, оперативні групи нашого з'єднання та Середина-Будський загін вночі з 27 на 28 липня зайняли вихідні рубежі. О 2 годині 30 хвилин почали наступ. Всю свою увагу ворог зосередив на дільниці групи Карпенка. До 4 години ранку групи Замули й Цветкова таємно обминули оборону противника і вдарили йому в тил і фланг. Атакований з головних напрямів, ворог пробував одбитися, ведучи безладний кулеметний і мінометний вогонь. Та не витримав навального натиску партизанів і почав тікати, кидаючи зброю. До сьомої години ранку намічені наказом населені пункти були очищені од противника, бойове завдання виконане з честю. Середина-Будський загін зупинився в хуторі Василівському. А загони нашого з'єднання розташувалися так: в Новій Гуті — Кролевецький і Шалигинський, в Старій Гуті — Путивльський, в Голубівці — Конотопський і в лісі за три кілометри на північ од хутора Василівського — Глухівський.

В ході цієї операції знищено понад двісті солдатів та офіцерів 3-го батальйону 47-го угорського полку і взяті трофеї: 11 кулеметів, 6 мінометів, 2 рації, санітарну машину, штабні документи та ін.

2 серпня. Увійшовши в Стару Гуту, бійці з'єднання зустрілися з своїми давніми друзями, старогутинськими колгоспниками. Вони повідали нам про своє горе. Через господарювання німецько-угорських фашистів не мали можливості зібрати врожай, хліб гинув на пні. Партизани охоче взялися допомогти населенню. На полях навкруги села закипіла праця. Люди, стужившись за мирною селянською працею, так захопилися, що як де навіть не перевіряли, чи немає там часом ворожих мін. Внаслідок цього сталося страшне нещастя — загинули два бійці. Довелося тимчасово припинити роботу, поки мінери не прочесали своїми шуцпами всю місцевість.

9 серпня. Протягом шести днів з'єднання побудувало надійну оборону, яка гарантує нас од несподіваних атак противника з усіх можливих напрямів.

Від кожного загону вислали по дві групи розвідників: одна в близький район свого розташування, друга — в далекий. У нас виробилось правило: як тільки з'єднання стане хоч на короткий відпочинок, зразу ж

негаймо у всі краї висилати групи розвідників, а в населені пункти — партизанську агентуру. Така організація розвідки дозволяла нам завжди знати, що робить противник не тільки поблизу нас, а й на далеких ділянцях — за сто і більше кілометрів.

20 серпня. Подаючи допомогу населенню, партизани одночасно заготовляли продукти й для себе. Наші загони перейшли на централізоване постачання, і комендантський взвод, який раніше займався господарчими справами, тепер уже неспроможний впоратися із збільшеним обсягом робіт по заготівлі й розподілу продуктів між загонами. Довелося створювати господарчу частину, на чолі якої став мій помічник старший лейтенант Підгорний. Він почав з того, що організував і провів жнива, а також заготовив сіно.

Все доросле населення Старої Гути разом з партизанами з ранку до ночі працювало на жнивах. Урожай зрадників Батківщини вивезли в ліс на загальний тік. Зібраним хлібом вдалося забезпечити потреби і з'єднання, і старогутинців, і біженців, що перебували на території розташування наших загонів. Працювали всі, Підгорний навіть дітей залучив збирати гриби та ягоди.

На цих, здавалось би на перший погляд, мирних, небойових ділах розкрилися здібності Миколи Леонтьовича Підгорного як доброго організатора й партизанського інтенданта. Раніше ми його знали в бою. Прийшов він до нас на початку березня, розповів, що війну почав десь на кордоні, відступав із своєю частиною до самого Путивля і вже тут, у наших краях, попав у оточення. Пробитися на схід до фронту не зумів, пішов у партизани...

В загоні, як і майже всі, почав рядовим. Після перших же боїв був висунутий спершу командиром роти, потім взводу. Після бою в Новослобідському лісі прийняв роту, а ось тепер — мій помічник, і помічник добрий.

21 серпня. Одержав радіограму — викликали мене в Москву на нараду командирів партизанських загонів. За наказом, я повинен був з'явитися на аеродром орловських партизанів, звідки мав вилетіти літаком до столиці. Ця радісна звістка швидко поширилася серед

бійців. Підводу, на якій я збирався їхати, оточили розвідники, мінери, артилеристи, медпрацівники, стрільці, Всі приносили листи до рідних і близьких, просять вкинути їх у справжню поштову скриньку і неодмінно в Москві.

В столиці я не був з 1931 року, коли вчився на «Выстреле»*, і, звичайно, ніколи не думав, що зараз, у розпалі такої тяжкої війни, мені тимчасово доведеться залишити своїх бойових друзів і летіти туди. На орловському аеродромі серед командирів партизанських загонів і з'єднань, які теж чекали літака на Москву, зустрівся з багатьма вже знайомими по спільних боях і з тими, про кого чув по «бездротовому» народному телеграфу. Тут були Гудзенко, Дука, Покровський, Сабуров, Ромашин, Ємлютін та інші. Не побачив тільки нікого з чернігівців.

Не встигли піднятися в повітря, як у літаку між партизанськими командирами почалося щось схоже на нараду. Висловлювали різні думки з приводу нашої поїздки. Товариші вголос мріяли про те, які питання можна буде розв'язати і, головне, чи дадуть нам вітчизняну зброю.

Лінію фронту перелетіли вночі на висоті до трьох тисяч метрів. Ворожі зенітки весь час стріляли по літаку. Кілька разів машина попадала в проміння прожекторів, та льотчик, уміло маневруючи, незмінно виходив із смуги сліпучого світла.

24 серпня. Прилетіли в Москву. З аеродрому нас одразу ж повезли в штаб Рокоссовського. Там відбулася щира тривала розмова. Командуючого цікавила партизанська тактика, умови боротьби по другий бік фронту, стан ворожого тилу, комунікації й пересування по них фашистських військ та багато чого іншого. Після розмови нас одвезли на автомашинах в готель «Москва».

26 серпня. Всіх наших командирів запросили до Центрального штабу партизанського руху. Відбулася розмова, на якій були присутні відповідальні працівники штабу. В розмові з ними ми відчули, що викликав нас у Москву не штаб, а вищий орган.

* «Выстрел» — скорочена назва вищих курсів комскладу РСЧА.

31 серпня. Вранці по телефону попередили кожного, щоб нікуди не відлучатися й чекати виклику в Кремль. Незабаром і викликали.

В Кремлі товариші запропонували мені йти попереду.

— Ти, кажуть, найстарший за партизанським стажем. От і будь перший.

До того я в Кремлі не бував і, правду кажучи, трохи хвилювався в незвичній обстановці.

На прийомі нас було чоловік двадцять командирів партизанських з'єднань і загонів — росіян, українців, білорусів. Коли всі повсідалися за довгим столом засідань, я озирнувся. На столі побачив карту походів нашого Сумського з'єднання. Ту, яку Войцехович і писар нашого штабу Тутученко складали у Старій Гуті. Тоді її літаком відправили в Центральний штаб партизанського руху, а зараз вона тут, у Кремлі. Що це може означати?

Прийом тривав довгенько. Нас докладно розпитували про бойові діла загонів, про побут і наші зв'язки з народом. Велика увага була приділена тому, як ми озброєні, обмундировані, яке в нас джерело поповнення боеприпасів. З цього приводу я коротко відповів:

— Джерело єдине — трофеї...

Я розповів дуже коротко, як нам довелося 1 грудня 1941 року піти із Спащанського лісу, як двічі ходили з Хінеля й Старої Гути рейдами на Путивль і як переконалися на досвіді в перевазі маневрових дій.

Мене спитали, чи не може наше з'єднання зробити рейд на правий берег Дніпра.

Думки про вихід на Правобережну Україну в нас ніколи не виникало. Ми робили рейди з району в район, по знайомій нам місцевості. А тепер треба було пройти по території кількох областей, форсувати Десну, Дніпро. Масштаби незмірно виростили, та це закономірно, бо розмах діяльності з'єднання весь час збільшувався. Спершу ми не виходили за межі Путивльського району, потім рейдували по всій північній частині Сумської області й іноді навіть переходили кордон України, бували в Курській та Орловській областях Російської Федерації.

Якщо розібратися, то наші рейди були не чим іншим, як однією з найдійовіших форм маневреної

тактики ведення війни в тилу ворога. Наші ж рейди — це не просто переходи з одного пункту в інший, викликані тиском переважаючих сил противника. Роблячи рейди, з'єднання і в процесі руху завдало ворогові ударів у найдошкульніші місця і тримало ініціативу в своїх руках. Та коли так, то чого ж нам весь час ходити по тих самих районах? Раз ми потрібні на Правобережжі, то треба йти. А туди ми безумовно пройдемо. Там же й земля, і люди наші, такі ж радянські, як і на Сумщині чи в районах Брянських лісів.

Обміркувавши все це, я сказав, що вийти на правий берег Дніпра ми зможемо.

Напроти мене сидів Олександр Миколайович Сабуров. Ще до того, як вилетіти в Москву, у нас з ним якось була розмова в Старій Гуті про рейд на Сумщину, та далі розмови справа не пішла. І ось зараз Сабуров підвівся й сказав, що теж хотів би піти з своїми загонами на правий берег Дніпра. Згоду було дано, і нам запропонували скласти заявку на все, що буде потрібне для рейду на Правобережжя.

Коли ми виходили з Кремля, ніхто з нас не міг ще в повній мірі охопити весь сенс наради, яка допіру відбулася. Потім, уже в готелі, ми багато говорили про те, що в ході наради нас, партизанів, називали другим фронтом. На союзників, виходить, розраховувати не доводиться. Американці й англійці саботують відкриття другого фронту в Європі. Ну що ж, ми самі його створимо. Один фронт у нас на Волзі, а другий, партизанський, буде в тилу ворога за Дніпром.

Наступного дня мене й Сабурова знову викликали в Кремль. Ця друга нарада була коротка. Мова йшла про деякі завдання наших з'єднань на території Правобережної України. Сумському з'єднанню запропонували пройти в Київську область, Сабурову — в Житомирську. Ці райони з розгалуженою мережею залізниць та шосейних доріг, з численними переправами через річки, були найважливішими стратегічними вузлами.

Особливо наголошувалось на тому, що нам треба підняти там народ на збройну боротьбу з окупантами, розгорнути диверсійну роботу і зірвати підвіз з Німеччини резервів і техніки до Волги та передгір'я Кавказу. Нашому з'єднанню додатково ставили завдання роз-

відати правобережжя Дніпра й Прип'яті і повідомити в Ставку Верховного Головнокомандуючого, а побудовані на Правобережжі укріплення і підготовані будматеріали для дальшого будівництва — знищити.

З деяких мимохідь кинутих слів можна було догадатися, що наш партизанський рейд пов'язується з готуванням якоїсь великої операції Червоної Армії і що незабаром треба чекати радісних звісток про події на фронті, а правий високий берег Дніпра скоро стане плацдармом запеклих боїв. Все було обговорено й зважено аж до установаження надійного радіозв'язку.

Повертаючись з Кремля, пішли по Красній площі. Бачу — Сабуров задумався.

— Чого засумував, Олександрє Миколайовичу?

— Та нічого. Думаю про складність завдання.

— Не горюй, допоможемо. Спершу, звичайно, буде важко. Для твого з'єднання рейди — діло нове. Люди в них ще не бували, обози не підготовані...

— Дякую, Сидоре Артемовичу. На це я зважу.

— А що гадаєш робити з запасами продовольства? Ви ж заготували їх з розрахунку на сидяче життя, на рік наперед, до нового врожаю!..

— Так, це правда. З собою всього не візьмеш. Роздамо населенню, — відповів Сабуров.

Вісім подальших днів у Москві минули в постійних турботах. Незважаючи на всю завантаженість, ми, кілька чоловік партизанських командирів, викроїли час і побували в госпіталях у Москві і Тамбові, де перебували на лікуванні наші товариші.

Багато там було радісних, хвилюючих зустрічей з бойовими друзями. Не встигали ми відповідати на нескінченні запитання про справи та людей з'єднань на Малій землі...

Перед тим як ми з Сабуровим мали вилетіти з Москви, нас познайомили з цілком секретним наказом про вихід наших з'єднань у рейд на Правобережжя. В ньому було вказано все те, про що йшла мова на другій нараді в Кремлі.

12 вересня. Повернувшись у Стару Гуту, я передусім розповів про все Семенові Васильовичу Рудневу. Тільки комісарові можна передати весь зміст секретного наказу. Ми замкнулися з ним у трофейній угорській санітарній машині — моїй штаб-квартирі.

— Ось куди ми дивилися, — мовив я, показавши на карті район межиріччя Волги й Дону. — А ось куди націлили нас у Кремлі. — І окреслив пальцем райони Правобережної України.

— Здається, — відповів Семен Васильович, — ти хочеш сказати, що ми йдемо на правий берег Дніпра.

— Так, ідуть поки що наші загони й Сабурова.

Значення слів «поки що» Семен Васильович збагнув одразу. Життя навчило нас розуміти один одного з півслова, з одного погляду.

Першого періоду перебування в тилу ворога наш з'єднаний загін не мав постійного зв'язку з радянським командуванням. Розробляючи наступні операції, ми з Рудневим турбувалися, щоб правильно спрямувати свої удари. Пізніше, як було встановлено радіозв'язок, діяли більш впевнено. Зв'язок полегшив нам орієнтування. Він вселяв у кожного партизана впевненість у тому, що воюємо ми не на свій страх і ризик, а діємо за загальним планом. Поступово у мене з Семеном Васильовичем виробився чудовий контакт у нашій спільній діяльності. Ми чудово розуміли і доповнювали один одного. А зараз, обмірковуючи разом майбутній похід, почували, що наша дружба допоможе з честю виконати і це завдання Ставки Верховного Головнокомандуючого.

Семен Васильович доповів про проведену роботу за час моєї відсутності. Всі ці дні він з Базимою та іншими командирами займався підвищенням боєздатності з'єднання і зміцненням лінії оборони районів розташування всіх наших загонів.

Скориставшись тимчасовим перепочинком, вони багато зробили в галузі виховної роботи серед особового складу, зміцнення дисципліни та підвищення авторитету молодших і середніх командирів з'єднання.

Далі мова пішла про результати розвідки. Руднев сказав, що наша агентура побувала на підступах до Києва. Далека розвідка з'ясувала обстановку в Білопіллі, Путивлі, Конотопі, Коропі, ближча — вивчала справи у Хінельських лісах та Ямполі.

Особливо цінні відомості про дислокацію частин противника і кількість перекинутих ним військ по залізничній магістралі Ворожба — Курськ принесли з-під Путивля розвідники Бардаков, Жуков і Фірсов.

Мінери-розвідники Черьомушкін, Мичко, Аксьонов і Ташланов підірвали два ворожі ешелони на перегоні Конотоп — Буринь, знищили 20 вагонів, 10 цистерн з паливом, один паровоз.

Підривники Глухівського загону Боженко, Опанасенко й Сидоров пустили під укіс ешелон противника з живою силою й технікою на перегоні Ямпіль — Макове, а мінери Трифонов, Торгашов, Григор'єв, Кожевников, Казимиров пустили під укіс товарний поїзд з боеприпасами і продовольством на перегоні Ямпіль — Хутір Михайлівський. Шалигинські партизани Галєєв, Лепьошкін, Морозов, Баклач і Обертінєв знищили військовий состав з живою силою й боеприпасами на перегоні Волфине — Глушково.

Що ж, не погано тут без мене потрудилися хлопці!

15 вересня. Я з головою поринув у готування до нового великого рейду. Дуже багато клопоту з господарчими справами. З Москви літаки привозять озброєння й боеприпаси. А вертаються од нас геть завантажені пораненими й хворими. Передусім їх конче треба відправити на Велику землю. Виряджаємо в радянській тил і родини деяких командирів і партизанів, що приїхали до нас під час рейдів, а також діток і підлітків — їх теж було близько сорока чоловік.

Разом з усіма Семен Васильович відрядив і свою сім'ю. Домнікія Данилівна з Юриком вилетіла в Москву, старший же син Радик зостався з батьком. До речі сказати, за час, проведений у загоні, він змужнів і став добрим бійцем-партизаном.

На готування до наступного рейду іде весь час. Не тільки ми з Рудневим і Базимою заклопотані по горло. З головою вистачає роботи всім командирам і бійцям з'єднання.

Зброю, яку ми одержуємо з Москви, розподіляємо по загонах, враховуючи їхні потреби. Одне слово, дуже не просто підготувати весь особовий склад, допоміжні служби, обоз, озброєння на виконання такого великого, складного й відповідального завдання.

Мимоволі згадується весь пережитий рік. Адже при народженні в Путивльському загоні було всього кілька чоловік. І ось пройдена важка, сповнена злигоднів путь, загін виріс у велике з'єднання, в могутню бойову одиницю, здатну битися не тільки з окремими караль-

ними загонами, а й з великими військовими частинами противника.

За рік боротьби в тилу ворога наш загін, а тепер з'єднання, провів понад двадцять великих наступальних і оборонних боїв, не враховуючи численних дрібних сутичок. Знищено понад чотири тисячі гітлерівців, розгромлено близько десятка батальйонів регулярного війська противника. Ми ж не мали жодної поразки.

Радісно усвідомлювати, що бійці з'єднання, під повсякденним впливом комуністів і комсомольців, міцно згуртовані, загартовані в боях, здатні вирішувати дуже серйозні бойові завдання. Приємно бачити, що з'єднання готове до смертельних сутичок, які ждуть нас на правому березі Дніпра.

30 вересня. З Великої землі одержали дві 76-міліметрові гармати. Тепер у нас уже цілий артдивізіон. Наказом по з'єднанню його командиром призначили майора Анісімова Сергія Васильовича, комісаром — Коренева Олексія Ілліча.

За час мого відрядження до Москви з'єднання наше поповнилось багатьма новими людьми. Серед них — двадцять шість військовослужбовців, які при допомозі підпільників-комсомольців втекли з конотопського табору військовополонених. Прийшли вони худі, виснажені, обірвані. За три тижні трохи від'їлись, стали схожими на людей.

Статурою з них виділяються артилеристи майор Анісімов і сержант Давид Бакрадзе. Обидва високі, широкоплечі. Анісімов — русявий, з відкритим мужнім лицем, Давид — з чорними маленькими вусиками, чимсь нагадує шотаруставелівського витязя в тигровій шкурі. Його призначено командиром 76-міліметрової гармати.

Медична частина теж поповнилась фахівцями з цієї ж групи. Туди прибуло два лікарі: Микола Петрович Уланський та Іван Маркович Савченко. Фахівці вони, як доповідає Діна Маєвська, досвідчені.

4 жовтня. Од наших сусідів — орловських партизанів — і розвідників усіх п'яти загонів надійшли відомості про те, що противник у складі 38-го полку 108-ї угорської піхотної дивізії, полку українських націоналістів та німецького батальйону ведуть наступ проти Навльських партизанських загонів з рубежів Синьозерка — Гололюбово — Вигоничі. Більше полку угор-

ського війська діє проти партизанів, що перебувають у південній частині Брянських лісів. Мабуть, фашисти поставили перед собою мету паралізувати діяльність партизанів на найважливіших залізничних магістралях Орловської області.

Зважаючи на складність обстановки, представники командування всіх партизанських загонів, груп і з'єднань зони Брянських лісів вирішили зірвати наступ противника в Навльському районі. З цією метою ухвалено провести спільну операцію по розгрому його гарнізонів у Суземці, Середина-Буді, Голубівці, Лукашенківському, Жиховому і Зноб-Новгородській. Керівництво спільною операцією очолив член Реввійськради Брянського фронту генерал Матвеев.

Початок атаки на головних напрямках нашого контрудару намічено на першу годину ночі 5 жовтня 1942 року. За розробленим планом перед Сумським з'єднанням ставиться завдання — знищити угруповання противника в Голубівці, Великій Березівці та хуторі Лукашенківському, потім вийти в район Жихового й Пигарівки. Розгромити там ворожі гарнізони й одночасно повести наступ через село Чернацьке на районний центр Середина-Буду, чим допомогти захопити його сусідам зліва — загонам Гудзенка, Балясного та приданій їм групі Конопченка.

До спільної атаки на Середина-Буду загонами, що підлягають Гудзенкові, повинні знищити противника в Підлісному, Горожанці й Зеленому Гаю.

Праворуч од нас діятиме група партизанських загонів під командою Сабурова. Вона має знищити вороже угруповання в Зноб-Новгородській і взяти села Холмачі, Уралово, Рудню.

Виходячи з складності становища, я поставив завдання перед командирами наших загонів.

Шалигинський загін повинен захопити Гаврилову Слободу й прядивний завод на хуторі Ішуткин, виставити заслон з боку Чернацького і до 24.00 скупитися на вихідному рубежі, на південно-східній і південній околицях хутора Обихід для наступу на хутір Лукашенківський.

Друга, сьома й восьма оперативні групи виступали з Старої Гути на Лісне, Мотих, Луг, Борок і до 20.00 повинні зайняти вихідне положення за один кілометр

від хутора Лукашенківського на станції Перемога, перед тим виставити заслони з боку Пигарівки.

Дев'ята група вкупі із взводом броньбійників повинна прийти на станцію Перемога першою, захопити її, дочекатися підходу другої, сьомої й восьмої груп і зостатися разом з ними, щоб атакувати з заходу хутір Лукашенківський через село Красичку, а там виставити заслон з боку Жихового.

Ці чотири зведені бойові групи становлять одну ударну групу під загальною командою мого помічника Павловського.

Глухівський загін виступає по маршруту Шалигинського загону й завдає удару по Великій Берізці з півдня, через Промахівку, з завданням вийти далі на Голубівку і там перейти під командування командира четвертої оперативної групи П'ятишкіна.

Одразу ж після взяття Голубівки Глухівський загін, четверта, п'ята й десята оперативні групи повинні форсованим маршем пройти через Промахівку й Велику Берізку і з північного заходу вдарити на село Чернацьке.

Конотопський загін і батарея мінометів виступають на Грузьке, Нову Гуту, хутір Троїцький, зосереджуються на узліссі коло дороги Стара Гута — Голубівка. Своім маневром вони повинні скувати противника в Голубівці й Великій Берізці і сприяти в знищенні противника Глухівському загоні у Великій Берізці, а групі Путивльського загону — в селі Голубівці.

Кролевецький загін виставляє заслон на цвинтарі Гаврилової Слободи і блокує противника з боку Чернацького.

В резерві залишаються третя оперативна група, кавескадрон і дві групи розвідників та автоматників.

5 жовтня. Рух загонів і наступ на всі перечислені в бойовому наказі населені пункти почався точно в призначений час. Та незабаром від командирів груп і загонів стали надходити відомості про те, що просування уповільнилося. Противника, певно, було попереджено про наш наступ, він заздалегідь підготувався, врахувавши при цьому свої слабкі сторони, а також зважив і на тактику партизанів. Увечері 4 жовтня гітлерівці підтягли свої резерви. У всіх населених пунктах і по дорогах, по яких ми мали наступати, ворог орга-

нізував оборону з системою опорних пунктів, дзотів та інших фортифікаційних споруд. Всі підступи до населених пунктів, які займав противник, були старанно пристріляні й заміновані.

Вперше за весь час боїв гітлерівці не користувалися трасуючими кулями з метою маскування. Щоб не дати партизанам можливості таємно підійти до їхньої оборони, вони підпалювали крайні хати колгоспників і колгоспні будівлі. Дзоти й вогневі точки противника мали взаємний вогневий зв'язок на 180°, а артилерія одного населеного пункту обстрілювала підходи до сусіднього пункту, розташованого за 5—6 кілометрів. Але все ж таки в деяких місцях партизани зуміли підійти аж до самих їхніх опорних пунктів.

Під Лукашенківським наші бойові групи потрапили в дуже скрутне становище. На їх вихідні позиції перед самою атакою гітлерівці обрушили вогонь десятків кулеметів і мінометів. Під лавиною цього суцільного вогню не можна було і голови підняти.

Павловський вдався до хитрощів. Групу, яка наступала з боку Жихового, послав на протилежний край хутора. Її удар був несподіваний для гітлерівців. Цим скористався Замула і підняв своїх бійців в атаку. Сам він побіг перший, вигукуючи:

— Ура! За Батьківщину!

Дві керовані ним роти встигли проскочити небезпечну відкриту смугу, поки фашисти отямилась і знову різонули з кулеметів. Іван Іванович впав з пробитим черепом. Роти залягли. Од ворога їх відділяло якихось 30—40 метрів.

В цю страшну хвилину вперед кинулася автоматниця Ніна Созіна, струнка худорлява дівчина.

— Кров за кров! За командира!

Мов якась незрима сила підняла людей з землі на ворожі дзоти.

В траншеях і бліндажах першої лінії оборони точився рукопашний бій. Смілива дівчина майстерно орудувала автоматом. І знову вперед, в глибину гітлерівської оборони.

Созіну обігнав Іван Сердюк з своїми бійцями. Відчайдушна сміливість цього молодого командира повела в бій усіх. Не міг вистояти ворог перед цією партизанською лавиною, відкотився.

Останнім пострілом якийсь гітлерівський недобиток застрелив подругу Ніни — Людмилу Стоборову. Вони разом прийшли в загін в липні, коли ми проривалися з Новослобідського лісу. За три місяці обидві комсомолки не раз побували в тяжких боях і завжди відзначалися відчайдушною хоробрістю.

Бійці й командири оперативних груп і загонів, діючи надзвичайно сміливо, згуртовано й використовуючи нерівну місцевість, вибили фашистів з Голубівки, Лукашківського й Великої Берізки, але згодом під тиском сил противника, які набагато переважали, змушені були одійти. Німці й угорці пробували переслідувати наші підрозділи, що виходили з бою, але, попавши під вогонь заслонів партизанів і групи антифашистів Габора, відмовились од свого наміру.

Загалом операція, безумовно, була дуже вдала. Ми розгромили штаб батальйону противника, знищили до 500 ворожих солдатів і офіцерів, спалили п'ять військових складів зброї, продовольства й обмундирування, зруйнували 30 дзотів.

В цьому бою ми теж зазнали великих втрат: убитих 37 партизанів і 59 поранених. Загинули сміливі і віддані Батьківщині люди: командир 2-ї оперативної групи Іван Іванович Замула, політкерівник цієї ж групи Рудь, командир взводу Тураєв, командир рою мінометників Кислов, політкерівник десятої групи Картошкін, помічник командира сьомої групи Єрмолаєв, медсестра Ніна Ляпіна та інші чудові товариші.

Була у нас прекрасна пара: одчайдушно сміливий голубоокій лейтенант Тураєв і кругловида красуня волжанка Ніна Ляпіна. З перших днів війни вони перебували на фронті, попали в оточення. Ніна трохи раніше, Сашко — пізніше.

По закінченні медичного технікуму 1941 року, Ніну, як і багатьох інших випускників цивільних учбових закладів, направлено в діючу армію. У вересні 1941 року 275-й стрілецький полк, в якому вона служила, в районі Ямполя попав в оточення. Армійці змушені були йти на прорив. Дванадцять тяжко поранених бійців довелося залишити на молодого військового фельдшера.

З допомогою підпільника агронома колгоспу імені Леніна Микити Івановича Дарико Ніна переховала їх

у надійних людей по околишніх селах і сама лікувала, як могла.

В Туранівці їй допомогла бабуся Якилина Овдіївна Осенко, в Окопі — Федора Григорівна Кравченко, в Олино — Василь Микитович Пушко. Поранені одужали, десять з них зовсім набралися сили й подалися до лінії фронту. Настав час і Ніні вирушати. Але несподівано стався провал.

Ямпільська підпільна організація вирішила врятувати «маленького лікаря» — так Ніну любовно називали колгоспники, яким вона не раз допомагала боротися з усякими хворобами.

Задуману операцію видав провокатор. Стався ще один провал. Ніну все ж таки врятували, але дорого заплатили підпільники за її порятунок. Загинув мужній Дарико, повішена ланкова з його колгоспу Віра Вовк, розстріляні секретар комсомольської організації Марина Штанюк і старий колгоспник Хабако.

В з'єднанні Ніна перші два місяці працювала в нашому лісному госпіталі. Пригадую, прийшла якось до мене й попросила перевести її в оперативну групу. Я відмовив. Та не допомогло. І сльози, і вмовляння пустила в хід. І так настійливо просить: «За мене люди добрі загинули, а я в госпіталі одсиджуватимусь». Довелось погодитись.

Сашко Тураєв в загоні спершу був бійцем. Одвага й сміливість, кмітливість, знання і добре розвинуте почуття товариства зробили його командиром взводу. Він був нашим комендантом, коли брали Путивль.

Взвод Тураєва — один з кращих взводів з'єднання. Його заслужено любили й поважали бійці.

Познайомилися Ніна й Сашко на тернистих дорогах партизанських походів. Тут у проміжках між боями вони й пізнали перші солодощі кохання. Пам'ятаю, як боязко й сором'язливо приймали вітання друзів на своєму лісному весіллі. І в одному бою за Голубівку обое загинули смертю хоробрих.

А було це так. Взвод Тураєва штурмував ворожий дзот. Бійці підійшли аж до дряної загорожі на три кола й залягли. Кулемет, який бив із дзота, не давав можливості одірватися од землі. Ніна опинилася трохи попереду розстрільні партизанів, що зрослася з зем-

лею. Починало розвиднятися. Лежать десять хвилин, двадцять, тридцять.

Несподівано голос Ніни:

— Хлопчики, і довго ми будемо фашистам у ноги кланятися! Вперед! За Вітчизну! Ура!

За Ніною посхоплювалися всі. Пробігши трохи, вона впала. Бійці кинулись далі. Накидаючи на дріт шинелі й куртки, під кулями брали дротяні загорожі.

Саша підбіг до розпластаної на землі Ніни, підняв її на руки. Дівчина скрикнула й знепритомніла. Обидві її ноги неприродно переломилися. Кулеметна черга розстрожила їх вище колін. Поклавши поранену на землю, Сашко стиснув поблідлі губи й кинувся на штурм. Через якусь хвилину його велике тіло повисло на колючому дроті. Ворожий кулеметник все ще стріляв у нього й мертвого.

Бійці взяли дзот, прорвали лінію оборони. Наступ на цій ділянці розвинув взвод Олександра Тютерева. Вміло, хороше воює цей сибіряк, стрункий і підтягнутий парубок. Не було жодного бою, щоб він не відзначився якоюсь сміливою вигадкою. Так і зараз. Після взяття дзоту вивів взвод загиблого Тураєва на фланг оборони і звідти завдав удару, і такого, що гітлерівці не вистояли. Жоден з ворогів не втік живим.

Серед численних паперів розгромленого фашистського штабу знайдено кілька цікавих документів. Ось, приміром, перекладений Габором, характерний наказ генерал-майора Бакач Силярда за № 27 од 26 серпня 1942 року по східно-угорській окупаційній армії і прикладена до нього інструкція № 555 од 20 вересня 1942 року командира 108-ї угорської дивізії генерала Авл. В цих паперах дії радянських партизанів класифікуються як «мала війна», у провадженні якої ми, партизани, маємо ряд переваг порівняно з угорською окупаційною армією: завжди використовуємо фактор раптовості нападу, добуваємо крашу інформацію про сили й наміри свого супротивника, уміємо чинити диверсії, робити наступальні операції й вести бої вночі у будь-яку погоду. В силу цього, як писали генерали, «між солдатами поширені настрої своєї малоцінності й низькопробності».

7 жовтня. Одержали наказ Українського штабу партизанського руху виділити із з'єднання Конотоп-

ський партизанський загін у повному його складі й передати в підпорядкування оперативній групі Сумської області. Наказа не обговорюють, та ми й не сумніваємося в його правильності. В штабі краще видно, кого й куди посилати. Але як тяжко розлучатися з конотопцями. Вкупі з ними ми воюємо з вересня минулого року, здружилися, правдивіше сказати — зріднилися. З шести осіб загін виріс і став самостійною бойовою одиницею.

Базима надів окуляри, прочитав наказ, важко зітхнув:

— Ех, командире! Шкода отдавати конотопців. Це ж один з кращих загонів з'єднання. Вони вже цілком самостійно провадять операції. Бойовий, сильний колектив.

— Правда, Григорію Яковичу, та діватися нікуди, — сказав я, звертаючись до Базими. — Готуй наказ по з'єднанню конотопцям перейти в підкорення оперативної групи Сумської області після нашого виступу в рейд на захід.

9 жовтня. Вранці противник силою до 500 чоловік з двома бронемашинами повів наступ з боку Великої Берізки, Дубровки й хутора Поділи на село Голубівку. Перша німецька колона, що просувалася од Великої Берізки на Промахівку, була розладнана вогнем нашої 76-міліметрової гармати. Друга колона, яку підтримували бронемашини й танки, розвивала й далі наступ од хутора Василівського. Вперто просувалася вперед і третя група з боку Дубровки й Великої Берізки.

Конотопський загін і оперативна група Путивльського загону під натиском цих ворожих колон залишили Голубівку і відійшли до північного узлісся. Створилася загроза прориву противником оборони всієї південної зони партизанських загонів, груп і з'єднань, розташованих у Брянському лісі. Треба було за всяку ціну виправити становище. Довелося втручатися в справу самому. Удвох з ординарцем верхи на конях ми галопом підскакали до розладнаної розстрільні наших бійців і з криком «Вперед за Батьківщину!» повели їх за собою. Побачивши перед собою під кулями противника командира з'єднання, партизани дружно перейшли в контратаку. Ворог не витримав їхнього наваль-

ного натиску й одкотився назад. Голубівку було повернуто.

10 жовтня. Бойові операції в районі Великої Берізки, Лукашенківського, Голубівки підказували, що противник дещо знає про дислокацію наших частин, їх чисельність і командний склад. Зрадників серед нас немає. Джерело відомостей противника могло бути тільки одне — розбазікування наших бійців. Довелося повести наполегливу боротьбу за збереження військової партизанської таємниці. Політкерівники й командири по всіх підрозділах провели бесіди, на яскравих життєвих прикладах довели людям кончу потребу берігти таємницю і ніде ніколи не базікати зайвого.

По з'єднанню дано наказ, що забороняв називати командирів груп і підрозділів на прізвисько, а тільки за військовим званням чи посадою.

Цим же наказом усі наші загони перейменовуються в номерні підрозділи. Путивльський загін названо першим батальйоном, Глухівський — другим, Шалигинський — третім, Кролевецький — окремою ротою, Шосткинський вливається в другий батальйон.

Увечері сталось нещастя. Мінери, які повернулися з завдання, принесли спотворене тіло всіма шановного помічника командира Путивльського загону й політкерівника першої оперативної групи, члена партбюро Георгія Андрійовича Юхновця. Пішов він з групою замінювати дороги, по яких міг підійти ворог. Невелика помилка, вибух. І його не стало. Правду-таки каже прислів'я, що мінер помиляється один раз у житті. Жаль, дуже жаль цього сміливого й мужнього чоловіка. Потрапив він у загін в момент організації, разом зі мною виходив з Путивля. Проклятуща війна забрала ще одного бойового друга.

13 жовтня. Український штаб партизанського руху прислав нам групу з одинадцяти чоловік з завданням діяти в Ольшанському районі, Чернігівської області. Тимчасово, до виходу на Чернігівщину, вони залишилися в нас. Ми виділили цих товаришів у самостійну оперативну групу під номером одинадцять. Командиром призначили лейтенанта Сарапулова, політкерівником — старшого лейтенанта Ярового.

Одночасно прибула літаком група з десяти чоловік, послана ЦК ВЛКСМ за спеціальним завданням. Всі вони також були зачислені в загін.

Троє хлопців — Борис Король, Михайло Андросов і Василь Оленик — та семеро дівчат: Аня Кваша, Ліда Мариліна, Іра Драпалюк, Аня Дівіна, Оля Фінюшкіна, Уля Зіпухова і Валя Павліна. Всі вони комсомольські працівники. В перші дні свого перебування в з'єднанні зуміли знайти спільну мову з нашою молоддю — читають свіжі газети, розповідають новини з Великої землі. Видно, будуть хорошими комсомольськими ватажками.

21 жовтня. Відрядили останню партію поранених і хворих. Для відправки їх на аеродром орловських партизанів виділили з кожної групи однокінну підводу, іздових і медпрацівників. Видали м'ясо, хліб, картоплю. Одне слово, створили всі умови, щоб люди могли спокійно доправитись до Великої землі. Набралося на цілий обоз. Відповідальним за доставку поранених призначили Паніна, який з властивою йому сумлінністю, без пригод доставив їх на місце і повантажив у літаки.

Піклуванню про поранених і взагалі про медико-санітарну службу ми з Рудневим завжди приділяли велику увагу. В з'єднанні існував неписаний закон: все краще — пораненим. Наш лісовий госпіталь забезпечений усім, що тільки можна добути. На маршах підводи з пораненими завжди поруч із штабом під надійною охороною. На стоянках кращі хати віддаємо під госпіталь. Сестри, фельдшери й санітари — ці невтомні героїні — ні на хвилину не одходять від своїх підопічних. Найтяжчим злочином вважають у нас покинути пораненого товариша напризволяще. І хоч би який важкий був бій, хоч би як нам доводилося скрутно, ми ніколи не тільки поранених, а й трупи вбитих товаришів не лишаємо на наругу ворогам.

Гітлерівці дивуються. Був бій, поле бою зосталося за ними, в них сотні трупів, а вбитих партизанів немає. Серед солдатів противника це викликає страх. Наші агентурні розвідники передають, що німці й угорці після боїв з нами, перебуваючи на відпочинку, не раз висловлювались: «Ваші партизани зачаровані. Їх ні куля, ні снаряд не бере».

На стоянці, в будь-якому селі чи хуторі, наші медики подають необхідну допомогу населенню. Хоч медикаментів мало, все ж таки ділимося з людьми. Не пригадую такого дня, коли б ми не займалися справами медиків, поданням допомоги їм і пораненим товаришам.

Разом з пораненими відправили і льотчика Борисова. За час перебування в з'єднанні він виріс в хорошого командира, справжнього партизанського ватажка. Жалко з ним розставатись, а треба. На фронті він більш потрібний. Досвідчених морських льотчиків у нас не так і багато. Прощаючись, хлопці зацілували його, немов дівчину. Ми з Рудневим і Базимою теж обняли Олексу на прощання.

Пішов від нас і його бойовий побратим Лука Кизя. Цього відряджено в Середина-Будський загін на укріплення політмасової роботи. Комісар з нього буде сильний. Хай їм щастить, хороші вони хлопці обидва.

23 жовтня. О 14.00 противник повів наступ од Великої Берізки через хутір Промахівку на Голубівку. Зайнявши околицю Промахівки, противник змушений був спинитись перед сильним артилерійським вогнем батареї і несподіваним фланговим ударом од хутора Троїцького, де знаходилися конотопці і бійці третьої групи путивлян. А потім гітлерівців було одкинуто далі, у Велику Берізку.

В цій операції тяжко поранений комісар Конотопського партизанського загону Федір Єрмолайович Канавець. Вийшов з рядів ще один вірний бойовий товариш.

В з'єднання прибула група капітана Бережного, що має спеціальне завдання штабу Брянського фронту. Кілька місяців тому вони були десантовані в тил ворога і, виконуючи завдання, довго колесували по районах Сумської області, а зараз, діставши згоду свого командування, прийшли до нас. Одночасно з ними прибув підполковник Петро Вершигора з радистами й рацією. Всіх їх ми виділили в тринадцяту оперативну групу.

24 жовтня. Готування до рейду на правий берег Дніпра закінчене. Вчора Вася Войцехович повернувся із штабу з'єднання Сабурова, де він допомагав начальнику штабу Бородачову Іллі Івановичу розробити маршрут, складання якого затримувалося, головним чином, через відсутність у сабуровців розвіданих про сили

противника за межами Брянського лісу. Для допомоги їм Войцехович використав відомості нашої розвідки до лінії Холми — Понорниця — Короп — Конотоп і уривчасті дані агентури про окремі ворожі гарнізони, розташовані в напрямі до Києва.

Закінчили перевірку готовності з'єднання. Загони й оперативні групи озброєні добре. Боєприпасів, як кажуть в армії, повний бойовий комплект і навіть більше. Якщо раніше в нас на озброєнні була тільки трофейна зброя, то тепер є вітчизняні гармати, міномети, протитанкові рушниці, автомати, у диверсантів — міні найновіших систем. Весь особовий склад добре обмундирований. Хлопці хизуються в новеньких шинелях, в добрячих непромокальних чоботях. В обозі — нічого зайвого. Перевірена поклажа на кожному возі й упряж на конях. А коні ситі, добре відпочили. Настрій у всіх бойовий. Люди з нетерпінням ждуть, щоб скоріше вирушити в похід.

Попереду нові бої й труднощі, але ми певні в тому, що зуміємо виконати наказ Центрального штабу партизанського руху, закладемо за Дніпром новий партизанський край, піднімемо народ Правобережжя на нещадну боротьбу з окупантами. Запорука цьому — цілорічний досвід рейдів по тилах ворога, в проведенні яких наше з'єднання в цю війну є зачинателем. З 1 грудня 1941 року, вже майже одинадцять місяців, ми весь час перебуваємо в походах. Наші рейди з кожним разом ставали все значніші як за кількістю пройдених кілометрів, так і за силою ударів, завданих ворогові. Командування противника ніколи не знало, де ми будемо завтра і куди націлимо свій удар. Воно не могло забезпечити достатню охорону об'єктів, змушене було кидати на боротьбу з нами частини, що призначалися для фронту. І незважаючи на постійну кількісну перевагу противника, ініціатива завжди була в наших руках — ми приймали бій тільки в умовах найбільш вигідних для нас і невигідних для ворога.

Рейдова тактика цілковито себе виправдала. З'єднання пройшло північною частиною Сумської області основним маршрутом довжиною 1.560 кілометрів, а з виходами бойових груп на операції — 6.047 кілометрів. Розгромлено 12 ворожих гарнізонів, знищено 4.905 солдатів і офіцерів противника, підірвано 25 танків і бро-

немашин, 26 автомашин, 3 паровози, 194 вагони й цистерни. У ворога захоплено дві гармати, 29 мінометів, 46 кулеметів, 238 автомобілів і багато всякого майна.

Такі наслідки боротьби з'єднання партизанських загонів Сумської області і тисяч радянських людей — наших вірних помічників, зв'язкових, підпільників, агентурних розвідників. Це результат роботи нашої партійної організації, що зуміла згуртувати партизанів з'єднання і підняти на боротьбу з фашизмом тисячі мирних громадян сіл, хуторів і міст північної частини Сумщини. Такі наслідки титанічної роботи Центрального Комітету нашої партії і партійних комітетів окупованих ворогом областей і районів, які в найважчих умовах створювали тисячі партизанських загонів і підпільних організацій, правильно керували ними.

Тільки завдяки цій величезній роботі нашої партії в кожному пункті ми зустрічали привітну гостинність і допомогу місцевого населення, хоч йому і загрожувала звіряча розправа фашистських катів після нашого відходу.

В багатьох селах і містах нам активно допомагали підпільні партійні, комсомольські й патріотичні організації. Вони направляли до нас бійців, давали зв'язкових, вказували явочні квартири, повідомляли дані про супротивника.

Волею партії й жагучим бажанням радянських людей швидше розгромити фашистських загарбників створився величезний партизанський край у північній частині Сумщини і далі на північ — у Брянських лісах, цілі райони стали неприступні для ворога. Десятки партизанських з'єднань, сотні загонів і груп брянських, орловських, курських партизанів разом з багатьма українськими загонами стоять на сторожі цієї зеленої партизанської твердині.

Тепер партія доручила нашим двом з'єднанням закласти таку ж твердиню на правому березі Дніпра. Постараємося якнайкраще виконати це почесне завдання.

Тільки стемніє, рушимо в похід на Правобережжя України.

З М І С Т

	Стор.
Від автора	3
Сторінки минулого	21
Як це починалося	45
Об'єднання загонів	61
Перший рейд	96
Від загону до з'єднання	113
Екзамен на бойову зрілість	149
В Хінельських лісах	168
На нову базу	184
Знову рейд на Путивль	219
У ворожому кільці	250
В Брянських лісах	274

КОВПАК СИДОР АРТЕМЬЕВИЧ
СОЛДАТЫ МАЛОЙ ЗЕМЛИ

Издательство «Радянський письменник»
(На українському мові)

*

Редактор *Г. Т. Крижанівський*
Художник *Г. К. Тидинян*
Художній редактор *К. І. Золотарьова*
Технічний редактор *Н. В. М'яковська*
Коректор *С. А. Коба*

*

Здано на виробництво 22/VII 1964 р.
Підписано до друку 4/X 1964 р.
Формат 84×108¹/₃₂.
9³/₈ фіз.-друк. арк.+15 вкл. (в т. ч. карта),
17,12 ум.-друк. арк. 16,92 обл.-вид. арк.,
БФ 00510. Тираж 65 000 (1—30 000).
Зам. 4-361.

Ціна в оправі 76 коп.
Б.З.—3—1964—поз. 13.

Радянський письменник,
Київ, бульвар Лесі Українки, 20.

Книжкова фабрика ім. Фрунзе
Державного комітету Ради Міністрів УРСР
по пресі,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8,